

İSLAM HUKUKU AÇISINDAN

SERBEST PİYASA EKONOMİSİ

Prof. Dr. Osman ESKİCİOĞLU

İZMİR-1995

Sayfa Düzeni:

HABİM
261 79 32

Montaj-Baskı

ANADOLU MATBAACILIK
601 Sok. No.7-9
Çamdibi-İZMİR
Tel: 457 49 65-433 01 89
Basım Tarihi
Ekim-1995

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
GİRİŞ	1
A-Ekonomi ve Kavramı	1
a) Sözlük Olarak.....	1
b) Terim Olarak	2
B-Ekonomi İlminin Doğuşu	3
a) Rönesanstan Önceki Dönem.....	3
b) Rönesanstan Sonraki Dönem	6
c) Ekonominin Din ve Ahlaktan Ayrılması.....	7
C- İnsan - Ekonomi İlişkisi	10
a) Homo Economicus İnsanı.....	11
b) Antroposentrik veya Merkezci İnsan.....	19
c) İslam Hukuku Açısından Değerlendirme	24
D- Serbest Piyasa Ekonomisi ve Ekonominin Siyasi Yönü.	29
a) Serbest Piyasa Ekonomisi	29
1- Kavram Olarak	29
2- Ekol Olarak	31
b) Ekonominin Siyasi Yönü ve Değerlendirilmesi	32
1- Ekonominin Siyasi Yönü	32
2- Değerlendirme.....	33

BİRİNCİ BÖLÜM İKTİSADİ EKOLLER ve İSLAM HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

A- MERKANTİLİZM ve DEĞERLENDİRİLMESİ	41
a) Merkantilizm.....	41
1- Tanımı.....	41
2- Hazırlayan Şartlar	41
3- Fikirleri	43
b) İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi	45
B-FİZYOKRASİ EKOLÜ ve DEĞERLENDİRİLMESİ	50
a) Fizyokrasi	50
1- Tanımı.....	50
2- Hazırlayan	51
3- Fikirleri	52

b) İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi	54
C-SERBESTİ EKOLÜ ve DEĞERLENDİRİLMESİ	60
a) Serbesti Ekolü	60
1- Tanımı	60
2- Temsilcileri	61
3- Fikirleri	61
4- Akımları	62
a) Kötümser Akım	63
b) İyimser Akını	63
b) İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi	64
1- Mal-Emek Yönünden	65
2- Nüfus Yönünden	70
3- Mutlak Serbestlik Yönünden	71
4- Sosyal İlişkilerde İrade Beyanı Yönünden	72
5- Ekonomik İlişkilerde Rıza Şartı Yönünden	74
6- Devletin Ferdin Ekonomik İradesine Karışıp Karışmaması Yönünden.	77
7- Devletin Fiyatlara Müdahale Edip Etmemesi Yönünden	79
8- Devletin Kontrolü Yönünden	81
9- Düzenin Tabii- İlahi Olması Yönünden ..	85
10-Fert Toplum Dengesi	90
11-Tabii Hukuka Benzerliği Yönünden	92

D- MÜDAHALECİLİK EKOLÜ VE DEĞERLENDİRİLMESİ 98

a) Müdahalecilik Ekolü	98
1- Tanımı	98
2- Hazırlayan Şartlar	99
3- Müdahale Yolları	101
4- Sanayinin Etkileri	102
b) İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi	106
1- Özel Mülkiyet	106
2- Değişimde Adalet İlkesi	107
3- Ekonomide Dengeler	109
4- Fiyatların Teşekkülü	115

İKİNCİ BÖLÜM BAZI BAĞIMSIZLIK İKTİSADİ FİKİRLER ve İSLAM HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

A- FERDİYETÇİLİK ve MÜDAHELECİLİK	123
a) Ferdiyetçilik ve Müdahalecilik	123
1- Tanım ve Fikirleri	123
2- Sınırların Birleştirilmesi	125
b) İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi	126
1- Fert Hukukunun Önemi.	126
2- Fert ve Kamu Dengesi	128
B- SERBEST PAZAR ve HİMAYECİLİK	134
Serbest Pazar	134
1-Tanımı ve Fikirleri	134
Himayecilik	136
1-Tanımı	136
2- Fikirleri	136
3- Karşılaştırılması	138
4- İlmi Temeli	140
C- İSLAMDA SERBEST TİCARET	143
1- Tanımı ve Meşruluğu	143

2- Dış Ticaret.....	145
3- Gümrük Vergisi	147
4- Azimet ve Ruhsat	151
D- HZ. PEYGAMBER ve SAHABE	
DÖNEMLERİNDEN MÜDAHALE ÖRNEKLERİ	155
1- Ensar ve Muhacir Kardeşliğinin Kurulması	155
2- Medine Sözleşmesi	157
3- Müellefe-i Kulüb veya Örtülü Ödenek	159
4- Irak-Sevad Topraklarının Dağıtılmaması	163
5- Vergide Görünen ve Görünmeyen Mal	
Ayrımının Yapılması	167
SONUÇ	169
BİBLİYOGRAFYA	177
KARMA İNDEKS	189

ÖNSÖZ

İnsan hayatının devamlı bir değişim ve gelişim içerisinde olduğu bir gerçektir. Bunun çok çeşitli sebepleri vardır. İnsan bir taraftan sürekli mutluluk peşinde koşarken, diğer taraftan da yaşamayı kolaylaştırmak için çalışmaktadır. Eflatun'un Cumhuriyet adlı kitabından, Farabi'nin el-Medinetü'l Fadıla'sına kadar ve hatta Sir Thomas More'a ve onun Utopia adlı eserine kadar filozoflar, din ve bilim adamları, hep iyi bir toplum nasıl olmalı ve bu toplumun vasıfları nelerdir, bunu açıklamaya çalışmışlardır.

Zamanımızda da yine din ve bilim adamlarının ve özellikle yönetimde çalışan bürokrat ve diplomatların üzerinde durduğu şey ise ekonomidir. Bu bakımdan insan için ekonominin pek büyük önemi vardır. O nedenle hemen hemen bütün insanlar ekonomi

ile meşgul oluyorlar desek aşırı gitmiş olmayız. Aile ve toplum ekonomik açıdan iyi bir seviyeye sahip ise bireyler mutlu demektir. Eğer ekonomi hasta ise insanlar da hasta demektir. Sanki ekonomi hayatın tılsımlı bir bilmecesi; onu çözen, hayatını kurtarıp dünyalara sahip oluyor. Çözemeyen fert, aile ve toplumlar ise çökmeye ve dağılmaya mahkûm oluyorlar. Ekonomisi kötü olan devlet ve hükümetler çöküyor ve imparatorluklar dağılıyor.

İşte biz, bu sebeple Batı tarafından zamanımızın modası haline getirilen *Demokrasi, İnsan hakları ve Serbest piyasa ekonomisi* gibi üç temel unsurdan, hakkında araştırma yapmak üzere serbest piyasa ekonomisini seçmiş bulunuyoruz. Burada asıl maksadımız, alış-veriş, para, karz ve faiz; ücret, kira ve kar; mal, tabiat, emek ve sermaye; mülkiyet, sadaka ve zekât (vergi) gibi, ekonominin değişmez konularında bir takım esaslar getirmiş olan İslam ve İslam hukukunun, serbest piyasa hakkında ne gibi prensip ve orijinal sayılabilecek görüşler getirdiği üzerinde durarak, bunları açıklamaya çalışmaktır.

Neticede bugün serbest piyasa ekonomisi denildiği zaman anladığımız şeyin, İslam hukukuna uygun düşüp düşmediğini, ekonomide serbestlik, himayecilik veya müdahalecilik bulunup bulunmadığını, eğer varsa bunun devamlı mı, yoksa şartlara bağlı olarak mı var olduğunu bir sonuca bağlamak gerekir. İşte biz, çalışmamızda bunu yapmaya çalıştık.

Araştırmamızın sistemleştirilmesinde bize her zaman yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşım Prof. Dr. Mehmet Şener Bey'e şükranlarımı sunmak isterim. Ayrıca Kütüphane Uzmanı Mehmet Gönen ve Memur Hidayet Akın'a teşekkür ederim.

İzmir-1995

Prof. Dr. Osman ESKİCİOĞLU

GİRİŞ

Demokrasi, insan hakları ve serbest piyasa ekonomisi gibi insan davranışlarını formüle eden kavramlar bugün Batı değerleri arasında yer almaktadır. Serbest piyasa ekonomisi denildiği zaman hiç şüphesiz bunun kendisine mahsus bir takım kaide ve kuralları vardır. İnsan için ekonomide birçok yasaklar konulup uygulandıktan sonra bunların kaldırılarak yerine serbestliğin ve yeni prensiplerin getirilmesi yeni yeni değişikliklere ihtiyaç göstermiştir. Ortaya konulan bu düşünce ve kuralların İslam açısından ve İslam hukukunun prensipleri ile değerlendirilebilmesi için İslam'ın ekonomi ile ilişkisinin tespit edilip İslam hukukundaki ekonomik ölçü ve kuralların meydana çıkarılmasında zaruret vardır. İşte biz, belirtmeye çalıştığımız bu konular üzerinde durarak birtakım görüş ve neticeleri ortaya koymak istiyoruz.

A- Ekonomi Kavramı

a) Sözlük Olarak

Ekonomi, Yunanca "oikonomia" kökünden gelen bir kelimedir. Oikonomia, ev ve çiftlik idaresi manasına gelir. Yunanca ev ve yönetim anlamlarına gelen "oikos" sözcüğü ile yasa anlamına gelen "nomos" sözcüğünden yapılmıştır.¹Şu halde ekonomi denilince eski Yunan'da evi yönetmek veya bir çiftliği idare etmek manası anlaşılmaktadır.

b)-Terim Olarak

Avrupa dillerine geçen bu ekonomi kelimesi XVII. yüzyılda iktisat ilminin ortaya çıkmasıyla Batı'da yeni bir anlam kazandı. Ekonomi, eski manası olan evi yönetmek anlamından çıkararak, memlekete servet ve kazanç sağlamayı hedef tutan faaliyetler manasında kullanılmaya başlandı.

Bugünkü iktisatçılar ekonomiyi daha geniş ve geliştirilmiş bir şekilde şöyle tarif ediyorlar: 'Ekonomi, insanların ve toplumların para kullanarak veya para kullanmadan zaman içinde çeşitli mallar üretmek ve bunları bugün ve gelecekte tüketilmek üzere toplumdaki fertler veya gruplar arasında bölüştürmek için kıt üretim kaynakları kullanmak konusundaki tercihlerini inceler.'²

Bu kelime aslında rönesansla Batı düşüncesinde meydana gelen değişmelerle birlikte yeni bir anlam kazanmış oluyordu. Çünkü eski Yunan filozofları insanların çalışıp kazanması ve servet biriktirmesiyle de meşgul olmuşlar ve bunu ifade etmek üzere "khrematistik" kelimesini kullanmışlardır.³

Artık ekonomi, khrematistik'in yerini almış ve anlam olarak da bireyden, evden ve çiftlikten çıkararak toplum çerçevesinde çalışan bir sistem, bütün toplumu ilgilendiren konularda kanun ve kurallar getiren bir ilim haline gelmiştir. İleride açıklanacağı üzere hukuk ve siyaset olarak toplumu yönetenler bundan böyle ekonomiyi de yönetmeye başlayacaklardır.

¹Bkz. Feridun Ergin İktisat, İstanbul. Hamle Matbaası. 1964. s. 1. Orhan Hançerlioğlu. Ekonomi Sözlüğü. Yükselen Matbaacılık. İstanbul 1976. s. 54.

²Paul A. Samuelson . İktisat, çev: Demir Demirgil . Mecitçe Kitapevi

³ Feridun Ergin, İktisat, s.1

B- Ekonomi İlminin Doğuşu

a) Rönesans'tan Önceki Dönem

Ekonomi kelimesinin, Rönesans'tan önce taşıdığı mana ile Rönesans'tan sonra taşıdığı mana farklı olduğu gibi, ekonomi anlayışı da Rönesans öncesi ve sonrası değişik bir yapıya sahip olmuştur.

Ekonomi, insanı konu edinen bir ilimdir. Hukuk, ahlak, siyaset, psikoloji ve sosyoloji insanı ele alıp incelediği gibi, ekonomi de insan faaliyetlerini inceler. İnsan tek yönlü ve tek tarafı bulunan bir varlık olmayıp tam tersine dini, ilmi, içtimai, idari, siyasi, iktisadi ve hukuki yönleri bulunan ve buna göre hareket eden, çok yönlü bir varlıktır.⁴ İnsan böylece diğer varlıklardan tamimiyle ayrılmakta ve yeryüzünde eşi, benzeri bulunmayan ve hiç bir mahlûka tam benzemeyen bir varlık olarak görülmektedir.

İlimler, insanı ve insan faaliyetlerini çeşitli yönlerden inceler. İnsanın düşünce ve davranışlarına doğru, yanlış; güzel, çirkin; iyi, kötü; faydalı, zararlı; adil ve adil değil diye tavsif edip değerlendirildiğimiz zaman buna çeşitli yönlerden bakarak hüküm vermiş oluruz. Eski ifade ile beşeri münasebetleri ve insan faaliyetlerini güzel-çirkin, iyilik ve kötülük bakımından ahlak ilmi tetkik eder; hak ve adalet açısından hukuk ilmi, fayda ve zarar bakımından da iktisat ilmi tetkik eder.⁵

Eskiden ilim, din ve felsefe hepsi bir arada mütalaa ediliyordu. İnsanın bir davranışı hakkında hüküm verileceği zaman bunların hepsinin katılımı ile bir karar veriliyordu. Fakat felsefe dinden, ilimler de ahlak ve felsefeden ayrıldıkça bu birlik bozuldu Herkes tabir caizse kendi keyfine göre hüküm vermeye başladı. İnsanı, her bir ilim kendine göre farklı bir şekilde niteledi. Kimi ilim, ona konuşan hayvan derken, diğeri düşünen hayvan adını verdi. Birisi sosyal varlık derken, bir diğeri de sadece kendi menfaati için hareket eden, bencil bir varlık anlamında ona, "*Homo economicus*" (ekonomik hayvan) adını taktı.

Batı'nın Rönesans dünyasında insan hakkında ileri sürülen bu düşünceler hiç şüphesiz yeni değildir. Eski Yunan'da alem ve kainat hakkında felsefe yapıp düşünce üreten filozoflara karşı, insan ve ahlak hakkında konuşan düşünürler ortaya çıktı.⁶ Hatta Sokrates, ilk defa filozofların dikkatini insanın hareket ve davranışları üzerine çektiği için kendisini, felsefeyi gökten yere indiren filozof olarak anarlar.⁷ Daha sonra yeni ekonomi anlayışıyla insana olan bu bakışın tahlilini tekrar ele alacağız. Ancak burada yapılan yanlış dile getirme bakımından Batılı bir yazarın görüşlerini nakletmek istiyorum. John U. Nef, modern ilim ile insan ilişkileri hakkında şunları söylüyor. "İnsana kendisini anlatmakta yardım eden bir alet olarak modern ilmin sınırları son yıllarda birçok büyük modern ilim adamları tarafından gayet etraflı bir şekilde ifade edilmiş bulunmaktadır."

"İlmi araştırma ve düşünmenin, Galileo, Kepler, Harvey, Descartes ve Pascal zamanlarında aldığı istikametten doğan akıl yürütme ameliyeleri, belki de bize fiziki ve biyolojik kâinatla ilgili olmak üzere, elde edebileceğimiz bütün ispatlanabilir hakikatleri verecek güçtedir. Ama bu usuller bize hepimizin sahip olduğu esrarlı insan şahsiyetini anlamakta pek yardımcı olmayabilir. Zamanımızdaki birçok âlim aynı kanaati taşımaktadır. Schrödinger bu konuda şöyle der :

⁴Bkz. Şükrü Baban. İktisat Dersleri. Kenan Basımevi, İstanbul 1942. s. 5.

⁵Bkz. İbrahim Fadıl . İktisat. Akşam Matbaası, İstanbul 1928. s. 7 : Şükrü Baban. İktisat Dersleri, s. 7; Sabri Şakir Ansay. Hukuk Bilimine Başlangıç. Güzel İstanbul Matbaası. Ankara 1958. s. 18 Dip not no: 18

⁶Macit Gökberk. Felsefe Tarihi. Başuır Matbaası, Ankara 1967, s. 52-53.

⁷Bk/. Hasan Ali Yücel. Felsefe Dersleri. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul 1966. s. 11-12.

İlim emin ve değişmez bilgiler edinmemiz yolunda ulaşabildiğimiz en yüksek seviyeyi temsil etmektedir. Bu sebeple etrafımdaki gerçek dünyaya ait ilmi bilgilerin pek yetersiz oluşuna şaşıyorum. İlim, gerçekten bizim kalbimize yakın olan, bizi gerçekten alakadar eden her şeye karşı müthiş bir sessizlik içindedir. Tanrı ve edebiyat, iyi ve kötü, güzel ve çirkin hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. İlim bazen bu sahalara ait suallere cevap vermeye kalkışıyor, ama verdiği cevaplar çok defa ciddiye alınamayacak kadar aptalca şeyler oluyor.

Kısacası biz, ilmin bizim için kurduğu bu maddi dünyaya ait değiliz. Biz onun içinde değiliz... Onun içinde olduğumuza inanıyoruz. Çünkü vücutlarımız ona ait.

Ve bu rahatsız edici durumun sebebi, dış dünyayı inşa etmek maksadıyla kendi şahsiyetimizi dışarıda bırakma, onu bu tablodan kaldırma gibi gayet basitleştirici bir yola girmemizdir; şahsiyetimiz gitmiş, uçmuştur; sanki ona ihtiyacımız yoktur."⁸

b)-Rönesans'tan Sonraki Dönem

Rönesans ile birlikte diğer ilimlerde olduğu gibi ekonomide de yenilenme başlar. Konuyla ilgili olarak Seyyid Hüseyin Nasr şöyle demektedir: "Batı'da XVII. yüz yıldan itibaren Bacon, Hobbes ve Locke gibi pratik filozoflar, servet biriktirmenin ve ekonomik faaliyetin önemi üzerine yazmaya başlamışlardır. Böylece ekonomi, yavaş yavaş kendi başına bir faaliyet hüviyetine bürünerek bilimsel bir disiplin haline gelmeye ve birçok alanda ahlaktan kopmaya başlamıştır. Ancak unutulmamalıdır ki, XVII. yüz yılda ortaya çıkan ve puritanlar tarafından Yenidünyaya getirilen klasik kapitalist ekonomi, Katolik etiğin tersine çok çalışmayı ve servet biriktirmeyi vurgulayan Protestan ahlakın bir yönüyle irtibatlıdır. Fakat kısa bir süre sonra kapitalist ekonominin dini kökenleri az çok kaybolmuş ve servet biriktirme güdüsünün önemine dayanan bu ekonominin yol açtığı aşırılıkların bir sonucu olarak XIX. ve XX. yüz yılda Marks ve diğer birçok sosyalist düşünürün geliştirdiği sosyalizmin kapitalizme bir tepki olduğu görülmüştür."⁹

İktisadi faaliyetin hedefi insanda bulunan yeme, içme, giyme ve barınma gibi ihtiyaçların tatmin edilmesidir. İnsanda bulunan bu eksikliğe ihtiyaç denir.¹⁰ İnsanların ihtiyaçları mal ve eşyayı kullanmak suretiyle giderilir. İşte eşyanın insanda bulunan bu ihtiyacı giderme özelliğine fayda adı verilir. İhtiyaç bizim içimizde kendi benliğimizden kaynaklanan bir hadisedir. Faydanın meydana gelmesi ise bizim dışımızda mevcut olan eşya ve malların kullanılmasıyla gerçekleşir.¹¹

İşte Adam Smith (1723-1790) kendi zamanına kadar ekonomi hakkında ileri sürülen fikirleri bir sistem dâhilinde tasnif ederek, "*Milletlerin Zenginliği*" adıyla bir eser yazmakla "*Ekonominin Babası*" payesini almıştır. Bundan sonra da ekonomi, başlı başına ayrı bir ilim sayılarak müstakil bir bilim haline geldiği kabul edilmiştir.

c) Ekonominin Din ve Ahlaktan Ayrılması

Yukarıda verilen bilgilere göre ekonominin, din ve ahlaktan tamamen bağımsız bir ilim haline geldiği anlaşılmıştır. Artık ekonomi din ve ahlaktan tamamen bağımsız, ekonomi teorisyenleri, insanların ihtiyaçlarının nasıl giderilmesi gerektiği, malların üretimi ve paylaşımı hakkında sadece akla dayanarak fikir üretmektedirler. Mesela bir esrarkeş için

⁸John U. Nef, Sanayileşmenin Kültür Temelleri, Çev: Erol Güngör, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 85-86.

⁹Seyyid Hüseyin Nasr, Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi, Çev: Şehabeddin Yalçın. Eramat Matbaası, İstanbul 1995, s.281.

¹⁰İbrahim Fadıl, İktisat, s. 59-60.

¹¹İbrahim Fadıl, İktisat, s. 65.

afyon kullanmak, bir ihtiyacı giderdiğinden, her ne kadar ahlak bakımından doğru olmasa da ekonomik açıdan faydalı bir iş sayılmıştır. Yani meydana getirilen yeni ekonominin din ve ahlakla hiçbir ilgisi yoktur. Bu konuyu başta Şükrü Baban olmak üzere ekonomi hakkında eser veren birçok iktisatçı açık açık itiraf etmektedir.¹²

Hâlbuki orta çağ ve ilk çağlarda durum böyle değildi. Ekonomi ile ahlak bir mütalaa ediliyor, ahlaken yanlış olan bir davranış iktisadi bakımdan da yanlış ve zararlı kabul ediliyordu. Mesela ekonomik düşüncelerini "*Politika ve Ahlak*" adlı eserinde açıklayan Aristo'ya göre "Para üretilmez ve yavrulamazdı. Bundan dolayı da ödünç muamelelerinde faiz diye bir fazlalığa yer yoktu."¹³

Orta çağda iktisatçılar, ilk çağlarda olduğu gibi filozoflar arasından değil, ilahiyatçılar arasından çıkıyor ve iktisat, ilahiyat ilminin bir kısmı ve bir şubesi gibi kabul ediliyordu.

Esas itibariyle kilise mahkemelerinde tatbik edilmek üzere hazırlanan ve çeşitli ekonomik konulara temas eden "*Corpus Juris Canonici*" yani kilise hukuku, kilisenin, umumi hayatın her sahasındaki nüfuzu dolayısıyla hemen her türlü muamelelere hakim oluyordu.¹⁴ Hazım Atif Kuyucak'ın ileri sürdüğü bu düşüncelerine göre, modern anlayışın ekonomiyi din ve ahlaktan ayırdığı açıkça ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Hâlbuki din ve ahlakın, hatta hukukun birbirinden tamamen ayrı, müstakil veya kopuk olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konu ile ilgili olarak iki yazarın görüşlerinden iktibaslar, alıntılar yaparak mevzuya son vermek istiyorum. İbrahim Fadıl *İktisat* adlı eserinde ilimlerin birbirinden ayrı değil, tam tersine birbiriyle irtibatlı olduğunu ileri sürerek şöyle der:

Hukuk, ahlak, iktisat ve din gibi sosyal ilimlerin şubeleri arasındaki sınırlar kesin ve belirgin değildir. Bunlar daha çok araştırma ve öğrenmeyi kolaylaştırmak için bilginlerin kabul ettikleri yapay bir takım ayrımların ürünleridir:

Sosyal bir olayı araştırırken çoğunlukla hukuki, ahlaki, iktisadi, dini vs. gibi neticeler hep birden söz konusu olur ve araştırmacı bütün bu hal ve neticelere göre araştırmasını açıklamak zorunda kalır. Özellikle hukuk, ahlak ve iktisat arasındaki sınırlar son derece akıcıdır. Mesela iktisadın mübadele, ücret, mülkiyet, faiz ve bölüşüm gibi meseleleri aynı zamanda hak ve adalet noktasından hukuk ilminde, ahlak ve tabiatlara etkisi bakımından da ahlakta söz konusu olur. Bunun için Auguste Comte, sosyal ilimlerin bu şekilde şubelere bölünmesini eşyanın "tabiatına uygun bulmamakta ve topluma ait bütün olayların sosyoloji adı altında, bir bütün halinde tedvin edilmesini tavsiye etmekte idi."¹⁵

Biz Auguste Comte'un bütün sosyal ilimleri sosyoloji adı altında toplaması düşüncesine katılmasak da insanlar arasında meydana gelen olayların içinde din, ahlak, hukuk ve bütün sosyal ilimlerin var olduğunu ve bu suretle de bunların bir bütün halinde kül olarak incelenmesi gerektiği hususundaki fikirlerine katılmaktayız.

Din ile ekonominin bir bütün olduğu konusunda Murtaza Mutahhari de eserinde şunları yazmaktadır: "Bazılarının inancına göre, İslam ve ekonominin her biri ayrı birer konudur. İslam'ın bir din olarak kendine ait, ekonominin de bir bilim veya felsefe olarak yine kendine ait ilgi alanları vardır. Tıpkı kültür, siyaset, yargı ve hatta ahlakın İslam'dan ayrı alanlar oldukları gibi. Eğer dini sadece camiye veya kiliseye gitmek ve namaz kılıp oruç tutmak olarak kabul ediyorsak, birisinin kalkıp dinin alanı ile diğer sorunların ayrı ayrı

¹² Bkz. Şükrü Baban, İktisat Dersleri, s. 7.

¹³ Sabri F. Ülgener. Ak İktisat Ansiklopedisi, Sermet Matbaası. İstanbul 1973, s. 47.

¹⁴ Hazım Atif Kuyucak, İktisat Dersleri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları. İstanbul 1960. 115.

¹⁵ İbrahim Fadıl, İktisat, s. 8.

şeyler olduğunu iddia etmesi uygun görülebilir. Ancak bu görüş, Hıristiyanlık için doğru olsa bile İslam açısından yanlıştır.¹⁶

C-İnsan - Ekonomi İlişkisi

Konumuz olan serbest piyasa ekonomisini daha iyi anlamak ve kavrayabilmek için, ekonomiyi teori ve pratik olarak, düşünce ve davranışlarıyla ortaya koyan insana daha yakından bakmaya ihtiyaç vardır. İnsan nasıl bir varlıktır, o yeryüzündeki hareketlerini kendi kendine mi yapıyor, yoksa çevrenin tesiri altında kalarak, bir robot veya bir esir gibi mi hareket ediyor? Yoksa insan, sadece kendisini düşünen egoist - bencil bir varlık olarak, hep menfaat peşinde koşan acayip bir yaratık mı?

Yeni ekonomi anlayışı, insanın ihtiyaçlarını göz önüne alarak, insanı incelediğine ve yeni bir ekonomik adam ürettiğine göre, buradaki yanlış ve doğruları tespit edebilmek için insanı yeni baştan ele alıp onu tekrar tanımaya ihtiyaç vardır.

Her din, her felsefe ve her ekonomik ekolün kendisine has bir takım fikirleri vardır. Ta ilk çağlardan beri insan, mal, eşya ve tabiat hakkında çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır. İnsan hakkında Rönesans öncesi ve sonrası farklı bakış açıları getirilmiştir. Yeniden doğuş anlamına gelen "Rönesans", Orta çağın dini kültürü yerine, her bakımdan "bu dünya"nın olan, artık "öbür dünya" ya değil de "bu dünya" ya bağlı olmak isteyen bir kültürün kurulmaya başladığı çağdır. Rönesans'ı böyle niteleyen Macit Gökberk,¹⁷ buna ilaveten aynı zamanda şunları da, söylemektedir: "İnsanın kendi iç dünyasında *yeniyi* arayan Renaissance felsefesi, yeni bir insan anlayışı yanında yeni bir *din* yeni bir *hukuk devleti* anlayışı da getirmiştir."¹⁸

Biz Macit Gökberk'in bu cümlelerine " Rönesans aynı zamanda yeni bir ekonomi anlayışı da getirmiştir", cümlesini eklemek istiyoruz. Çünkü dinde, hukukta ve sanatta serbestlik isteyen insan ekonomide de serbestlik aramaya başlamıştır. Artık dünün tabii insan kavramı veya başka bir ifade ile Allah'ın yaratıp yeryüzünde görevli kıldığı normal insan anlayışı yerine Rönesans döneminde "*Homo economicus*" düşüncesi gelmiştir. Böylece iktisatçılar hayallerinde yeni bir insan tipi, menfaat duygusunun etkisi altında kalan bu sebeple de diğer bütün duygulan ve ahlaki ihtiyaçları bastırılmış olan gerçek insandan uzak, sembolik bir insan tipi yaratmışlardır.¹⁹

Şimdi insanla ilgili bu düşünceleri "Homo Economicus" ve Antroposentrik İnsan başlıkları altında inceleyip, İslam hukuku açısından değerlendirmeye çalışacağız.

a) Homo Economicus İnsanı

Rönesans'la başlayan araştırma faaliyetleri, ilimlerin sınırlarını belirlemekle işe başladı, diyebiliriz. Bunun neticesi olarak fizik, kimya, sosyoloji ve ekonomi gibi ilimler yavaş yavaş felsefeden ayrıldılar. Fizik Galileo, kimya

¹⁶Murtaza Mutahhari, İslami İktisadın Felsefesi, Çev: Kenan Çamurcu, Doğan Ofset, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 7,8.

¹⁷ Bkz. Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, s. 251.

¹⁸ Macit Gökberk Felsefe Tarihi, s. 241

¹⁹ Bkz. Feridun Ergin, Ak İktisat Ans. s. 399

Lavoisier, sosyoloji Auguste Comte ve ekonomi de Adam Smith ile istiklallerini kazandılar.²⁰

Bu suretle kendilerini bağımsız kabul eden ilimler, kendi dillerini, terimlerini ve düşünce kalıplarını üretmeye başladılar. Bilhassa insanı konu edinen sosyal bilimler, yeni yeni terim ve deyimler üreterek insan düşüncesini değiştirmeye çalıştılar. İnsan, tabiat, mal eşya,' özgürlük ve her şey artık yeni bir renge ve yeni bir hüviyete bürünüyordu.

Terminolojisini Adam Smith ile yenilemeye başlayan ekonomi de yeni kelime ve terimler üretmekle birlikte eski kelimelere yeni anlamlar yükleyerek eski düşünceyi değiştirmek istedi. İşte onlardan birisi de "insan" kavramıdır. İnsan dediğimiz zaman nasıl bir varlık algılamış oluyoruz. Mesela insana ekonomik açıdan baktığımızda karşımıza nasıl bir varlık çıkıyor. Yani bu yeni anlayışın insanı nasıldır diye bir soru sorduğumuz esnada şöyle bir cevap alıyoruz: Yeni ekonominin insanı, menfaatine düşkün, para kazanma hırsıyla dolu ve sadece kendisini düşünen bir yaratıktır. İşte bu anlayış *Homo Economicus* kavramının doğmasına zemin hazırlamıştır. Homo Economicus, iktisadi adam demektir. Yeni iktisat anlayışının yarattığı bir insan tipidir. Bu adamın özelliği, ruhi faktörlerin tesirinde kalmadan, daima menfaat peşinde koşmasıdır²¹

İnsanı sadece beden olarak gören, onu ruhundan koparan ve bencil duyguların kölesi yapan bu homo economicus anlayışı, onu ekonomik hayatta dininden de uzaklaştırmıştır. Çünkü o artık din, ahlak ve hukukun insanı değil, tek yönlü olup sadece bir ekonomik hayvan veya iktisadın insanı olmuştur. Hâlbuki aslında insanda böyle bir değişim ve başkalaşım gerçekleşmiş değildir. Böyle bir şey yoktur ve olmamıştır. İnsan, ruh-beden, iç ve dış âlem, akıl ve nakil, his ve düşünce, sevk-i tabii ve şefkat yönleriyle birlikte bir bütündür. Zaten din de insanı böyle bütün yönleriyle birlikte ele alır.²²

Ekonomi tarlasında biten bu yeni ekonomik insanın tohumları felsefeden getirilmiştir. Mesela daha sonra XVIII. yüzyıl İngiliz filozoflarından Hobbes'a göre insan, tabiatı icabı hodkâm (bencil ve egoist) tir. İnsanlar arasındaki asli hal, tabiat halidir; insan insanın kurdudur. Yani bir insan diğer bir insanı zayıf halde bulunca onu mahvetmekten geri kalmaz.²³

XVII. .yüz yılda Batı düşüncesindeki büyük değişmeyi araştıran Paul Hazard, insan, tabiat ve Allah hakkındaki düşünceler, ekonomi ve sosyal değişmeler konusunda şunları yazmaktadır: "İnsanlar neye inanacaklarını, neye inanmayacaklarını bilmeye çalışıyorlardı. Geleneğe boyun mu eğecekler, yoksa ona isyan mı edeceklerdi? Yine eski rehberlere güvenerek eski yollarından yürümeye devam mı edeceklerdi, yoksa kendilerini başka vaad edilmiş ülkelere götürmek üzere bütün eskimiş şeylere sırtlarını çevirtecek yeni liderlere uymaları mı gerekiyordu? *Akılcılar* ve *Dinciler*, Pierre Bayle'nin söylediği gibi, insanların ruhlarına hâkim olmak üzere ümitsiz bir kavgaya, Avrupa'daki bütün düşünen kafaların seyrettiği bir mücadeleye giriştiler.

Hücuma geçenler adım adım ilerlediler. Sapıklık artık gizli-kapaklı bir şey olmaktan çıktı; taraftarlar kazandı, asi ve mağrur bir hale geldi. İnkârcılık kendini artık gizlemeyip apaçık ortaya çıktı. Akıl artık muvazeneli bir hikmet değil, hiddetli bir tenkitçi oldu. Mucizeler herkesin inanmasına bakarak Tanrı'nın varlığını ispatlama gibi en yaygın bir şekilde kabul edilmiş telakkiler şüphe konusu oldu. Tanrı gökte bir yerde, bilinmeyen ve

²⁰Abdülhak Kemal Yörük, Hukuk Felsefesi Dersleri, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1952, s. 5.

²¹Feridun Ergin, İktisat, s. 12,13.

²²Bkz. Mustafa Mahmut, Marksizm ve İslamiyet, Suudi Tanıtma

Bakanlığı, Çev: Yusuf Uralgiray, Ankara 1977, s. 39.

²³Abdülhâk Kemal Yörük, a.g.e.,s. 26.

nüfuz edilmeyen bir mekânda bırakıldı. İnsan, sadece ye sadece insan, her şeyin ölçüsü oldu. İnsanın hikmet-i vücudu yine kendisi idi.

Uzun zamandır bütün kudret, rahiplerin elinde kalmıştı. Bunlar yeryüzünde iyilik, adalet ve kardeşçe sevginin hâkim olacağı vadedtiler, ama vaatlerini yerine getirmediler. Hakikat ve saadet mükâfatlarının bulunduğu bir yarışta kaybedenler onlar oldu. Artık sahayı terk etmekten başka yapacak bir şey yoktu. Güzellikle giderlerse ne ala, ama gitmezlerse zorla atılacaklardı. Büyük beşeriyet ailesine iyi bir sığınak olmamış bulunan eski binanın yıkılması gerekiyordu. İlk iş bir yıkım işiydi. Bu iş iyice bitirildikten sonra da yapım işi geliyordu; müstakbel sitenin temelleri kurulacaktı. Ama en az bunun kadar önemli ve acil bir vazife de insanı ölümün öncüsü olan bir şüphecilığe düşmekten kurtarmak üzere, insanlığı hep yanlış yola götürmüş metafizik rüyaları bertaraf eden ve bizim sınırlı gücümüzün ulaşabileceği, bizi memnun etmeye yetecek olan gerçekler üzerine teksif edilmiş bir felsefenin kurulmasıydı. İlahi müeyyidesi olmayan bir siyasi sistem, esrarsız bir din, dogmasız bir ahlak kurmak gerekti. İlim sırf bir zihin eğlencesinden daha fazla bir şey olmalı, tabiat kuvvetlerini insanlığın hizmetine verebilecek bir kudret kazanmalıydı. Saadetin anahtarı, hiç şüphesiz, ilimdeydi. İnsan bir defa maddi âleme hâkim olduktan sonra artık ona kendi refah ve saadeti ve gelecek nesillerin iyiliği istikametinde bir nizam verebilirdi.

İşte bunlar XVIII. yüz yılı kolayca tanıtabilecek olan vasıflardır. Biz bu asli vasıfların sandığımızdan çok daha önceden ortaya çıktığını, daha XIV. Louis'nin kudret ve ihtişam devrinde tamamen gelişmiş olduğunu, 1760 veya 1789 sıralarındaki bütün inkılapçı fikirlerin daha 1680'de ifade edilmiş bulunduğunu göstermek istiyoruz. O zamanlar Avrupa'da bir çeşit ahlaki çatışma vardı. Rönesans ile Fransız İnkılabı arasında, Rönesans'ı hemen takiben gelen ve Fransız İnkılabını hazırlayan bir devir vardır ki, düşünce tarihinde ondan daha önemli bir sayfaya rastlanamaz. Yeni filozoflar -Büyük Tanrıya karşı, hükümdara karşı vazife- fikri üzerine kurulmuş bir medeniyet yerine, hukuk fikri üzerine temellenmiş bir medeniyeti geçirmeye çalıştılar: Ferdi haklar, fikir ve söz hürriyeti, insanlık ve vatandaşlık hakları."²⁴

Bundan başka yine Avrupalı bir yazar da batıdaki bu dinden kopuşun gerçeklere ters düştüğünü ve hukukun hala dine dayalı olduğunu ifade ederek şöyle demektedir: "Bu devirden beri, büyük ölçüde laikleştığımız şüphesizdir. Medeni hukuk, ebedi bir surette dini hukuktan ayrılmış bulunmaktadır. Kanunun kaynakları artık fertlerin gözünden saklı değildir. Toplu vatandaşların gözü önünde, gürültülü, fırtınalı bir yerde adeta bir meydanda imiş gibi doğuyorlar.

Artık mabetteki esrar yoktur. Hatta bu yokluğun fazla bile olduğu düşünülebilir.

Fakat buna aldanmayınız; hukuk hala bir dindir. Yine tek başına canlılık ve kudretiyle insanların umumunun kalbinde hakim bulunmaktadır."²⁵

İnsan davranışını menfaat duygusuna dayandıran bu homo economicus anlayışı tenkit edilmiş ve insanda sadece menfaat duygusunun değil, başka duyguların da bulunduğu ve insanın bütün bu duyguların bütünlüğü içinde hareket ettiği ifade edilmiştir. Hatta homo economicus anlayışına karşı, *homo socius* nazariyesi bile geliştirilmiş bulunmaktadır.²⁶

²⁴Paul Hazard, Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme, Çev: Erol Güngör, Yüksel Matbaası, Tur Yayınları, İstanbul 1981, s. 18-19.

²⁵M.P. Fabreguettes, Adalet Mantığı ve Hüküm Verme Sanatı, Çev: Heyet, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1945, s. 19 .

²⁶Bkz. Feridun Ergin, Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 399.

Homo economicus anlayışının, Batı düşüncesi veya kapitalist görüşün ekonomiyi sadece menfaat hissi üzerine oturtmalarına rağmen, insan hareketleri tetkik edildiği zaman, onun bütün hareketlerinde egoist bir menfaatçi gibi davranmadığı görülmektedir: Onun yaptığı bir davranış iktisadi bir olay olmakla beraber, menfaat hissine dayanmayabilir ve bir servet kazanma olmayabilir. Menfaat düşüncesi olmadan bir malın ve servetin birinin elinden çıkıp başka bir insanın veya kurumun eline geçtiğini görmek ve rastlamak her zaman mümkündür. Mesela hibe buna güzel bir örnek teşkil eder. İnsanı hibe yapmaya sevk eden bir sebep elbette vardır. Hibede elbette bir amaç vardır. Çünkü insan istemeden hareket etmediği gibi, isteğinin de bir sebebe dayanması zaruridir. Fakat hibede davranış sebebi menfaat hissi değildir. Çünkü hibede bir tarafın malvarlığından bir şey çıkmakta, bunun karşılığında bir şey girmemektedir. Buradan anlaşılıyor ki, hibe ekonomik bir hareket olduğu halde, onun meydana gelmesini sağlayan sebep, ekonomik bir menfaat değildir. Şu halde insan sadece menfaat duygusuyla hareket eden bir varlıktır görüşü, yani homo economicus anlayışı vakiya- gerçeğe uygun düşmemektedir.²⁷

Bundan başka nakil vasıtalarının yüksek ücretli mevkilerinde yolculuk yapmak, müzeleri, sergileri, daha ucuz bir fiyatla veya bedava gezilen günlerden başka günlerde, fazla ücret vererek gezmek, bahşış vermek yahut bahşış almak her gün meydana gelen fakat iktisadi manada sebepleri bulunmayan ekonomik hareketlerdir.

Eskiden beri, dini emirlerle, şahsi menfaat saikinden uzak iktisadi hareketler de meydana gelmektedir.²⁸ İslam dini zekâti emretmektedir; varlıklı insanlar servetlerinden bir kısmını fakirlere dağıtmakla mükelleftirler.²⁹

Tevrat da tarlalardaki mahsulleri son tanesine kadar kaldırmamayı, bağdaki üzümünü son tanesine kadar toplamamayı, bunları fakirlere, yabancılara bırakmayı emrediyor.³⁰ Tevrat'ın bu konudaki orijinal metninin tercümesi şöyledir: "Ve toprağını altı yıl ekeceksin ve mahsulünü toplayacaksın, fakat yedinci yıl onu rahat ve boş bırakacaksın, ta ki, kavminin fakirleri yesin ve onların bıraktıklarını da kır hayvanları yerler. Bağın ve zeytinliğin hakkında da böyle yapacaksın."³¹

"Tarlarda ekinini biçtiğin ve tarlada bir demet unuttuğun zaman, onu almak için dönmeyeceksin, ellerinin her işinde Allah'ın Rabb, seni mübarek kılsın diye garibin, öksüzün ve dul kadının olacaktır. Ve Mısır diyarında köle olduğunu hatırlayacaksın; bu şeyi yapmayı bunun için sana emrediyorum."³²

İşte bütün bunlar, insanın sadece iktisadi menfaat duygularıyla hareket etmediğinin delilleridir.

İktisadi faaliyet ve münasebetler hiçbir vakit hukuktan soyulmuş olarak var olamazlar.³³ Servetin üretimi, dolaşımı, bölüşümü ve tüketimi gibi insan hareketlerinin hukuk kurallarıyla düzenlenmesi tabiidir. Bu sebeple iktisadi münasebetleri teşkilatlandırmak, iş ortaklığı kurmak gibi faaliyetlerin sınırlarını tespit eden kurallar konulur. Şüphesiz bu kurallar konulurken çeşitli sebepler, istismara ve ezmeğe kadar giden bencil (hodkâm) eğilimlerle birlikte cemiyetin gerekleri, hayatın amacı, insan fitratının bütün eğilimleri göz önünde tutulur. İnsanda çeşitli meyiller, duygular ve ihtiyaçlar vardır.

²⁷ Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e.,s. 34

²⁸ Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e..s. 35

²⁹ Bkz. Bakara 2/110.

³⁰ Abdülhak Kemal Yörük

³¹Tevrat, Çıkış 23/10-11

³² Tevrat, Tesniye, 24/19-22.

³³ Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e. s. 36

Ne toplumun ve ne de insan hayatının yalnız bencil meyillere dayanmayacağı açıktır. Hatta biyolojik bakımdan bile, insan hayatında hem şahsın, hem de cinsin korunmasını sağlayan bir sevgi içgüdüğü vardır.

Pek çok çeşitleriyle, insanın hayatını baştanbaşa hükmü ve tesiri altında tutan sevginin insanlık âleminde, en asil hareketlerden en vahşi ihtirasların görüntülerine kadar, neler yaptırdığını görmüyor muyuz? İnsanın diğer insanlara karşı duyduğu aşk, şefkat ve merhamet hislerinin fitratının bir gereği olmayıp yapay olduğu iddia edilemez.

insan tabiatı, bütün tarih boyunca bencillik ile diğerkâmlığın birliğini açıklar. Özellikle bencil meyilleri göz önünde tutan bir pozitif hukuk sistemi, meydana getirilerek var olmamıştır ve olması da mümkün değildir. Çünkü bu, toplumu tahrip ve insanı mahveder. İşte bu sebeple yalnız bencillik faraziyesine dayanan bir ilim olarak iktisat da var olamaz.³⁴

b) Antroposentrik veya Merkezci İnsan

İnsanı, sadece menfaati için çalışan egoist bir varlık olarak değerlendiren görüşten başka, onu her şeyin merkezi ve her şeyin ölçüsü olarak kabul eden görüşler de vardır. Böylece Allah merkezli bir dünya görüşü terkedilip insan merkezli bir dünya kurulmaya çalışılmıştır. Buna pozitivizm veya insanlık dini denilmektedir. Bunu en ifrat bir şekilde temsil eden şahıs, Auguste Comte'dur.

Merhum Muhammed Hamdi Yazır'ın *Metalib ve Mezahib* adı ile tercüme ettiği eserin iki Batı'lı yazar, Auguste Comte'un insan hakkındaki düşüncesini şöyle açıklıyor: "Onun din anlayışında Allah fikri yoktur, ruh da yoktur. En yüksek varlık insanlıktır. Buna vücud-u Azam: En büyük varlık der. Bu en büyük varlığın çıktığı yer, bütün varlıkların ortak kaynağı olan dünyadır. Comte bu dünyaya Vesen-i Azam: En büyük put (Grande Fetiche) diyor. Dünya uzaydadır. Uzay da, onun çevresinde en büyük kuşatandır (Muhit-i Azam). Filozofa göre varlık âleminde sadece insan, dünya ve uzay vardır. Ve insan merkezde olup en yüksek kemali temsil etmektedir."³⁵

Filozofun bu düşüncesi bir başlangıçtan ziyade bir neticedir. Fizik dünyadaki başarılar, tabiat kuvvetlerinin insanların hizmetine sunulması, insan düşüncesinde büyük bir değişim meydana getirerek insanları inkârâ sürükledi. Ayrıca Rönesans eski Yunan ve Roma kültürüne dayanır ve "Antik çağ üzerindeki incelemelerin yenilenmesi, yeniden doğuş" manasına gelir. Bu sebeple Batı'daki bu insan hakkındaki düşüncelerin köklerini eski Yunan! da aramak gerekir.

Milattan önce insan üzerine felsefe yapanlar arasında Protagoras da vardı. Herhalde insanı her şeyin merkezi olarak görecekti ki, onun şu sözü pek çok meşhur olmuştur: "İnsan her şeyin ölçüsüdür."³⁶ Bu ifadeyi "İnsan hakikatin ölçüsüdür", şeklinde nakledenler de vardır.³⁷ Buna göre insanın, hakikati bulmak ve doğruya ulaşmak için kendisinden başka bir yerden bilgi almaya ve öğrenmeye ihtiyacı yoktur. Ölçüleri, kaide ve kuralları, yaşama tarzını ve şeklini, tek kelimeyle hayat sistemini bizzat insanın kendisi koyar. Yani insan, merkezde olan bir varlık olarak her istediğinde serbest, muhit ona göre düzenlenir ve bütün kaide ve kurallar ona göre şekillenir.

³⁴Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e. s.35.

³⁵Bkz. Paul Janet-Gabriel Seailles, *Metalib ve Mezahib*, Çev: El-malılı Muhammed Hamdi Yazır, Haznedar Ofset Matbaası, İstanbul 1978, s. 384-385.

³⁶ Macit Gökbcrk. *Felsefe Tarihi*, s 54.

³⁷ Bkz. Lütfi Öztabağ, *Felsefe Dersleri*, Yükselen Matbaası, İstanbul 1964, s. 45.

İnsanın düşünce ve davranışlarında ne kadar serbest olduğu önemli bir konudur. İnsan her şeyin merkezi ve ölçüsüdür, denirken bu, onu sınırlayan kuralların bulunmadığı anlamına gelirse, ne derece sağlıklı bir ifade olur?

İslam kültürü hakkında epeyce araştırma yapmış olan ünlü müsteşrik Hamilton A. R. Gibb, Müslümanların (Arapların) Yunan kültürünü kabul etmemelerinin sebebini, bu kültürün insan merkezci bir dünya görüşü olduğuna bağlamaktadır. O, bu konuda şöyle der: "Grekler, Doğu kaynaklarından faydalanmışlardır. Araplar ise Greklerin sanatını ve sanatsal edebiyatını reddetmiştir. Bu reddin en önemli sebebi, Grek sanatının antroposentrik-insan merkezci oluşudur.

İnsan, dar manada mikrokosmoz (küçük evren), evrenin merkezidir. Yüksek seviyelerinde Grek sanatı çok hümanisttir, fakat (şaşırtıcı olarak), Platonistlere rağmen kainatın Ulu Yaratıcısı felsefesi görüşü ile, dünyanın sırları ve harikaları ile ve görülebilenin ve hissedilebilenin ötesindeki insan kaderi ile hiç bir zaman derinden etkilenmemişlerdir. Hâlbuki böyle şeyler Arap müslüman düşüncesinin temelidir. Muhakkak ki, günlük hayatlarında Araplar Öreklerden daha az "materyalist" değildi, ancak onlar sadece bir kaç Grekin farkına varabildiği insanın her şeyin ölçüsü olmadığı fikrine vakıftılar. (Dinsel) olarak tanımlanan bu tavır kendisi dinden türetilmiş değildir, orta doğu kültürünün ve onun hayat anlayışının tamamlayıcı unsuru olan bu tavra, din bir şekil ve istikrar vermiştir demek daha doğru olacaktır."³⁸

Aşın diyebileceğimiz bu görüşlere karşı tepkiler de meydana gelmiştir. Tepki olduğuna göre bu konuda insan- merkez fikrinin tam tersine, çevre-merkez, insan ise çevrenin elinde bir oyuncak düşüncesi gibi, birisi ifrat diğeri tefrit iki görüş çarpışmaktadır. Bunlar, yani insandan daha ziyade çevreye önem verenler, iktisadi davranış ve olayları insanın kendisinden kaynaklanan değil de daha çok çevre etkisiyle ve sosyal bünye eğilimleriyle açıklamaktadırlar. Mesela Enstitüsyonalist'ler, insanın iktisadi konulardaki davranışlarını çevre etkisiyle ve sosyal bünye eğilimleriyle açıklamaya çalışmaktadırlar. Bunlar, homo economicus zihniyetinin ve iktisadi hesabın fert ve firma faaliyetine yön çizdiğini kabul etmezler.

Bunlar, arz ve talep kanununun etkisini, fiyat ve ücret fleksibilitesi kavramlarını ve firma dengesi analizlerini önemli görmezler.

Sosyal ve siyasi koşulların iktisadi hayatı geliştirici yahut sınırlayıcı kuvvetli bir rol oynadığına inanırlar. Sendikaların, sosyal çevrenin ve siyasi ortamın firma durumuna iktisadi hesapları gölgeleyici etki yapabileceğini ileri sürmektedirler.

Thornstein Veblen'e göre, fiyatları ucuzlatarak ve kaliteyi yükselterek rekabet şartları altında başarı kazanmak arzusuna artık rastlanmamaktadır. Firmalar üretimi kısarak fiyat seviyesini tutmaya, monopoller kurmaya, toptan ve perakende dağıtımını kontrol altında tutmaya ve prestij mücadelesine birinci derecede önem vermektedirler.³⁹

İnsandan ziyade çevreye önem veren ve ferdi iradesiz, şahsiyetsiz ve çevrenin elinde bir alet gibi kabul eden bir görüş de instrumentalizm'dir. Bu sistem, pragmatizm ile faydacılığın karmasıdır. Sayısız sosyal ve ferdi problemlerin, insan faaliyetine yön verdiği ve ferdin davranışları bakımından çevre baskısına bağlı bir alet sayılabileceğini belirtmektedir. Çevrenin sosyal ve ferdi sorunları durmaksızın değiştiğine göre, davranışların da bu değişikliklere ayak uydurması gerektiğini ileri sürmektedir. Demokraside ahlaki değerlerin

³⁸Hamilton Alexander Roskeen Gibb, İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, Çev: Kadir Durak ve ekibi, Doğan Ofset, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 343.

³⁹ Bkz. Feridun Ergin, Ak İktisat Ans. s. 284.

önemini anlatmaya özen göstermekte ve demokratik, sanayileşmiş bir toplumda çalışma prensiplerini tahlil etmektedir.⁴⁰

İktisadi ekollerin bu insan anlayışlarına ülkemizden de tepki gelmiştir. Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği (Müsiad), iş hayatında İslam insanının nasıl olması hususunda bir araştırma yaptırmış, bu araştırmada seçkin ilim adamları, "İş hayatında İslam İnsanın Psikolojisi ve İş Hayatında İslam İnsanın Yönelimli Firma Davranışı" hakkında görüşlerini açıklamışlardır. Bu araştırma raporunun adının altına parantez içinde "*Homo İslamicus*" ifadesi yazılmıştır. Bizim anlayışımıza göre bu "*Homo İslamicus*" terimi, İslam'ın öngördüğü insanı dile getirmekle birlikte aynı zamanda Batı düşüncesindeki "*Homo Economicus*" anlayışına bir tepkiden başka bir şey değildir.⁴¹

c) İslam Hukuku Açısından Değerlendirme

İktisadi ekollerin, insanı ekonomik faaliyetlere sevk eden amillerin insanda ve çevrede olmak üzere iki yöndeki nazariyelerini incelemiş bulunuyoruz. Şimdi ise insanın İslam düşüncesindeki yerini ve ekonomik faaliyetle ilişkisini araştırmaya çalışacağız.

İslam açısından insan ele alınıp incelenirken Kur'an-ı Kerim akla gelmelidir. Hatta Kur'an denilince insan, insan denilince de Kur'an hatıra gelmeli desek aşırı gitmiş olmayız. Çünkü Mevdudi'nin dediği gibi⁴² Kur'an-ı Kerim'in muhatabı insandır. Kur'an ona "Ey insan" diye hitap etmektedir⁴³ İslam'a göre insan hayatı imtihandan ibarettir.⁴⁴ O, Allah'ın istediği şekilde hayat sürsün; üretsün, tüketsün ve diğer insanlarla olan muamelelerinde doğru ve adil olsun; insandan istenen budur.

Allah'ın emrettiği ibadeti, geniş manasıyla düşündüğümüz zaman insan iradesine dayanan bütün davranışlarının ibadet olduğunu söyleyebiliriz. Zaten ayette de Allah, "Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım",⁴⁵ buyurmaktadır. Böylece insanoğlu Allah tarafından konulan kurallara uymak ve istenilen doğrultuda kulluk yapmakla emir olunmuştur.⁴⁶

Ali İzzet Begoviç, insan hakkındaki görüşlerini şöyle açıklamaktadır: İnsanın menşesine dair düşünceler, her dünya görüşünün temel taşıdır. İnsanın nasıl yaşaması lazım geldiği hakkındaki inceleme ve araştırmaların hepsi bizi, insanın nereden geldiği sorusuna götürür. İlim ile dinin cevapları burada birbirine zıttır.⁴⁷

Seyyid Hüseyin Nasr'ın düşünceleri de şunlardır: İslami perspektiften bakıldığı zaman insan, hem Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve hem de kuludur. İki birlikte insanın temel tabiatını oluştururlar. Kul olarak insan O'nun iradesine tabi olmalıdır. İnsan, Allah'ın iradesi karşısında tamamen pasif kalmalı, bu irade, emirlerini varlıklar arasında nasıl gerçekleştiriyorsa, o da aynı şekilde hayatını O'nun emirleri uyarınca yönlendirmelidir. Allah'ın yeryüzünde halifesi olması sıfatıyla ise insan aktif olmalıdır; çünkü o, Allah'ın bu dünyadaki temsilcisidir. Yeryüzü ile gökyüzü arasındaki köprü aracılığıyla Allah'ın iradesinin bu dünyada gerçekleşip tebellür ettiği vasıta.

⁴⁰ Feridun Ergin, Ak İktisat Ans. s. 218.

⁴¹ Bkz. Hüner Şencan (Hazırlayan), İş Hayatında İslam İnsanı (Homo İslamicus), Müsiad Araştırma Raporları: 9 Aralık 1994.

⁴²Bkz.Ebu'l A'la el-Mevdudi, Tef himü'l Kur'an, Çev: M. Han Kayani, İstanbul 1986, I, 10.

⁴³ İnfitar 82/ 6; İnşikak 84/ 6.

⁴⁴ Mülk 67/ 2.

⁴⁵ Zarivat 51/56.

⁴⁶Hud 11/112; Nahıl 16/ 50; Tevbe 9/31; Şura 42/15; Beyyine 98/ 5.

⁴⁷Ali İzzet Begoviç, Doğu ve Batı Arasında İslam, Çev: Salih Şaban,

Oğul Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 29.

İslamiyet insanı hem akıl (intelligence), hem de iradeye sahip bir varlık olarak hitap eder. İnsanı, Hıristiyanlığın ana damarını oluşturmuş olan St. Augustine yorumunda görüldüğü gibi, asli günah sebebiyle deforme olmuş bir irade sahibi telakki etmez.⁴⁸

İnsan dünya hayatında imtihan olmak için yaratılmış olduğundan ona serbest irade verilmekle birlikte birbirine zıt duygular da verilmiştir. Çünkü o hem ruh hem bedendir, hem insan, hem hayvandır; hem melek ve hem de hayvani hislere sahip bulunmaktadır.⁴⁹

İnsan zayıf olarak yaratılmıştır.⁵⁰ Yeme, içme, giyme ve barınma gibi bir takım ihtiyaçlara sahip olduğu gibi, Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla yol göstermesine de muhtaçtır. Bu yüzden insan, yeryüzünde başıboş bırakılmamıştır! Ayette "İnsan kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanıyor"⁵¹ buyrulmaktadır.

Başıboş kelimesiyle ilgili olarak Muhammed el- Hudari, şunları söylüyor: "Başıboş diye çevirdiğimiz "süda" kelimesinin her hangi bir emir ve yasakla mükellef olmayan kişi anlamında olduğu konusunda âlimler ittifak etmişlerdir. Emredilmemiş olan bir şeyle hüküm veya fetva veren kimse, kendisinin süda: serbest olduğunu caiz görmüş olmaktadır. Hâlbuki bu ayetle Allah, onu "süda" (serbest) olarak terk etmeyeceğini bildirmiştir. Gerçekten bu kimse, ben dilediğim gibi hükmederim demekle, Kur'an, sünnet ve icma dışına çıkmış olur."⁵²

Tasavvufi bir ifadeyle insan, Allah'tan geldi ve yine Allah'a dönecektir. Ayette "Ey insan! Şüphe yok ki, sen Rabbi'ne ulaşmak için çalışıp çabalarsın. Sonunda O'na kavuşursun"⁵³ buyrulmaktadır.

Hukuki açıdan bakıldığı zaman insan, cemiyet hayatı içinde yaşamakla, bir takım hak ve vazifelere sahip bir varlık olarak görülür.⁵⁴ Önce ona aile içerisinde anne ve babaya iyilik yapmak görevi verilmiştir.⁵⁵ Sonra yine içinde yaşadığı topluma karşı da bir takım vazifelere sahiptir. İnsan fert olarak herkese, bütün topluma ve tüm insanlara adalet ve ihsan ile muamele etmekle emredilmiştir.⁵⁶ Adalet, Kur'an'ın, ahlaki bir ideal olarak benimsememiz gerektiğini vurguladığı ilahi bir sıfattır. Allah hem insanların birbirilerine karşı adil olmalarını emretmiş,⁵⁷ hem de eşit olarak yargılayanları sevdiği için kendisi de insanlar arasında adaletle hükmeder.⁵⁸ Müminlere kendileri, aileleri, yakınları aleyhine bile olsa, zengin-yoksul ayırımı yapmadan⁵⁹ adaleti uygulamaları emredilmiştir.⁶⁰

Adaletin değerine karşılık adaletsizlik, yani orta yolu tutmamak da olumsuz bir değerdir. Allah insanları, iki grup arasında hüküm verirken heveslerine uyup, hakikatten sapmamaları⁶¹ için uyarmıştır. Yine sadece düşman olduğu için⁶² insanlara karşı adaleti

⁴⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi, İstanbul 1995 s. 51.

⁴⁹Ahmet Hamdi Akseki. İslam, Matbaa-i Ebu'z Ziya, İstanbul 1943, s. 566; Mehmet Erdoğan, Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet, Yıldızlar Ofset, İstanbul 1995, s. 7-9.

⁵⁰ Nisa 4/28.

⁵¹Kıyame 73/ 36.

⁵²Muhammed el-Hudari, Tarihu't Teşri'i'l İslami, Saadet Matbaası, Mısır 1964, s. 203.

⁵³ İnşikak 84/6.

⁵⁴Sava Paşa, İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, Çev: Baha Arıkan, Yeni Matbaa. Ankara 1955, I, 161.

⁵⁵Ankebut 29/ 8; Lokman 31/14; Ahkaf 46/15.

⁵⁶Nahl 16/ 90.

⁵⁷A'raf 7/29; Nahl 16/ 90; Şura 42/15.

⁵⁸Nisa 4/ 58.

⁵⁹Nisa 4/135.

⁶⁰Maide 5/45.

⁶¹Maide 5/53-55.

yerine getirememeyi de yasaklamıştır.⁶³ Mal toplayıp onu kendi elinde tutmak,⁶⁴ altın ve gümüş biriktirip onu Allah yolunda sarf etmemek de insanın kendine ve başkalarına yaptığı bir tür adaletsizliktir.⁶⁵

Malı saçıp savurmak, israf etmek de adaletin ihlal edilmesi olarak değerlendirilir.⁶⁶ Ne saçıp savur, ne de cimrilik et; orta yolu tut,⁶⁷ denilmektedir. Ne elini boynuna bağlayıp cimri kesil, ne de büsbütün açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olanlardan olursun,⁶⁸ diye uyarılmaktayız. İnsanlar yiyip içmeli, ama israf etmemeli,⁶⁹ Çünkü israf adaleti ihlal etmektir. Aşırılığın her türü, isterse yiyip içmede,⁷⁰ isterse dinde,⁷¹ olsun yasaklanmıştır.⁷²

Bir taraftan Kur'an, insanların sınıflara ayrılmaları esasını kabul eder ve şahsi kabiliyetin ölçülmesiyle derecelere ayrılmalarını haklı bulur. Bununla ilgili olarak ayette "Sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerde, sizi denemek için, kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur",⁷³ buyurulmaktadır. Diğer taraftan da birbirlerine düşman sınıf ve kast kurumlarının ilahi kanuna karşı gelenlere verilen bir nevi ceza olduğunu katıyetle beyan eder.⁷⁴

"O, sizin üzerinize, üstünüzden yahut ayaklarınızın altından bir azap göndermeye, ya da sizi parti parti birbirinize düşürüp kiminize kiminizin huncını tattırmağa kadirdir. Bak, onlar ayetleri anlasınlar diye nasıl açıklıyoruz"⁷⁵

Gerçekten insanların ayrı karakter ve farklı ruh yapıları vardır. Ayrıca İbn Teymiye'nin de dediği gibi, insanın tabiatında büyükmek, kıskanmak ve hakka tecavüz suretiyle başkasına zulmetme güdüsü vardır. Bundan başka zina ve dinen iğrenç kabul edilen şeyleri yapmak ve yemek gibi kötü arzularını gerçekleştirerek, kendisine zulmetme güdüsü de vardır.⁷⁶

D- SERBEST PİYASA EKONOMİSİ ve EKONOMİNİN SİYASİ YÖNÜ

Serbest Piyasa Ekonomisi

Serbest piyasa ekonomisini İslam açısından değerlendirebilmek için, önce bu ekonomiyi kavram ve ekol olarak tanımaya çalışalım.

⁶²Nisa 4/135.

⁶³Maide 5/ 3, 9.

⁶⁴Hümeze 104/2-3.

⁶⁵Tevbe 9/ 34.

⁶⁶İsra 17/ 26-29 ; Furkan 25/ 67.

⁶⁷Rum 30/ 60.

⁶⁸İsra 17/29.

⁶⁹A'raf 7/ 31.

⁷⁰Maide 5/10.

⁷¹Nisa 4/171; Maide 5/ 84.

⁷² B. A. Dar, Kur'an'ın Ahlaki Öğretileri, bkz. M. M. Şerif (Editör), İslam Düşüncesi Tarihi, Doğan Ofset, İnsan yayınları, İstanbul, 1990 I, 192-202.

⁷³En'am 6/165.

⁷⁴Harun Han Şirvani, İslamda Siyasi Düşünce ve İdare , Çev: Kemal Kuşçu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1965, s. 30-31.

⁷⁵ En'am 6/65.

⁷⁶Bkz. İbn Teymiye, el-Hisbe Fi'l İslam, Selefîye Matbaası, Kahire 1397, s. 53.

1) Kavram Olarak

Serbest piyasa derken "piyasa" kelimesinin aslı da İtalyanca "piazza" kelimesidir. Bu kelime ise "meydan" çarşı ve piyasa manasına gelir. "Pazar" kelimesinin aslı ise farsça "bazar" dır ki, "alış veriş; alış veriş yeri; üstü açık satış yeri" manalarına gelir. Türkçede her iki kelime de Fransızca "marche", İngilizce "market" terimlerinin yerinde kullanılmaktadır.⁷⁷

Burada serbest piyasa derken bu ifade tamimiyle Batı kültüründe taşıdığı mana ile anlaşılmalıdır. Zira klasiklerin ifade etmek istedikleri serbestlik anlamında İslam'da serbest piyasa var veya yok demiş olsak hata etmiş oluruz. Çünkü klasik bir iktisatçı ile müslüman bir iktisatçının ifade ettikleri serbest piyasa sözleri farklı manalar taşır.

Samuelson, özellikle sosyal bilimlerde "terimlerin zulmü"nden kendimizi korumamız gerektiğini söyledikten sonra, aynı kavram için iki ayrı terim kullanmamalıyız, farklı iki olayı da tek terimle göstermemeliyiz., diyor. Ve şöyle bir örnek vererek meseleyi anlatmaya çalışıyor: "Depresyonun meydana gelmesine sebep olan amilin, aşırı tasarruf olduğunu iddia eden Robinson'a, Jones şu şekilde mukabelede bulunabilir: "Yalan söylüyorsun, hakiki sebep eksik tüketimdir." Bu konuşmaları dinleyen Schwartz da işe karışarak, "İkiniz de saçmalıyorsunuz, hakiki sebep eksik yatırımdır", diyebilir. Bu tartışma böylece devam edip gidebilir. Hâlbuki bir an için tartışmayı bırakıp kullandıkları terimleri tahlil ve mukayese etselerdi, şeklen farklı gözükse de bu üç iddianın da aynı olduğunu, aradaki farkın terim karışıklığından meydana geldiğini anlayacaklardı.⁷⁸

Modern ekonominin terimleri ile İslam ekonomisinin terimleri de birbirinden farklıdır. Mesela bunun en güzel örneği "mal" kelimesinde görülmektedir. İslam hukukunda bir şeyin "mal" olabilmesi için onun dinen meşru ve aynı zamanda bir ihtiyacı giderebilecek kadar bir güce sahip olması gerekir. Buna göre müslüman için haram kılınmış olan şarap mal sayılmadığı gibi, bir buğday tanesi de en küçük bir ihtiyacı dahi gideremediği için mal kabul edilmez.⁷⁹

2) Ekol Olarak

Serbesti kelimesi aslında iktisat tarihinde bir ekolün adıdır. Bu ekole klasik mektep adı verildiği gibi, serbesti mektebi de denir. Bu ekol mensupları, devletin ekonomiye müdahalesini kabul etmezler; bireyin serbestliğini savunurlar.⁸⁰ Bunlar, Merkantilistlere bir tepki olarak ortaya çıkan Fizyokratların tabii-ilahi kanun fikrini geliştirerek, fertlerin serbest olmasıyla, ekonomiyi "*Görünmeyen bir El*"in yöneteceğini ileri sürmüşlerdir. Fizyokrasi mektebine mensup Gournay'ın bulduğu "*Laissez faire, Laissez passer*" (Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) sözü, serbesti ekolün sloganı haline gelmiştir.⁸¹ Doğal olarak insanlar bu serbestlik düşüncesine bir takım iktisadi merhalelerden sonra, yasaklama, kısıtlama ve müdahalelerin zararlarını gördükten sonra ulaşabilmişlerdir.

İnsanlığın maddi ve manevi olarak yükselmesinin ancak ferdin çabası ile mümkün olabileceğine inandığı için serbesti ekolüne aynı zamanda ferdiyetçilik de denilmiştir.⁸² Ferdiyetçilik topluma karşı bireye ağırlık verilmesi demektir. Aslında modern

⁷⁷Hazım Atıf Kuyucak, a.g.e. s. 197, dip not, 2.

⁷⁸ Paul A. Samuelson, İktisat, s. 10. .

⁷⁹Bkz. İbn Abidin, IV, 3; M. Mutahhari, s. 33 ; Mecelle, 126 ve 127. maddeler.

⁸⁰ İbrahim Fadıl, İktisat, s. 43-45.

⁸¹ Feridun Ergin, Ak İktisat, s.355.

⁸² İbrahim Fadıl, İktisat, s.45.

ekonomi bir toplum ekonomisi olarak doğmuş veya başka bir ifade ile devlet ekonomisi olarak ortaya çıkmış bir ekonomidir. Devlete-topluma ağırlık vererek ferdin ekonomideki etki alanının daraltılmasıyla birtakım eksik ve aksaklıklar meydana geldiği için bu defa da bireye önem verilmeye başlanmıştır.

b)Ekonominin Siyasi Yönü ve Değerlendirilmesi

1) Ekonominin Siyasi Yönü

Serbest piyasa ekonomisi hemen ilk defa ortaya çıkıvermiş bir sistem değildir. Serbestlik fikirlerine gelinceye kadar ekonomi bir takım fikir hareketleri ve merhalelerden geçmiştir. Siyasi iktisat, merkantilizm ve fizyokratlar gibi iktisadi fikir hareketleri ile çeşitli 'isim altında ekoller ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kısmı ferde önem verirken diğerleri de topluma değer vermişlerdir. Bir tarafta kelimenin tam anlamıyla iktisat siyasetini devletin gelişmesi şeklinde anlayan merkantilizm ekolü doğmuş, diğer tarafta da devletin ekonomideki etkinliğine karşı çıkan ve iktisadi hareketlerin kendi tabii oluşu içerisinde serbest bir şekilde yürüyüp gideceğini savunan fizyokratlar ortaya çıkmıştır.

XV. yüz yıldan sonra orta çağdaki derebeylikler yavaş yavaş yıkılıp merkezi büyük devletlerin temelleri atılmaya başlayınca, hiç şüphesiz ekonomi de siyasetle ilişkisini kurması gerekiyordu. Nitekim çok geçmeden Antoine de Monchretien adındaki bir Fransız iktisatçısı, ilk defa siyaset ve ekonomi kelimelerini birleştirerek, 1615 yılında "*Economie Politique*" yani siyasi iktisat adında bir iktisat kitabı yazıp yayınlamıştır.⁸³ Niyazi Berkes, bu zamanlarda Avrupa'da ekonomi ilminin devlet ekonomisi şeklinde anlaşıldığını ifade ederek şöyle diyor: "O zaman Batı'da ekonomi bilimi "ekonomi politik" yani devlet ekonomisi olarak tanımlanmaya başlamıştı."⁸⁴

İşte biz buna dayanarak Batı'da ortaya çıkmaya başlayan bu modern ekonomi anlayışının topluma-millete önem veren ve bir noktada devlet merkezli diyebileceğimiz bir ekonomi görüşü olduğunu söylemek istiyoruz. Hatta ferdiyetçilik ve liberalizmin temellerini attığı söylenen Adam Smith bile yazdığı meşhur eserine "*The Wealth of Nations*" (Milletleri Zenginliği) adını vermişti.⁸⁵ Eserin adından da anlaşılacağı gibi, bu iktisat kitabının, milleti ve aynı zamanda devleti nazar-ı itibara alarak ve önem vererek yapılmış bir çalışma olduğunu söylemek istiyoruz. Çünkü millet (nation) kelimesi ekonomide devlet anlamını da ifade eder. Nitekim millileştirme kelimesi Feridun Ergin'in de ifade ettiği gibi, aynı zamanda *devletleştirme* manasını da kapsamaktadır.⁸⁶

Burada bütün bunları sayıp dökmekten maksadımız şudur: Bu deliller bize gösteriyor ki, modern ekonomi ilk defa doğduğu zaman bireye ve bireyin serbestliğine dayalı olarak değil, tam tersine topluma ve devlete önem veren bir ekonomi, toplumcu ve devletçi bir anlayışla ortaya çıkmıştır.

2) Değerlendirme

Daha sonra İslam hukukçularının ekonomi hakkındaki bazı görüşlerini aktarırken göreceğimiz gibi, İslam ekonomisinde ne sadece birey ve birey merkezliği ve ne de yalnız toplum ve devlet merkezliği vardır; bilakis fert ve devlet her ikisi ekonomide dengeyi birlikte sağlarlar. Bu sebeple birey ile toplum diğer bir ifadeyle fert ile devlet ekonomide birbirine karışmayan fakat beraber çalışan iki kurum durumundadırlar. İslam hukukunda fertlerin görevleri başka, toplumun görevleri de başkadır. İslam hukukçuları,

⁸³Bkz. Feridun Ergin, İktisat, s.1; Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 685; " İbrahim Fadıl, İktisat, s. 40.

⁸⁴Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, Bilgi Basımevi, Ankara 1975, s. 197.

⁸⁵Bkz. Adam Smith, Milletlerin Zenginliği, Çev: Haldun Derin, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.

⁸⁶Bkz. Feridun Ergin, Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 674.

fertlerin yapmakla mükellef olduğu vecibelere *farz-ı ayn* adı verirken, toplumun yerine getirmekle yükümlü olduğu görevlere de *farz-ı kifaye* adını vermişlerdir.

Elmalılı, "Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım isteriz"⁸⁷ ayetini yorumlarken, meseleye fert ve toplum açısından bakarak, ferde farz-ı ayn, topluma da farz-ı kifaye görevi düştüğünü söyleyerek düşüncelerini şöyle dile getirmektedir: "Kur'an dilinde bu gibi sosyal hitap ve taahhütlerin iki manası vardır: Birisi toplumu ferde, ferdi topluma katarak her ferde eşit olarak, hak ve görev dağıtmaktır ki, bunda bireysel değerler hiçe sayılmaksızın onların toplamından tam anlamıyla bir toplum gerçekleşir. Buna bütünü kapsama veya üyelerin bütünü denilir, ve farz-ı ayn ifade eder. Diğeri ferdi manayı ortadan kaldırmak ve yalnız topluma önem vermeyi göz önünde bulundurarak, bir vazifeyi topluma yöneltmektir ki, buna da genel kapsamlı veya genel düzenle ilgili yahut toplumsal denilir ve farz-ı kifaye ifade eder."⁸⁸

Bu fert ve toplum, farz-ı ayn ve farz-ı kifaye ilişkisini biraz daha açıklamak istersek yabancı bir yazarın düşüncelerini burada örnek olarak verebiliriz. Batılı müsteşrik Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş* adlı eserinde bu konuda aynen şöyle demektedir: "İslam hukuku, namaz, oruç ve benzeri gibi şahsi vecibeleri (farz-ı ayn) ve toplumun mükellef olduğu vecibeleri (farz-ı kifaye) birbirinden ayırır."⁸⁹

Aslında fertle toplum arasındaki sınırı doğru bir şekilde çizip bunlardan her birinin alanını açık ve net bir şekilde gösterebilmek o kadar kolay bir iş değildir. Çünkü bireyin kendine mahsus ihtiyaçları bulunduğu gibi, aynı zamanda toplumsal ihtiyaçları da bulunmaktadır. İnsanın kendisini üşüme, sıcak ve soğuk gibi etkenlerden koruyabilmesi için giyinmeye ihtiyacı vardır. Herkes kendi giyeceği elbiseyi, istediği elbiseyi seçer, alır ve giyer. Giyim, kuşam, kılık ve kıyafet kanun işinden daha ziyade örf ve adetle ilgili bir husus olup ancak bireysel alan içerisinde icra edilebilecek bir faaliyettir.

Ferdin bu bireysel yönüne ek olarak onun bir de toplumsal tarafı bulunmaktadır. Mesela fertler herkesin gelip geçtiği yolları kullanma ihtiyacındadırlar. Elbisede olduğu gibi herkesin kendi özel yolları olması mümkün değildir; yollar toplumundur. Toplumun ihtiyaçlarını temin etme görevini üstlenen kamu görevlileri topluma ait olan bu yolları da bakmak durumundadırlar.

Bu fert ile toplum meselesi bilhassa günümüzde önemini son derece korumaktadır. Çünkü aslında fert ile devletin alanları ayrı ayrı olduğundan, bazı zaman işçi ve işveren gibi, karşı karşıya geldikleri bile görülmektedir. Bu fert ve toplum konusunda Muhammed Fazlurrahman Ensari, İslami görüşü kendince şöyle açıklamaktadır: "Fert ve toplum münasebetleri hususunda İslam, ferde ait olanı ferde, topluma ait olanı da topluma verir. Bu sebeple fert ve toplum birbiriyle çatışmacı değil, biri diğeri için tamamlayıcısı durumundadır. Fert toplum içinde, toplum da kendisini fert ile beraber algılayarak, birbirinin tamamlayıcısı gibi görülür."⁹⁰

İleride bu konuyu tekrar ele alacağımız için daha fazla uzatmak istemiyoruz. Ancak şu kadar söyleyelim ki, İslam'da fert ile toplum iç içe kabul edilerek, birinin faydası diğeri için de fayda, birinin zararı diğeri için de zarar kabul edildiğinden, fert ile toplum dengede tutularak, fayda ve zararlar her iki kurum açısından mütalaa edilmiştir. Hatta *Mecelle*'de "Zarar-ı ammı def için zarar-ı has ihtiyar olunur"⁹¹ denilmektedir. Konumuza ışık tutacak bir hadis Ebu Hüreyre'den nakledilir: "Kötülük gizli yapılırsa, bundan sadece onu yapan

⁸⁷Fatiha 1/5.

⁸⁸Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili. İstanbul 1936,1,116.

⁸⁹Joseph Schacht, İslam Hukukuna Giriş, Çev: Mehmet Dağ-Abdül- kadir Şener Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977, s. 130.

⁹⁰Muhammed Fazlurrahman Ensari, Komünizme Karşı İslam, Çev: Kemal Kuşçu, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık, İstanbul, 1961 s. 14.

⁹¹Mecelle, 26. Madde. Ayrıca bak. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-u İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Basımevi, İstanbul 1967, I, 263.

zarar görür; fakat alenen yapılır da karşı çıkılmazsa, bundan bütün cemiyet zarar görür."⁹²

İbn Teymiye'nin *el-Hisbe*'sine bir takdim yazan Hurşid Ahmed, İslam ekonomisine mahsus dört özellikten bahseder: "Öncelikle, bir İslam ekonomisi, İslam toplumu ile devletin yekpare bütünleşmiş bir yapısı olduğundan unsurlar ayrı ayrı incelenmezler ve idare edilmezler.

İkinci olarak, maddi ve fiziki kuvvetler, onların ahlaki ve ruhsal faktörlerle olan değişmez ilişkileri içinde, çalışmalıdır. Doğrusu İslam'î yaklaşıma göre, maddi olanla manevi olan, aynı paranın iki yüzü gibi olup, iki ayrı şey değildir.

Üçüncü olarak, İslam ekonomisi, ne mutlak özel mülkiyet ve teşebbüs hakkı fikrine, ne de bütün üretim ve tüketim vasıtalarının tamamen devletleştirilmesine dayanır. O, bir taraftan özel teşebbüs hürriyeti tanırken, diğer taraftan mülkiyette *emanet-hilafet* anlayışı getirir. Kişi özgürlüğünü sosyal ayarlama ve kontrole tabi tutar. Bu sebeple İslam ekonomisi, ne bir "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" ekonomisidir, ne de merkezden kontrollü bir emir-komuta ekonomisidir. O, sosyal idare ve rehberlikle birlikte yürüyen bir özel teşebbüs ekonomisidir.

Dördüncü olarak da bir İslam ekonomisinin hakiki gerçekliği, onun adil bir sosyal düzen kurmasıdır."⁹³

Bu fert ve toplum konusunda birey ile toplumun, hücre ile dokuda olduğu gibi, hem ayrı hem beraber; hem birbirinden müstakil ve hem de birlikte olduklarını göstermesi bakımından bir örnek daha vermek istiyorum. İslam hukukunda zekât vergisinin sebebi açıklanırken "nema" şartından bahsedilir.⁹⁴ Yani bir maldan vergi alınabilmesi için o malın "nami" yani üretken olması şarttır.⁹⁵

Ama İslam hukuku kitaplarında vergilerden bahsedilirken miras ve intikal vergisinden hiç söz edilmez. İşte burada fert ve toplum bütünlüğü kendisini göstermektedir. Bunu şöylece açıklayabiliriz: İslam'da verginin sebebi üreyen maldır, dedik. Üretim ise ancak hem fert ve hem de toplum açısından malın artması ve üremesi ile gerçekleşebilir. Miras ve intikalde fert açısından malın üremesi ve çoğalması gerçekleşmekte, kişinin malı artıp çoğalmaktadır. Ancak burada toplum açısından bir üretim meydana gelmemiştir. Malın bir kişiden diğer şahsa intikal etmesiyle o toplumda bir mal artışı gerçekleşmemiştir. İşte bundan dolayı İslam hukukunda miras ve intikal vergisi yoktur; çünkü İslam hukuku fert ile toplumu dengede tutarak, her ikisinin faydasını gözetir. Yoksa ekonominin yönetimini sadece hükümete bırakarak, politik ekonomi ya da siyasal ekonomi demez; ekonomiyi fertle devlet veya başka bir ifadeyle fert ile toplum birlikte yönetirler, der.

Böylece siyasal ekonomiyi İslam hukuku açısından değerlendirmiş bulunuyoruz. Görüldüğü gibi siyasal ekonomi anlayışında bireyden daha çok toplum ağırlık kazanmaktadır. Bu sebeple bu ekonomi doktrinine devlet ağırlıklı bir sistem, diyebiliriz.

İktisadi faaliyetleri tanzim etmek için devlete müdahale yetkisi veren ekollerden birisi de merkantilistlerdir.

Merkantilizm, serbest piyasa ekonomisine geçebilmek için aşılması lazım gelen merhalelerden birisidir. Şimdi onların düşüncelerini ele almaya çalışalım.

⁹²Şeyh Mansur Ali Nasıf, et-Tacü'l Camiu Li'l Usul Fi Ehadisi'r Rasül, Dar-u İhyai'l Kütübi'l Arabiyye, Kahire 1961, V, 224.

⁹³ İbn Teymiye, el-Hisbe, çev. Vecdi Akyüz, Başaran Matbaası, İstanbul, 1989, s. 8-9

⁹⁴ Bkz. Burhanüddin el-Merğınani, el-Hidaye, Mustafa el-Babi el-Halebi, Matbaası Mısır-1936, I, 69; Şemsüddin es-Serahsi, Kitab-ül Mabsut, Dar-ul Marifet Matbaası, Beyrut-Lübnan T.Y. II, 149
Özdeirören, Fatih Matbaası. İstanbul 1972, s. 39.

İKTİSADİ EKOLLER ve İSLAM HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

A-MERKANTİLİZM ve DEĞERLENDİLMESİ

a) Merkantilizm

1- Tanımı

Merkantilizm, İtalyanca "tacir" anlamına gelen "Mercante" kökünden gelir. Merkantilistlere karşı olanlar, onların fikirlerini beğenmedikleri için bu adı vermişlerdir. Hasis menfaat ölçüleri ve tamahkârlık zihniyeti ile girilen ticari faaliyet, merkantilizm terimi ile ifade edilir.⁹⁶

Merkantilizm, Orta çağ sonlarında yavaş yavaş gelişerek ortaya çıkan tüccarlarla, devrin milli devletlerini şahıslarında temsil eden kralların iş birliği sistemi; dış ticaret ve korsanlık yoluyla zenginleşme politikasıdır. Mahiyeti ve gelişme şartları itibariyle, devlet gücüne, özel imtiyazlara muafıklara, tekellere çeşitli himaye ve koruma tedbirlerine dayalı, planlı ve programlı bir ekonomik güçlenme politikasıdır.

2- Hazırlayan Şartlar

Merkantilist düşünceyi hazırlayan şartlar, bu çağlarda toplumların iktisadi temellerini değiştirecek bir takım faktörlerin ortaya çıkışıyla doğmuştur. Deniz aşırı ülkelerdeki keşiflerle, ticaret genişlemiş ve bunu takiben de Avrupa'ya akan altınlar fiyatları yükselterek ticari sermayeyi büyütmüş ve ticaret erbabına karlı yeni iş imkânları açılmıştır. Tarımda üretim tekniği değişmiş, geleneksel kapalı ev ekonomisi düzeni yıkılarak zirai üretim piyasaya yönelmiş ve zirai üretim ticari sermayeye bağımlı hale gelmiştir. XVI. yüzyılda modern devlet, yani ülkenin çeşitli ekonomik faaliyetlerine etki yapabilen¹ milli ekonomiler doğmuştur. Bu yüz yıldan önce bölgesel menfaatleri korumak amacı ile ticaret ve sanayii sınırlandırılmıştı. Modern devletlerle birlikte büyük iktisadi ve siyasi zümreler teşekkül edince, bölgesel ekonomiler ve menfaatler üstünde milli ekonomiler ve menfaatler yer almıştır.⁹⁷

İktisadi meselelerin felsefe, din ve ahlak meselelerinden ayrılmasıyla, müstakil olarak araştırılması ancak XV. yüzyıldan sonra mümkün olabilmiştir.⁹⁸ Gerek iktisadi düşüncenin ve gerekse iktisadi hayatın gelişmesi bakımından XVI. yüzyılın özel bir önemi vardır ve modern iktisat ilminin bu asırdan sonra doğduğunu söylemek mümkündür. Bu asırda matbaanın ilerlemesi, fikir değişimine yardım etmiş, Avrupa'da dinde ıslahat cereyanları bu çağda başlamış ve nihayet feodal yapının zayıflamasıyla da siyasi bir değişim meydana gelmiştir.

Kilisenin nüfuzu azalıp hükümdarların merkezi ve siyasi güçleri arttıkça, birbirine rakip devletlerin hangi yoldan ve ne şekilde para kazanarak, ordu ve donanma kurabilecekleri ve diğer devletlere karşı üstünlük sağlayabilecekleri meselesi en önemli bir konu haline gelmiştir.⁹⁹

W. W, Rostow, iktisadi gelişme merhalelerini açıklarken bu çağda sömürgeciliğin devlet ticaretiyle nasıl meydana geldiğini şöyle belirtiyor: "XV. asırdan bu yana dünyadaki iktidar mücadelesinde Avrupa milli devletleri muhtelif deniz aşırı ülkeler için ticari

⁹⁶ Bkz. Hazım Atif Kuyucak, s. 118; Feridun Ergin, İktisat, s.43.

⁹⁷Bkz. İbrahim Fadıl, İktisat, s.39-40; Orhan Hançerlioğlu, Ekonomi sözlüğü, s. 161-162, Yeni Türk Ans. Polat Ofset Tesisleri, İstanbul 1985, VI, 2302.'

⁹⁸İbrahim Fadıl, İktisat, s. 39.

⁹⁹ Hazım Atif Kuyucak, İktisat Dersleri, s, 118

rekabete, askeri avantaj ve askeri güç (kıymetli madenle, donanma teçhizatı v.s.) rekabetine girmişlerdir. Sömürgecilik kısmen bu durumların doğurduğu bir neticedir.

Charles Wilson, "Merkantilizm" adlı araştırmasında belirttiği gibi, bu gibi hallerde, kar ve iktidarın bir arada mütalaa edilmesi gerekir."¹⁰⁰

3- Fikirleri

Merkantilistler parayı servetin kaynağı kabul ettiler. Bunun için ticaret ve sanat faaliyetini memlekete mümkün olduğu kadar fazla altın ve gümüş sokacak şekilde düzenleme ihtiyacını hissediyorlardı. Onlara göre bir memleketin zenginliği, o yerin kıymetli maden stoku ile ölçülmeliydi. Gümrük himayesi, ithalatı kısıtlamaya ve dışarıya altın sızmasını önlemeye yarayacak bir çare sayılıyordu.¹⁰¹

Merkantilizm, dış ticaretin ülkeye mümkün olduğu kadar fazla altın ve gümüş kazandıracak şekilde tanzim edilmesini amaç edinmişti. Merkantilistler bu iki değerli madeni en önemli ve kararlı kıymet unsuru sayıyorlardı. Ancak ülkeye girecek olan altınları biriktirmek suretiyle milli servetin artırılması mümkün olabilirdi. Bu sebeple merkantilistler ithalatın daraltılmasına ve ihracatın teşvik görmesine taraftardılar. Dış ticaret hesapları, ihracat fazlasıyla kapandığı sürece refah ve gelişmenin devam edeceğini düşünüyorlardı. Dış ticaret şartlarını lehe çevirmek için ağır gümrük vergileri koymak, ithalatı kontrol altında tutmak ve özellikle mamul maddeler ile lüks eşyanın sebebiyet verebileceği altın sarfiyatını önlemek zaruretine inanmaktaydılar. Gelir fazlası kavramını ilk defa merkantilistler ortaya atmıştı. Onlara göre gelir fazlası, ancak ticaretten ve ödemeler dengesi fazlasıyla doğardı. Bir ülkenin kazandığını, bu halde diğer ülke kaybediyordu. Onun için, merkantilistlere göre milletlerin menfaatleri devamlı çatışma halinde idi. Bu sebeple dış ticarete koruma, bunların savundukları ve uyguladıkları politika oldu.¹⁰²

Merkantilistler, ihracatın gelişmesini dış piyasalarda rakiplere üstünlük sağlamasına bağlı görüyorlardı. Bu üstünlük, ancak ham maddenin ve sınai maliyetin düşürülmesiyle mümkün olabilirdi. Ucuz ham maddenin kaynağı, sömürgelerdi. Bu itibarla sömürgeler, yalnız anavatanla ticaret yapmalı ve mallarını buraya göndermeli idiler. Esirleri çalıştırmak suretiyle sömürgelerde elde edilen ürünler, milli sanayi ihtiyaçlarını karşılamak idi. Sömürgelerin istismarı, merkantilist doktrinin ana fikirlerinden birini teşkil ediyordu.¹⁰³

Merkantilistlerin nüfus politikası da yukarıda ifade edilen temel amaca uygundu. Mesela sömürgelerin ürettiği ham maddeleri uygun maliyet şartları altında mamul eşya haline getirebilmektir. Sınai mamulleri dış rekabetten koruyabilmek için ucuz emek gerekliydi. Bunun için merkantilistler, nüfus artışı teşvik etmişler ve "bir ülkenin en büyük hazinesinin iyi beslenmiş insan sayısı olduğu" fikrini savunmuşlardır. Ucuz işçiliği ülke sanayininin dış piyasalarda rekabet gücünü artıracak bir faktör olarak kabul ettiklerinden, iş arayanların çoğalması ve ücret haddinin artmaması için, nüfus artışı uyarıcı tedbirleri faydalı görüyorlardı.

Merkantilistler, memlekette altın ve gümüş veya para bolluğunu, faiz hadlerini düşürmek, ticaret ve üretim hayatını canlandırmak, yatırımları artırmak, sermaye hacmini yükseltmek için savunmuşlardır. Çağın şartları altında ticari menfaatler, para

¹⁰⁰W.W. Rostow, İktisadi Gelişiminin Merhaleleri, Çev: Erol Güngör, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 94.

¹⁰¹ Feridun Ergin, İktisat, s. 44.

¹⁰²Bkz. Şükrü Baban, İktisat Dersleri, s. 128-129; Feridun Ergin, Ak İktisat, s. 645

¹⁰³Bkz. İbrahim Fadıl, İktisat, s.39-40; Orhan Hançerlioğlu, Düşüncü Tarihi, Yükselen Matbaacılık, İstanbul 1970, s.320-323; Yeni Türk Ansiklopedisi, VI, 2302.

arzının genişlemesini gerektiriyordu. Merkantilistler daha büyük kamu harcamalarının daha fazla gelir ve istihdam yarattığı görüşünü ileri sürmüşlerdir.¹⁰⁴

Ekonomik düşünce Merkantilizm çağında felsefe ve din etkisinden kurtularak ulusal ve siyasal etkiler altına girmeye başlamıştır.¹⁰⁵

b) İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi

Merkantilizmin getirmiş olduğu fikirlerin bir kısmını İslam hukuku açısından tenkit etmek mümkündür. Hiç şüphesiz bu genel yönden bir eleştiri olacaktır. Her şeyden önce fert ve devletin her ikisinin de hukuki kişiliğe sahip bir varlık olduğunu söylemeliyiz. Bu demektir ki, ortada hiç bir sebep yok iken biri diğzerinin alanına müdahale etmemelidir. *Mecelle*'de "Velayet-i hassa velayet-i ammeden akvadır."¹⁰⁶- denilmek suretiyle fertlerin yapacağı bir işte, fertlerin kamudan daha ehil ve daha kuvvetli olduğu beyan edilmektedir. Mesela bir vakıf malı üzerinde tasarruf hakkı ancak o vakfın sahip ve mütevellisine aittir. Müteveli varken her hangi bir hâkimin o mallar üzerinde tasarruf etmeye hakkı yoktur.¹⁰⁷ Merkantilistlerin milletleri sömürmek için devlete ekonomik yetki vermelerine Ali İzzet Begoviç şu ifadeleriyle güzel bir tenkit getirmiştir: "Sırf menfaat üzerine hiç bir hukuk kurulamaz. Keza kamu yararı veya kötü şöhretli devlet gerekçesi üzerine de kurulamaz. Çünkü kamu yararının gerekçesi ve fertlerin vazgeçilmez hakları tabii olarak birbiriyle bağdaşmaz. Eğer insan şahsiyet değil ise (sosyalizmde olduğu gibi sadece toplum üyesi ise) o zaman her hangi bir mutlak, apriori, tabii hakkı da yoktur. O ancak devletin ona tanıdığı bir hakka sahip olabilir. Toplum üyesinin başka her hangi bir hakkı yoktur.

Haklar ancak doğuştansa hükümdar, parlamento veya sınıfın iradesi değilse, tabiatın veya Allah'ın vergisi ise, yâni insanla beraber doğmuşsa vazgeçilmezdir. Onlar insan haysiyetinin bir yönüdür ve bu özellikleriyle de zamanı, şartları ve tarihi aşır, yaratılışa kadar uzanmaktadır. O bakımdan burada tabii haklarla din arasında, bir ilgi ve alaka mevcut; tabii haklarla materyalizm arasında ise, ayrılış vardır.¹⁰⁸

İslam hukukunda malın üretimi, tüketimi ve mübadelesi tamamen serbest olup her hangi bir kamu görevlisi tarafından hiç bir sebep yok iken fertlerin bu serbestliğine müdahale edilemez. Kur'an'a göre mal Allah'ın olup onu insanlara vermiştir.¹⁰⁹ İnsanlar, mallarından ve canlarından sorgulanacaklardır. Ayette "And olsun ki, mallarınız ve canlarınız hakkında imtihan olunacaksınız."¹¹⁰ buyurulmaktadır.

Zaten din açısından bütün dünya hayatı imtihan alanıdır. İslam hukukuna göre ihtiyar ve iradesi elinde olmayan ve serbestliğe sahip bulunmayan bir kimsenin imtihana çekilmesi mümkün değildir.¹¹¹ Ayrıca Allah'ın serbest yaptığı bir şeyi kısıtlamak, bir yasağı serbest yapmak veya bir serbestiyi, yasaklamak mümkün değildir. Çünkü ayette Allah, "Ey inananlar, Allah'ın size helal kıldığı güzel ve temiz şeyleri haram etmeyin, sınırı aşmayın. Çünkü Allah haddi aşanları sevmez",¹¹² buyurmaktadır. "Ey Muhammedi de ki, Allah'ın kulları için ziynet ve temiz rızıklan haram kılan kimdir? Bunlar, dünya hayatında inananlarıdır, kıyamet gününde, de yalnız onlar içindir."¹¹³ Bu ayetlere göre zaruri bir sebep bulunmadıkça ekonomik hayatta kısıtlamalar yapmak doru değildir.

¹⁰⁴Hazım Atıf Kuyucak, a.g.e.s. 119; Feridun Ergin, İktisat, s. 43-46;

Yeni Türk Ansiklopedisi, VI, 2302.

¹⁰⁵Orhan Hançerlioğlu, Ekonomi Sözlüğü, s. 161.

¹⁰⁶Mecelle,59. Madde

¹⁰⁷Bkz. Ömer NasuM Bilmen, Hukuku İslamiyye, I, 274.

¹⁰⁸Ali İzzet Begoviç, a.g.e., s. 257.

¹⁰⁹Nur 24/ 33.

¹¹⁰Al-i İmran 3/186.

¹¹¹Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk İslamiyye, IV, 13.

¹¹²Maide 5/ 87.

¹¹³A'raf 7/ 32.

Merkantilistlerin temel görüşü, ister birey isterse devlet açısından olsun, memlekette altın ve gümüş stoklarını çoğaltmaktır. Hâlbuki İslam'da altın ve gümüş hakkındaki düşünce ve tavsiye onların yığılıp stok yapılması değil, tam tersine onların infak edilmesi, ekonomik anlamda kullanılmalrı ve harcanmalarıdır. Bu husustaki ayetin zahiri manası çok açık bir şekilde ortadadır. Çünkü ayette "Ey iman edenler, (biliniz ki) hahamlardan ve rahiplerden birçoğu, insanların mallarını haksız yollarla yerler ve Allah yolundan Saptırırlar. Altın ve gümüşü biriktirip de onları Allah yolunda harcamayanlara can yakıcı bir azabı müjdele." ¹¹⁴ buyurulmaktadır.

İslam hukukunda altın ve gümüş para olarak kabul edilmiştir.¹¹⁵ Hatta bu hususta *Mecelle*' "Nükud, nakdin cem'i olup altın ve gümüşten ibarettir"¹¹⁶ denilmektedir. Bu sebeple İslam kültüründe para ile mala farklı bir itibar uygulaması yoktur. Her ikisi de ekonomik olarak bir: değere sahiptir ve her ikisi de ihtiyaç için kullanılırlar.

Zengin olmak ve serveti artırmak uğruna başka insanları veya ülkeleri ezmek ve onları sömürmek İslam hukukunda kesinlikle yeri olmayan bir husustur. İster birey ve ister toplum olsun insanları sömürmek kesinlikle günahdır ve yasaktır. Müslümanların can ve mal güvenliklerini koruma karşılığında almış oldukları bedelleri (cizyeleri), bu görevleri yerine getiremedikleri zaman, aldıkları bu vergileri geri verdikleri tarihen sabit bir gerçektir.

¹¹⁴Tevbe 9/ 34.

¹¹⁵Bkz Serahsi, Mabsut, II, 191, 192; XII, 115,137; Abdullah b. Mahmud el-Mevsili, el-İhtiyar, Mısır 1951,1, 112; Kasani, el-Bedayi', II, 16; İbn Abidin, II. 34.

¹¹⁶Mecelle. 130. madde.

Mesela müslümanlar, Yermük savaşı ile meşgul olacaklarından, Hims halkının güvenliği ile ilgilenemeyip onların can, mal, ırz ve namuslarını koruyamayacakları için kendilerinden almış oldukları cizye vergilerini geri vermişlerdir.⁵¹⁷ Kaldı ki, müslümanlar insanları sömürmek için koloniler kurup onların mallarını ellerinden alsınlar. Hz. Peygamber Veda haccında kan, can, mal ve namusların dokunulmaz olduğunu tüm dünyaya ilan etmişti.¹¹⁸ Can ve mallar hakkında insanlara hesap sorulacağı hususundaki ayetin anlamını az önce yukarıda verdik. Ayrıca bu konuda Hz. Peygamberin de "Kim ki, malı için öldürülürse o şehittir; kim ki, malını koruma uğruna öldürülürse o şehiddir",¹¹⁹ buyurduğu Abdullah b. Amr b. As tarafından haber verilmiştir.

Bilindiği üzere İslam hukukunda canların da dokunulmazlığı vardır. Bu sebeple haksız yere adam öldürenin mutlaka cezalandırılması gerekir.¹²⁰

Birey ile toplumun veya fert ile devletin ekonomik alanları ayrı ayrı olup biri diğerine karışmaz. Bu alanlara özel alan ve kamu alanı diye isim verebiliriz. Kamu görevlilerinin fertlerin özel işlerine karışmama hususundaki delillerden bazılarını daha önce zikretmiştik. Bu sebeple devlete ekonomiyi yönetme ve gerektiğinde istediği şekilde müdahale etme hakkı verdiğimiz zaman ferdin özel alanı daralmış, kamu alanı ise genişlemiş olur. Bu durumda ekonomik hayatta bir takım dengesizliklerin ortaya çıkması kaçınılmaz olur.

Merkantilist fikirlerin uygulanmasıyla ortaya çıkan tablo yakından incelendiğinde paranın en büyük önemi, değer ölçüsü ve mübadele aracı olduğu görülmüş, paraya gereğinden fazla önem verilerek, memlekete altın yığmanın para değerinin düşmesine ve dolayısıyla mübadeledeki dengelerin bozulmasına sebep olduğu anlaşılmıştır. Bütün memleketler satın almadan satmak politikasını güttükleri takdirde uluslararası ticaretin ortadan kalkacağı anlaşılmalıdır.

Netice olarak müdahale usulünün zararlı olduğu insanlar tarafından anlaşılınca merkantilist dönemin sonu gelmiş oldu. Özel teşebbüs kaybolduğundan dolayı, faydalı kabul edilen müdahalecilik XIX, yüzyıla doğru ortaya çıkan teşebbüs erbabına ağır gelmeye başladı ve bunun sanayi gelişmesi bakımından bir engel teşkil ettiği görüldü. Böylece merkantilist görüşlerin itibardan düşmesinden sonra bunun yerini başka bir iktisadi ekol olan Fیزیokrasi almaya başlamıştır.¹¹⁷

B-FİZYOKRASİ EKOLÜ ve DEĞERLENDİRİLMESİ

a) Fیزیokrasi Ekolü

1- Tanımı

Fیزیokrat terimi Yunanca 'da doğa anlamına gelen "physis" ve kuvvet yahut düzen anlamına gelen "kratos" kelimelerinin birleştirilmesinden meydana gelmiştir. Doğa kuvveti veya doğa düzeni diye Türkçe 'ye çevirebileceğimiz bu terim, XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren tarımı esas alan bir fikir sistemini ifade etmek üzere kullanılmıştır.¹¹⁸

Fیزیokratlık, tarımı ihmal eden merkantilizme karşı doktrin alanında uyanmış ilk kuvvetli bir tepkidir. Bunlar toplum hakkında genel bir teori ileri süren ve biri felsefi

¹¹⁷İbrahim Fadıl, İktisat, s. 41.

¹¹⁸Ferdun Ergin, Ak İktisat, s.322.

(Tabii Düzen), diğeri ise iktisadi nitelikte (Safi Ürün) iki temel kavrama dayanırlar.¹¹⁹ Tabii düzen fikriyle iktisadi olayların, insanlar tarafından değil de, normal olarak tabii kanunlara bağlı olarak meydana geldiğini ilk defa keşfetme şerefi fizyokratlara nasip olmuştur.¹²⁰

2- Hazırlayan Şartlar

Serbest piyasa ekonomisine doğru yaklaşırken en önemli merhalelerden birisi de fizyokrasidir. Modern ekonomi kurulurken siyasi ekonomi veya bir devlet ekonomisi olarak kurulduğundan fertlere üretim ve ticari hayatta serbestlik verilmediği için bunun zararları görülmeğe başlamasıyla bireylere yavaş yavaş bir takım hakların verilmeye başlaması aklın bir gereği idi. Nitekim öyle de oldu. Ayrıca Merkantilistlerin altın ve gümüş gibi kıymetli madenlere değer vermesi, ithalatı tamamen kısıtlayıp memlekete daha çok para girmesi için sadece ihracatı serbest bırakması ve maldan, malın üretiminden ve tedavülünden daha çok paraya önem vermesi, ekonomiyi bir rant ekonomisi haline getirdiği için, beklenen refahı sağlayamadığından, yavaş yavaş merkantilizm aleyhine yeni " fikirler doğmaya başlamıştır.

3- Fikirleri

Fizyokratlara göre tabii nizam, tabii düzen, ilahi bir düzendir. Bu doktrine göre Tanrı'nın eseri olan mutlak, değişmez ve üniversal kanunlar vardır. İnsanın aklı ile keşfedebileceği bu kanunlara uymak gerekir. Çünkü bunlar tasarlanabilecek en iyi kanunlardır. O halde insan bu kanunlara uyarak serbestçe hareket edebilmelidir. Hükümetlerin görevi, bu kanunlara uyulmasını sağlamak ve özellikle mülkiyeti ve hürriyeti korumaktır.¹²¹

Fizyokratlar, fertlerin tabii hakları olan hürriyet kavramına dayanarak ve ilahi bir düzenin varlığını ileri sürerek insanlar tarafından konulmuş olan her türlü kısıtlayıcı kaide ve kuralların kaldırılmasını istediler.¹²² Bu tabii ve ilahi düzen, insanlara en 'yüksek derecede mutluluk bağışlayacak bir sistem olarak planlanmıştır. Bu açık bir şekilde anlaşılır bir şeydir, her zaman ve her yerde kendisini gösterir ve herkesi emirlerine uymaya mecbur eder. Bunun için bir takım sistemlere, mevzu hukuk ve nizamlara ihtiyaç yoktur; "*Laissez faire-Brakınız yapınlar*" yeterlidir.¹²³

Fizyokratların bu tabii düzen fikri ekonomi ve serbest piyasa ekonomisi açısından çok önemlidir. Çünkü onlara göre dünyada tabii-ilahi bir düzen vardır. Bu sebeple devlet, iktisadi olayların akışına müdahale etmemelidir. Her şey kendiliğinden ahenk ve intizam içerisinde yürümelidir. İktisadın başlıca amacı, bu tabii-ilahi düzenin kanunlarını bulup incelemekten ibaret olmalıdır.

Onlara göre servetlerin çoğalması veya azalması, zirai faaliyetlere bağlı idi. Tarım, sosyal bünyede bütün vücudu besleyen bir uzuv rolü oynamaktadır. Zirai faaliyet neticesinde elde edilen servet, muhtelif damarlar vasıtasıyla mülk sahiplerine ve kısır meslek sahiplerine geçer.

Fizyokratlar *kısır meslekler* terimi ile ticaret ve sanayii kastediyorlardı. Fakat bu terimi kullanmalarına sebep ticaret ve sanayii hakir görmeleri değildi. Onlar, bu mesleklerin faydasız ve parazit bir karakter taşıdığını düşünmüyorlardı. Maksatları, sanayiinin ve ticaretin yeni kıymet yaratmadığını, yalnız mevcut servetlerin şeklini, yerini, vasıflarını ve kullanış tarzını değiştirdiğini ifade etmekte.

¹¹⁹Yeni Türk Ansiklopedisi, III, 944.

¹²⁰İbrahim Fadıl, İktisat, s. 13.

¹²¹Yeni Türk Ansiklopedisi, III, 944.

¹²²Şükrü Baban, İktisat Dersleri s. 129.

¹²³İbrahim Fadıl İktisat, s. 42.

Tarım, insanın tabiatla ortaklaşa yaptığı bir faaliyetti. İnsan toprağa emek verdiği vakit, tabiat da bu emeğe karşılık, ekilen tohumu kat kat fazlasıyla geri verir. Fizyokratlar, tabiatın insan emeğine kattığı bu kıymet fazlasına "Net Hâsıla" diyorlardı. Onlara göre ancak net hâsıla, saf ürün bırakan bir faaliyet, üretim vasfını haiz olabilir. Sanayi ve ticaret böyle bir net hasıla temin etmedikleri cihetle, kısır meslek sayılmalıdır.¹²⁴

Özetleyecek olursak fizyokratlar, hareket ve davranışlarında serbest olmasını, içerde ve dışarda mal giriş ve çıkışlarını kısıtlayan gümrük duvarlarından kurtulmasını, insanın tabii-ilahi düzenin gerektirdiği hukukla baş başa kalmasını istediler. Merkantilistlerin tamamen tersine olarak, devletin özel teşebbüslere kesinlikle müdahale etmemesini istediler. Devlet müdahalesinin son derece aleyhinde olan fizyokratlar, "laissez faire" (Bırakınız yapsınlar) nazariyesini yani iktisadi faaliyette tam bir hareket serbestisini müdafaa ediyorlardı.¹²⁵

a) İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi

İslam hukuku üzerine geniş incelemeleri bulunan Joseph Schacht, "İslam hukukunu anlamadan İslam'ı anlamak imkânsızdır", diyerek bir gerçeği ifade etmiş oluyor.¹²⁶ Bu müsteşrik yazar, İslam hukuku hakkında aynı zamanda şunları da yazmaktadır : "İslam hukuku, ibadet ve dini merasimlerle ilgili esasları ihtiva ettiği gibi, aynı şekilde siyasi ve (dar anlamıyla) hukuki kaideleri de kapsamaktadır."¹²⁷ Müslüman olmayan bir Batılı yazarın itirafına göre siyasi ve hukuki esaslara sahip olan İslam Hukukunun ekonomik prensipleri de ihtiva etmesi gerekir. Şimdi fizyokratların görüşlerini İslam hukukunun iki kaynağı olan Kur'an ve Sünnet ışığında ve bazı İslam âlimlerinin fikirlerine ve İslam hukukçularının görüşlerine dayanarak incelemeye çalışalım.

Fizyokratlar kâinatta tabii-ilahi bir düzen bulunduğunu, ekonominin bu tabii düzen kanunlarına bağlı olarak çalıştığını ilk defa söyleyen iktisadi düşünürlerdir. Yani ekonominin kendine mahsus, kendi kendine çalışan tabii kanunları vardır. Bu tabii-ilahi düzen bakımından fizyokratların İslam'a uygun bir düşünce içerisinde olduklarını söylemek mümkündür.

"Çünkü İslam, insanın yaratılışına yerleşmiş ve tabiatın kanunlarıyla birleşmiş olan bir dindir. Tabiat Allah'ın tekvini kanunu, İslam da teşrii kanunudur. Bundan ötürüdür ki, İslam'ın tekliflerinde akıl ile barışmayan, tabiata aykırı olan bir hüküm yoktur."¹²⁸ Bu cümlelerin sahibi olan Ahmet Hamdi Akseki, İslam'ın tabii ve fitri bir din olduğunu söyleyerek şunları yazmaktadır: "Bütün insanların, insan olmak bakımından, müşterek buldukları külli ve asli bir fitrat vardır ki, o da hayvani ve meleki, cismani ve ruhani iki hayatı içeren ve görünen ile görünmeyen âlemi bilmeye, görülenden görülmeyeni sezmeyle dayanarak yaratılmış olmalarıdır."¹²⁹

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, fizyokratlar gibi düşünerek, kâinatta hem fen bilimlerinde, hem de sosyal bilimlerde Allah'ın koymuş olduğu kanunların yürürlükte olduğunu söylemektedir. Başka bir ifade ile fen kanunlarını ve sosyal kanunları da koyan Allah'tır. İnsanlara düşen Allah'ın koyduğu bu kanunları keşfedip ortaya çıkarmaktır.

Yazır şunları söylemektedir: "Gerçekten Allah Teâla âlemlerin rabbi olduğundan kâinatın hepsinde O'nun kanunları geçerlidir. Kanunlar bazen, o kanunu koyanlara ve bazen konularına, ilgililerine nispet edilir. Mesela Solon Kanunu koyucusuna nispet edildiği gibi, Akar (gelir getiren taşınmaz mallar) kanunu da konusuna, mahkûmlarına nispet edilmiştir. Tabiatı hak (Allah) kanunlarının mahkûmu (hükmü altında) olması

¹²⁴ Feridun Ergin, İktisat, s.53.

¹²⁵ Hazım Atıf Kuyucak, İktisat, s. 121.

¹²⁶ Joseph Schacht, İslam Hukukuna Giriş, s. 9.

¹²⁷ Joseph Schacht, a.g.e., s. 9.

¹²⁸ Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. LXX, (70)

¹²⁹ Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 550

itibariyle bunların irade kanunundan başkasına "tabiat kanunları" ismi de verilir. Fakat hepsinin koyucusu Allah Teâla olduğundan bunlara Allah kanunları ve ilahi düzen demek elbette daha doğrudur. Bu kanunları bilmeye ilim ve fen denildiği gibi, onların iyiliğe götürenlerine de *din*, *millet* ve *şeriat* denilir...

Özetle Allah'ın her kanunu, Allah tarafından konmuş olduğundan dolayı doğrudurlar; İnsan tarafından konulmuş kanunlar, ne ilim, ne din hiç biri olamazlar. Bunlar ilim açısından batıl, din açısından kötülük meydana getirirler ve doğru değildirler. Bunun için insanlığın hakkı, gerek ilimde ve gerek dinde kanun koymak değil, Allah'ın kanunlarını arayıp bulmak ve bu kanunları keşfedip ortaya çıkarmaktır. Arşimet hidrostatik kanununu, Newton yer çekimi kanununu, Aristo çelişme kanununu koydular demek doğru olmadığı gibi, Ebu Hanife hazretleri de kıyas-ı fıkhi (İslam hukuku) kanunlarını koydu demek doğru değildir. Bunlar, Onlar tarafından konmuş olsaydı eğri ve yalan olurlardı. Doğru olmaları, Allah'ın kanununun keşfedilmesine nail olmalarından ileri gelir. Bunun için âlimler, icat eden değil, keşfeden ve ortaya çıkaran kimselerdir. Çünkü Allah'ın kanunları içinde gizli olanları da vardır.¹³⁰

Seyyid Hüseyin Nasr da tabiat kanunları, din ve bilim konusunda aynı şekilde düşünmektedir: "Modern bilim ile din veya maneviyat arasındaki tartışma yeni değildir. Batıda teoloji ile bilim arasındaki *savaş* üzerine ciltlerce kitap yazılmıştır. Bir yüz yılı aşkın bir süredir Doğu'da da hemen hemen her gelenekten çok sayıda kişi, bilim ile dini uzlaştırmaya çalışmıştır; bunu da genellikle Sankara'lar, Nagarjuna'lar, İbn Sina'lar ve Mencuise'ler yetiştiren geleneklerin haysiyetine yakışmayacak bir duygusal iyimserlik ve fikri yetersizlik ile yapmaya çalışmışlardır."¹³¹

Tabiatın yaşamı sadece ahenk ve düzeni değil, fakat aynı zamanda ahenk ve düzeni mümkün kılan yasaları da izah eder. Bu yasalar, modern bilime *yalnızca* mekanik ve biyolojik olarak görebilir; fakat yapılan bu indirgeme, bu günün yaygın indirgemeci ligi altında körleşmiş ve düşünce kabiliyetini kaybetmiş olanların dışındaki insanlar için onların manevi önemini kaybetmez. Bu yasaların kaynağı nedir ve bunlar niçin vardır? Niye kalsiyum kalsiyum gibi hareket etmeye veya elma ağacı niye armut değil de, elma vermeye devam etmektedir? *Tabiat kanunları*, Allah'ın mahlûkatı için vaz' ettiği kanunlardan başka bir şey değildirler. İslami terminoloji ile bunlar her varoluş düzeninin şeriatıdır. Veya ilahi olmayan Budizm diliyle söylersek, *Tabiat kanunları* eşyanın dharmalarıdır (şeriatıdır). Tabiatın tam olarak kendi dharmasına uyması, insanın da kendi dharması ve aydınlanma arayışı olan ilkeye tamamen uyması için bir derstir. Bakir tabiat bir anlamda, edilgen bir tarzda da olsa, kutsallığı yansıtır; zira bir veli gibi, tabii formlar da Yaratıcının iradesine veya dharmalarına tamamen teslim olmuşlardır. Onlar, ilahi düzene tamamen boyun eğmeleri anlamında tam Müslümandırlar. Tabiatın manevi kişiliğe öğreteceği en büyük derslerden biri, eşyayı idare eden yasalara, mahlûkatı yöneten ilkeye ve Tao'ya olan bu tam teslimiyettir."¹³²

Fizyokratlar iktisadi gelişme hususunda serbestliği müdafaa etmekle ne kadar haklı hareket etmişlerse ziraattan başka meşgaleleri kısır telakki etmekle de o derece hataya düşmüşlerdir.¹³³

Serahsi eserinin *Kitab-ül Kesb* (Çalışma, kazanma) bölümünde ticaret, ziraat ve sanayi ile meşgul olan peygamberlerin isimlerini verdikten sonra "Çalışıp kazanma peygamberlerin mesleğidir", diyerek, "İşte bu peygamberlerin yoluna uy."¹³⁴, ayetini zikreder.¹³⁵ Bu sebeple İslam hukukçuları üretimi, tüketimi yasaklanmamış olan meşru ve

¹³⁰Elmalılı Muhammed Haindi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Matbaai

Ebuzziya, İstanbul 1935.1.125.126.

¹³¹Seyyid Hüseyin Nasr, Bir Kutsal Bilim İhtiyacı, Çev: Şehabeddin Yalçın, Paşahan Matbaası, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 103.

¹³²Seyyid Hüseyin Nasr, Bir Kutsal Bilim İhtiyacı, s. 163.

¹³³Hazım Atıf Kuyucak, İktisat, s. 121.

¹³⁴Enam 6/ 90.

¹³⁵Serahsi, Mebsut, XXX, 244-246.

mubah malların kazanılmasında vasıta olan her türlü mesleği bir kabul etmişler ve bunlar arasında bir ayırım yapmamışlardır.

Kur'an'da ticareti Allah'ın helal kıldığından,¹³⁶ ziraat yapmaktan,¹³⁷ zırh yapma sanatından,¹³⁸ gemi yapmaktan,¹³⁹ demirin insanlara faydalı olduğundan,¹⁴⁰ demir piklerinden ve bakır eriyiğinden¹⁴¹ bahsedilir.

İslam'a göre kâinat ve her türlü dünya nimeti insanlar için yaratılmış ve onların emrine verilmiştir. Bunlar, meşru yollardan faydalanılmak şartıyla, insana helaldir.¹⁴² Yalnız insan ihtiraslarına boyun eğip maddi eğilimlerine teslim olmamalı ve gayesini unutmamalıdır.

İktisadi faaliyetler, insanları "Allah'ı anmaktan, namazlarını kılmaktan ve vergilerini vermekten alıkoymamalı."¹⁴³ Zira bütün madde âlemi boş ve lüzumsuz yere var edilmemiş, sadece insanın imtihan edilmesi için yaratılmıştır.¹⁴⁴ Maddi eğilimlere teslim olmamak için daima ebedi hayatı hatırlamak gerekir.¹⁴⁵ Fakat maddi hayattan kaçmak da tıpkı ona teslim olmak gibi, *haddi aşmaktan* başka bir şey değildir.¹⁴⁶ Yani müslüman maddeye esir olmayacak; fakat çalışarak hizmet şuuruyla maddeyi kullanacak, insanlara faydalı olacak ve Allah'ın rızasını kazanmaya çalışacaktır. Müslümanın görevi, iman ettikten sonra maddenin geçici olan görüntüsüne kendisini kaptırmadan çalışmasını sürdürmesidir.¹⁴⁷

Kamil Miras, İslam'da ferde verilen önemin derecesini vurgulamak isterken şunları söylemektedir: "İslam dini kadar insanlara benliğini, izzet-i nefsinin, kişiliğinin şerefini muhafaza yollarını öğreten hiçbir din, hiçbir ahlaki ve içtimai bir teşekkül yoktur. İslam nazarında milletin istiklali, cemiyetin şeref ve namusu ne kadar mukaddes ise ferden izzet ve itibarı da o nispette saygı görmesi bir vecibedir. Herkes bu paha biçilmez ilahi emaneti korumakla mükelleftir. Bu maksatla insanlara bütün fazilet yolları gösterilmiş, çirkin, kötü ve zararlı şeylerden uzak durulması emredilmiştir."¹⁴⁸

C- SERBESTİ EKOLÜ ve DEĞERLENDİRİLMESİ

a) Serbesti Ekolü

1- Tanımı

Bu mektebe, serbestliği savunduğu için serbesti ekol, bilhassa XIX. asrın ilk yarısında çok tutulup itibar gördüğü için klasik ekol, ortodoks Hristiyan mezhebi kendisini hak bilip diğerlerini dışladığı gibi, bu ekol de en doğru ve en bilimsel gerçeklere kendilerinin sahip olduklarını zannettikleri için de ortodoks ekol, ferden faaliyetlerini sınırlamak istemedikleri ve ferdi başıboş bıraktıkları için ferdiyetçilik ve son olarak da bu mektep, *Bırakınız yapınlar, Bırakınız geçsinler* prensibini kabul ettikleri yani üretim ve tedavülde serbestliği savundukları için liberal ekol adı verilmiştir.¹⁴⁹

¹³⁶Bakara 2/ 275.

¹³⁷Yusuf 12/47; Mülk 67/15.

¹³⁸Enbiya 21/80.

¹³⁹Hud 11/37.

¹⁴⁰Hadid 57/ 25.

¹⁴¹Kehf 18/ 96; Sebe 34/12.

¹⁴²Bakara 2/ 22; Maide 5/ 20.

¹⁴³Nur 24/ 37.

¹⁴⁴Sa'd 38/ 27; Enfal 8/ 28.

¹⁴⁵Enam 6/ 32; Al-i İmran 3/148.

¹⁴⁶A'raf 7/ 32. '

¹⁴⁷Ahmet Tabakoğlu, İktisadi Kalkınma ve İslam. Acar Matbaacılık.

İstanbul 1987, s. 245,246.

¹⁴⁸Kamil Miras, Tecrid-i Sarih, V, 95.

¹⁴⁹Bkz. İbrahim Fadil, s. 44; Şükrü Baban, s. 130.

Liberalizm dediğimiz zaman dinde, siyasette ve ekonomide hürriyet prensiplerinin ve metotlarının faydalı olduğunu savunmuş olan bir akım ve bir sistem akla gelir. Bizim konumuz ekonomi ile ilgili olduğu için hiç şüphesiz biz, daha çok iktisadi liberalizmi ele alacağız demektir. Kaynaklar iktisadi liberalizmi şöyle tanıtmaktadırlar: "İktisadi liberalizm, ithalat serbestliğini, gümrük vergilerinin indirilmesini, serbest rekabeti savunmuş ve devletin ekonomiye müdahalesine karşı çıkmıştır. *Bırakınız yapsınlar, Bırakınız geçsinler* sözü, liberalizmin parolası olmuştur.¹⁵⁰

2- Temsilcileri

Bu ekol, Adam Smith, Robert Thomas Malthus, David Ricardo ve John Stuart Mili tarafından temsil edilmektedir. Bu yazarların her biri farklı düşünce ve kanaate sahip olmakla birlikte devlet müdahalesinin lüzumsuzluğu ve hatta zararlı olduğu konusunda ittifak etmektedirler. Daha sonra Alfred Marshall ferdiyetçilik ve serbesti üzerinde ısrar etmiştir. Bazıları da devlet-ekonomi ilişkisinde daha aşırı giderek, devleti bir gece bekçisi veya bir jandarma rolü üstlenen yani sadece asayiş ve güvenliği korumakla görevli bir memur sayacak kadar ileri gitmişlerdir.¹⁵¹

3- Fikirleri

Serbesti ekole mensup olan iktisatçıların fikirlerindeki ortak noktaları şöyle birkaç madde halinde özetlemek mümkündür:

Bütün liberal iktisatçıların en çok üzerinde durdukları konu iktisadi olayları yöneten tabii kanunları bulmak ve bunları belli bir sosyal durum ortamında sebep oldukları neticeleri keşif ve tedvin etmektir. Bu ekole mensup bütün iktisatçılar, insanların ruh hallerine dayanan bir takım tabii kanunların var olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.

Bütün liberal iktisatçılar, ekolün adından da anlaşılacağı gibi, serbestliğin neticelerine büyük bir güven beslemekte ve hükümetin ekonomik faaliyetlere müdahale etmesini reddetmektedirler. Çünkü bu müdahalelerin, tabii kanunların neticelerini bozacağını, ir san faaliyetinin gücünü kıracağını ve bu suretle iktisadi ilerlemeye zarar getireceğini düşünüyorlardı. Çünkü liberal iktisatçıların elde etmek istedikleri yükselme ve ilerleme, tabii kanunların keşfi, insan faaliyetlerinin tam bir serbesti ile hareket etmesini engelleyen manilerin ortadan kalkması ve böylece herkesin kendi şahsi menfaatine göre hareket edebileceği bir ortamın hazırlanmasıdır.

Bu mektebe ferdiyetçi ekol denilmesinden de anlaşılacağı gibi, serbesti ekol, insanlığın maddi manevi yükselişinin, ancak fertlerin kendi özel çalışmalarlarıyla mümkün olabileceğine kani idi. Bunlar şahsi menfaatin istisnasız her halde toplum menfaati ile ikiz olduğunu iddia etmemekle beraber, bu iki menfaat arasında çoğunlukla bir ahenk ve uygunluk bulunduğu inanırlar.

Bu suretle toplum menfaatinin en çok temin edilmesi, devletin, çoğunlukla bir sınıfın zararına olarak, diğer sınıfın faydasına himaye etmesiyle değil, ancak herkese eşit bir şekilde hareket etme hürriyeti vermesiyle mümkün olacağını kabul eder. Bundan dolayı serbesti ekolü, herkesin tam bir serbestlik içerisinde faaliyet gösterdiği zaman insanlığın geleceğinin düzelebileceği, sosyal ve toplumsal kalkınmanın daha kolay meydana geleceği prensibini kabul etmiştir.¹⁵²

1- Akımları

¹⁵⁰Feridun Ergin, Ak iktisat Ans. s. 589.

¹⁵¹Şükrü Baban.a.g.e.. s. 130.

İbrahim Facil. İktisat, s. 44-45.

Klasik ekol daha sonra iyimser ve kötümser akım olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

a) **Kötümser Akım**

Malthus ve Ricardo'nun temsil ettiği kötümser akım nüfus artışı ile tarım ürünlerinin artışı arasındaki dengesizlikten şikâyetçi idi.

Ricardo'yu kötümserliğe düşüren sebep ise toprak rantı kanunu idi. Bu ilim adamına göre, nüfus arttıkça gıda maddeleri talebi kabarcacaktı. Oysaki toprak ekonomisi, azalan verim kanununa bağlıydı. Bu yüzden gıda maddeleri tüketimi büyüdükçe fiyatları da yükselecekti. Fakat nüfusun çoğalması, öbür yandan emek gücü arzını genişleterek ücretler üzerinde bir baskı doğuracaktı. Gıda maddeleri pahalılaştırırken ücret şartlarının aleyhine işlemesi, işçi sınıfını çekiç ile örs arasına sıkıştıracaktı.

Malthus'a göre doğal düzen nüfusu ya insanların iradeleri ile düzenleyecek ya da doğa zalim bir hal çaresi bulacaktı. Yani kıtlıklar, harpler ve salgınlar nüfus fazlasını tasfiye edecekti.¹⁵³

b) **İyimser Akım**

İyimser akım, Malthus'un ve Ricardo'nun kötümser görüşlerine fikir planında ortaya çıkmış olan bir tepkidir. Bunlar kötümser akımın nazariyelerini eleştirmişlerdir. Teknolojik ilerlemenin insanlığı refaha götüreceğine inanmışlardır. Ücretlerin asgari geçim seviyesi civarında dalgalanacağını ve çalışanlara gerçek refah sağlayacak seviyeye çıkamayacağını ileri sürenlere katılmamışlardır.¹⁵⁴

Adam Smith, serbest iktisat sistemini benimsemekle beraber, bazı hallerde devlete ekonomik görevler düşebileceğini kabul etmiştir. O, fizyokratlardan daha mutedil ve daha realist idi. Fizyokratlar, tabii nizamın dünyayı yaratan kuvvet tarafından kurulduğuna kani idiler. Adam Smith ise, böyle bir ilahi kuvvetten bahsetmemiş ve sanki bir *gizli el*'in iktisadi hayatı düzenlediğini belirtmiştir. Bu *gizli el* gerçekte ruhi temayüllerden ve menfaat fikrinden başka bir şey değildi.

Fertlerin kendi menfaattarını düşünerek giriştikleri faaliyet, memleket hesabına hayırlı neticeler verecek bir düzen doğmasını sağlamakta idi. Serbest rekabet şartları, ferdi davranışlarla umumi menfaatler arasında, kendiliğinden bir denge kurabilirdi.¹⁵⁵

Ricardo'ya göre milletlerin refahı, serbest mübadele şartlarının yerleşmesine - bağlıdır. Mal ve sermayenin milletlerarası piyasalara akış seyrini tayin eden faktörler belirli kanunlara tabidir. Serbest mübadele rejimini uygulayan bir ülkede dış ticaret dengesi bozulduğu vakit, ödemelerin açığını altın göndererek kapatmak zarureti belirir.¹⁵⁶

Netice olarak serbesti ekolünün ortaya koyduğu fikirler insanla ilgili olduğu için akla dayanan fikirlerdi. Bu sebeple de düşüncelerinin bir kısmı nazariyeden öteye geçemedi.

b) **İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi**

Fizyokratların tabii-ilahi düzen fikrinin İslam'a uygun düştüğünü daha önce söylemiştik. Bu serbesti ekolün, fizyokratların devamı olmakla birlikte aynı zamanda onlardan bazı fikirlerde yavaş yavaş ayrıldıklarını görüyoruz.

¹⁵³ Feridun Ergin, İktisat, s. 63; Ak İktisat Ans. s. 562.

¹⁵⁴ Feridun Ergin, Ak İktisat Ans. s. 475.

¹⁵⁵ Feridun Ergin, İktisat, s. 60.

¹⁵⁶ Feridun Ergin, İktisat, s. 66.

Mesela ekolün kurucusu durumunda olan Adam Smith fizyokratlar gibi idealist değil, realist fikirler taşıyordu.

Bu serbesti ekolü, diğer ekollere göre, daha çok gelişip oturmuş ve özellikle Batı dünyasında daha fazla uygulama imkânı bulmuş olduğu için, değişik açılardan ele alınmış, bu sebeple daha geniş bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Bu ekole göre mala değer kazandıran şey emektir. Bir malın mübadele kıymeti, üretici tarafından müşteriye yani tüketiciye yapılan hizmete göre ölçülür.¹⁵⁷

1-Mal-Emek Yönünden

Bunların en büyük hatası, emeği mal gibi kabul ederek, ücretleri de aynı mal fiyatlarında olduğu gibi arz ve talep kanunlarına tabi tutmalarıdır. Hanefi hukukçuları malın alış verişi ile emeğin alış verişini birbirinden ayırarak ayrı ayrı kanun ve kurallara tabi tutarlar.¹⁵⁸

İslam hukukçuları, mala mal adı verirken emeğe maldan farklı kabul ettikleri için *menfaat* adı vermişlerdir. Bu da mal ile emeğin farklı şeyler olduğunu göstermektedir. Emek insanla irtibatlı olduğu için mal gibi kabul edilerek arz ve talep kanunlarına tabi tutulamaz. İslam hukukunda insan hiçbir zaman mal seviyesine indirilmemiş, o medeni haklarına her zaman sahip olmuş,¹⁵⁹ onları hiçbir zaman kaybetmemiştir. Hâlbuki Roma hukukunda kölelerin şahsiyeti olmadığı için onlar mal gibi *res* kabul edilmişlerdir.¹⁶⁰ Çünkü "Romalılar esiri *homo adam* sayarlardı. Bu at, öküz, tavuk gibi misli malları ifade eden bir tabirdi ve esir olan bir kimse hukuka ehil değildi."¹⁶¹

İslam hukukuna göre insanlar kişiliği, Allah'a vermiş oldukları sözden alırlar.¹⁶² İnsan olmak yeryüzünde Allah'ın halifesi olmak demektir.¹⁶³ Bu sebeple insanlar, yönetici; mallar ise yönetilendir.

İslam'ın hukuk anlayışı fizikten daha ziyade metafiziğe dayanır.¹⁶⁴ Büyük İslam hukukçusu Molla Hüsrev, insanın hak ve vazifeye ehil, yani hukuki kişilik sahibi bir mükellef olmasının sebebini yaratılıştaki insanlarla Allah arasında geçen sözleşmeye dayandırır.¹⁶⁵ Bu kişiliğe sahip olma sıfatına İslam hukukunda *zimmət* adı verilir. Böylece hukukun sebebi, ruhlar âleminde Allah'a verilen söz ve O'nunla yapılan fitri sözleşme olmaktadır. İnsan Allah'ın verdiği görevi bu sözleşme gününde üstlenmiş, diğer varlıklar ise üstlenmemişlerdir.

Konuyla ilgili olarak ayette şöyle buyurulmaktadır: "Biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk; onu yüklenmekten kaçındılar, onun sorumluluğundan korktular; onu insan yükledi."¹⁶⁶ Burada geçen *emanet* kelimesini Alusi, riayet edilmesi ve korunup muhafaza edilmesi lazım gelen hukuk diye açıklamıştır.¹⁶⁷ Şu halde hukuki sorumluluğu ve başkalarının haklarını koruma görevini üstlenen insan bu özelliği ile diğer varlıklardan ayrılmaktadır. Başka mal ve eşya gibi şeyler insan seviyesinde değil, tam tersine onun

¹⁵⁷Feridun Ergin, İktisat, s! 72.

¹⁵⁸Mesela bak. Merğınani, el-Hidaye, III, 16; 'Mallarm alış verişi, Kitabü'l Büyü'; emeğin alış verişi, Kitabü'l İcara, III, 169.

¹⁵⁹Bkz. Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, Kitabü'l Emval, Mektebetü'l Külliyyati'l Ezher neşri, Kahire 1}88 (1968), s. 206, No: 378.

¹⁶⁰Cahit Oğuzoğlu, Roma Hukuku, Yeni Desen Matbaası. Ankara 1959. s. 52, 139.

¹⁶¹Abdiilhak Kemal yörük.a.g.e.. s. 80.

¹⁶²Bkz. A'raf 7/172.

¹⁶³Bakara 2/30.

¹⁶⁴Hilmi Ziya Ülken. İslam Düşüncesi, Rıza Coşkun Matbaası, İstanbul 1946. s. 70.82.

¹⁶⁵Molla Hüsrev. Mir'atii'l Usul. Amire Matbaası. İstanbul 1890 (1307). s. 321.

¹⁶⁶Ahzab 3.3/ 72.

¹⁶⁷el-Alısi. Ruhu'l Meani.el-Tıbaatü'l Miiniriyve. Bevnıt.T.Y. XXII. 96.

aşağısında ve onun idaresi altındadırlar. Zaten insanın diğer yaratıklardan ayrı olarak akıl sahibi olmasının sebebi de budur. Çünkü Allah, ona akıl nimetini bu görevi yani *hilafet-emanet* görevini üstlendiği için vermiştir.¹⁶⁸ Bu sebeple yukarıda söylediğimiz gibi, insanın hukuk sahibi olmasının sebebi, teknik terim olarak *zimmet* kelimesiyle ifade edilir ki, bu insan, hayvan, bitki ve cansız varlıkların haklarını koruma görevini üstlenmek demektir.

Buradan anlaşılıyor ki, İslam hukukunda insan ile mal arasında çok büyük bir fark bulunmaktadır. İnsanla mal arasında bir fark bulununca emek ile mal arasında da bir farkın bulunacağı kaçınılmazdır. Bu farklılıktan ötürü malın fiyatının teşekkülü ile emeğin karşılığı olan ücretin meydana geliş yollarının ayrı ayrı olması zaruridir. İşte bundan dolayı liberalistler hem emeği ve hem de malı arz ve talep kanunlarına tabi tutmakla farklı iki şeyi aynı kabul etmiş olduklarından büyük bir yanılgıya düşmüş bulunuyorlardı. Çünkü emek insana bağlı olmakla bir kutsiyet vasfına sahip bulunmaktadır.

Mal ise insandan tamamen ayrı, kişiliği olmayan ve Allah'ın insanlar için yaratmış olduğu bir varlıktır. İslam hukukçusu Kasani de mal ile insanın ayrı ayrı varlıklar olduğunu kabul ederek şöyle demektedir: İnsanın canının dokunulmazlığı vardır. Mülkiyet altındaki malın da dokunulmazlığı vardır. Ancak insanın dokunulmazlığı ile malın dokunulmazlığı birbirinden farklıdır. İnsanın dokunulmazlığı onun bizzat kendi şahsından kaynaklanmaktadır. Malın dokunulmazlığı ise insanın dokunulmazlığına tabi olarak meydana gelmiştir. Çünkü yaratılış sebebinde insan asıldır; mal ise tabi olup insanın yeryüzünde neslini devam ettirmesi için var edilmiştir. Bu sebeple insanın dokunulmazlığı olan yerde ona tabi olarak malın da dokunulmazlığı meydana gelir.¹⁶⁹

Mal ile emek arasında mahiyet bakımından da fark vardır. Mal, göz ile görülüp el ile tutulduğu halde emeğin böyle bir özelliği yoktur. Emeği bu yönüyle enerjiye benzetebiliriz. Enerji de gözle görülüp el ile tutulmaz ve bir yere depo edilemez. Enerji ancak kendisiyle bir iş yapıldıktan, bir mala ve hizmete dönüştükten sonra ne, olduğu ve ne kadar olduğu belli olur. O sebeple emek mal gibi olmayıp gözle görülüp el ile tutulmaz ve depo edilmez.

Hanefiler genel olarak Hz. Peygamberin "Yanında mevcut olmayan bir malı satma" ve "Yanında mevcut olmayan bir malın satışı ile risk taşımayan bir ekonomik değerın karı helal olmaz."¹⁷⁰, hadisine dayanarak, var olan bir şey satılır ve satılması caizdir; yok olan bir şey satılmaz ve satılması caiz değildir, gibi bir kural çıkarmışlardır. O sebeple bu anlayışta olan Hanefi hukukçularına göre emeğin satışı yani ücretle çalışmak kurala aykırıdır; yani kıyasen caiz değildir.¹⁷¹

Bazı Hanefi hukukçuları hizmet ve kira akdinin kurala aykırı düştüğünü, kıyasa muhalif olduğunu iddia ederken, diğer bazı Hanefi hukukçuları ile Hanbeli hukukçuları bu iddiayı kabul etmemektedirler. İbn Kayyim el-Cevziyye, "İcare (emeğin satışı) Kıyasa Uygundur; Olmayan Bir Şeyin Satışı Caiz Değildir Diye Bir Genelleme Yapan Kimse Hata Etmiştir", başlıkları altında fikirlerini açıklayarak eserinde böyle yanlış düşünenlere cevap vermektedir.¹⁷²

Ayrıca bu konuda Serahsi de aynı şekilde kendisi bir Hanefi hukukçusu olduğu halde, "Bazı üstatlarımız hizmet ve kira akdine kıyasın izin vermediğini söylüyor. Bana göre bu sağlam bir fikir değildir", diyerek kendi mezhebinin görüşüne itiraz etmektedir.¹⁷³ Yani Hz. Peygamber'in belki mallar hakkında söylemiş olduğu bu hadisi, genelleme yaparak, menfaate (emek ve hizmetlere) de şamil kılmak doğru bir hareket değildir. Çünkü emek, Serahsi'nin ifadesiyle hizmet akdi yapılırken ne işin başında ve ne de sonunda

¹⁶⁸Molla Htisrev. Mir'alü'l Usul. s. 21: Ömer Nasıhi Bilmen. Hukuku İslamiyye Kamusu. 1. 227-228.

¹⁶⁹Kasani ,Bedayi', VII, 105.

¹⁷⁰Bkz. İbn Mace, Ticarat, 20.

¹⁷¹Bkz. Merğımani, III, 169; Kasani, IV. 174; Hamdi Döndüren, İslam'da İşçi ve İşveren Münasebetleri, (İslam'da Emek ve İşçi İşveren Münasebetleri), Teknografik Matbaası, Ensar Neşriyat, İstanbul 1986, s. 382.

¹⁷²Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, İ'lamü'l Muvakkıin, Şirketü't

Tıbaatü'l Fenniyye, Kahire, 1968, II, 22,27.

¹⁷³Serahsi, Mebsut, XV, 74.

vardır. İşin başında yani bir hizmet veya kira akdinde sözleşme yapılırken emek gözle görülüp elle tutulmazken, işin sonunda da mal veya hizmete dönüşmüş olur.

Netice olarak emek mal gibi değildir; o nedenle malın tabii olduğu kurallara tabii tutulmaz. Malın fiyatını arz ve talep kanunlarına tabii tutarak serbest piyasa şartlarına göre değerlendirme yapılırken, emeği bir mal gibi serbest pazarın arz-talep kanunlarına tabii tutarak ücretleri dalgalanmaya bırakmak yanlıştır. Hâlbuki Ricardo'ya göre nüfus artışı, ücretleri düşürür. Malın azalmasıyla fiyatlar yükselir; çoğalmasıyla fiyatlar düşer. Emek için de aynı şey söz konusudur. Nüfus artışıyla emek ve iş gücü çoğalır, dolayısıyla ücretler düşer.

2- Nüfus Yönünden

Malthus'un nüfus artışını önlemek için doğumu kontrol altına almak hakkındaki nazariyeleri de İslam anlayışına uygun düşmemektedir. Bu konuda Mevdudi bir eser yazarak meselenin dini, ilmi, içtimai, ahlaki, ailevi ve iktisadi yönlerini geniş bir şekilde araştırıp açıklamıştır.¹⁷⁴

Kur'an-ı Kerim'de yeryüzündeki canlı varlıkların rızıklarını Allah'ın verdiği hususunda pek çok ayet vardır.¹⁷⁵ Yalnız konuyla ilgili şu ayet-i kerime çok dikkat çekicidir: "Evladlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyin. Onları da sizi de biz rızıklandırırız. Gerçekten onları öldürmek büyük bir suçtur."¹⁷⁶

İslam hukukçuları doğum kontrolü yollarından biri olan azil yapmanın meşruluğu hakkında çeşitli görüşlere sahip olmuşlardır. İbn Abidin bunun caiz olduğunu söylemektedir.¹⁷⁷

3- Mutlak Serbestlik Yönünden

Serbesti ekolü, bireye serbestlik verilmesi ve ferdin ekonomik olaylarda hiç bir baskı altında tutulmamasını istediği için bu unvanı almıştı. Diğer taraftan da *Bırakınız yapsınlar, Bırakınız geçsinler* diyerek, adeta bir başı boşluğu savunur hale gelmişti Oysa ayet-i kerimede insan için kâinatta bir başı boşluğun bulunmadığı, insanların başı boş bırakılamayacağı söylenmektedir.¹⁷⁸ İnsanları çevreleyen ve onları adeta yönlendiren tabii-ilahi kanunlar şüphesiz vardır. Fakat hayat bir imtihandan ibaret olduğu için insanlar bir takım düşünce, hareket ve davranışlarında hür iradelerine serbestçe sahip olabilmelidirler.¹⁷⁹

Ancak insanlar serbest iradelerini her zaman ve her yerde kınanabilirler mi? İstedikleri her şeyi, bir başıboşluk içerisinde yapabilirler mi? Yoksa yapamazlar mı? Bu soruların cevaplarını müspet olarak ifade edebilmek o kadar kolay bir iş değildir. Her şeyden evvel insan bir aile içinde dünyaya gelip hayatını bir toplum içinde sürdürür. Bu sebeple bu birliktelikten dolayı fert ile toplum arasında karşılıklı bir takım haklar ve vazifeler, alacaklar ve borçlar meydana gelir ki, insan bunlardan müstakil ve serbest kalamaz.

¹⁷⁴Bkz. Ebu'l A'la el-Mevdudi, Doğum Kontrolü Hareketi ve İslam, Çev: Osman Eskicioğlu, Ticaret Matbaacılık, İzmir 1967, s. 1-141,

¹⁷⁵Bkz. Hud 11/ 6; Şuara 26/ 12; Ankebut 29/ 60; Hicr 15/ 20-21; Zariyat 51/58.

¹⁷⁶İsra 17/ 31 .

¹⁷⁷Bkz. İbn Abidin, II, 379; ayrıca bak, Vehbe Zuhayli, İslam Fıkhı Ansiklopedisi, Çev. Ekip, Risale Basın Yavın. İstanbul 1994, IV, 85.

¹⁷⁸Kıyame 73/76.

¹⁷⁹Ömer Naşuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye Kamusu, IV, 13.

İnsanın hayatta yaptığı işlerini ve görmekte olduğu vazifelerini hukuki ve ahlaki olmak üzere genel olarak iki kısma ayırmakta fayda vardır. Ömer Nasuhi Bilmen, insanın fiillerini:

a) Hukuki, kazai, şer'i ve mecburi,

b) Dini, ahlaki, vicdani ve ihtiyari olmak üzere iki kısma ayırdıktan sonra, hukuki fiillerin yapılmasının mecburi, ahlaki fiillerin yapılmasının ise mecburi olmayıp ihtiyari olduğunu söylemektedir.¹⁸⁰

İslam ekonomisi üzerine çalışma yapan birçok araştırmacı yazar, İslam'da fert - toplum ilişkisi bakımından, fert toplum için değil, toplum fert için olduğunu söyleyerek, İslam ekonomisinin serbest ticaret ve serbest piyasa modeline sahip olduğunu ileri sürmektedirler. Bunların söylemek istedikleri serbestlik hiç şüphesiz, başıboşluk anlamında değil, meşruiyet içerisinde bir serbestliktir.¹⁸¹

4- Sosyal İlişkilerde İrade Beyanı Yönünden

İnsan sosyal bir varlık olup hemcinsleriyle her zaman ilişkiler içerisinde olacaktır. Bu sebeple insanın topluma olan alacak ve borçlarından başka bir de bir insanla veya mal ile ilişkisi olmaktadır. Mesela bir insanın karı-koca ilişkileri, hasta-doktor, vatandaş-devlet ilişkileri vardır. Bunlar ister bir doktorun hastasını muayene etmesi ve isterse vatandaşın devletin kararlarına uyması gibi olsun, doğrudan insanın insanla olan ilişkileridir ki, bunlar sosyal ilişkiler olup bu konulardaki anlaşmalarda *irade beyanı* yeterli sayılmıştır. Buna ilave olarak *rızanın* bulunması şart koşulmamıştır.

İslam hukukunda nikâh, talak ve itakın Hz. Peygamber'in hadisine dayanılarak¹⁸² bunların şaka, gerçek ve ciddi olanları arasında bir fark yoktur, hepsi birdir, diye hükmedilmiştir. Nasıl olursa olsun, ister serbest ister baskı ile kişi, "evlendim" dedikten sonra bu sözleşme geçerli sayılmıştır. Hatta bu konuda İbn Abidin, "Nikâh, talak ve itak akitleri *rıza* şartı bulunmadan, *ikrah* (baskı ve zorlama) ile geçerlidir. Bir kimse yalandan veya şaka ile nikâhlısını boşanmış olsa, hukuken boşanmış olur, diyanet olarak boşanmış olmaz" demektir.¹⁸³

İslam'da yönetim hakkında eser yazan Maverdi, hükümetin aklen ve şer'an gerekliliğine işaret ettikten sonra "Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin"¹⁸⁴, ayetini zikrederek, devlete itaatin farz olduğunu söyledikten sonra delil sadedinde şu hadisi de getirmektedir¹⁸⁵: "Benden sonra bir kısım idareciler sizi idare edecektir. İyiler iyilikleriyle, kötüler de kötülükleriyle sizi idare edecektir. Hakka uygun olan her hususta onlara itaat edin, dinleyin. İyilik ederlerse bu, hem sizin için hem de onlar için iyidir. Kötülüklerde bulunurlarsa sizin lehinize, onların aleyhinedir."¹⁸⁶

Bu hadisten anlaşılın insan istesin istemesin, seçilmiş başkana itaat edecektir; bu sosyal bir görevdir.

¹⁸⁰Ömer Nasuhi Bilmen Hukuku İslamiyye Kamusu, II, 483; Karşılaştır, II, 165.

¹⁸¹Bkz. M. A. Mannan, İslam Ekonomisi, Çev; Bahri Zengin, Öz- demir Basımevi, İstanbul 1973, s. 290; Sabahaddin Zaim, İslam- İnsan Ekonomi, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1992, s. 181; Muhammed Necatullah Sıddiki, İslam Ekonomisinin Temelleri, Çev; Bahar Gürsan, Akyol Matbaası, İzmir 1976, s. 50.

¹⁸²Bkz. Ebu Davud. Talak, 9; İbn Mace. Talak. 13; Tirmizi. Talak. 13.

¹⁸³İbn Abidin, II. 421; karşılaştı. Kasani.V. 176.

¹⁸⁴Nisa 4/ 59.

¹⁸⁵Maverdi, Ahkamu's Sultaniyye. Mustafa el-Babi Matbaası. Mısır 1966, s. 5.

¹⁸⁶Bir benzer hadis için bak. Müslim, İmara, 12.

5- Ekonomik İlişkilerde Rıza Yönünden

İnsanın insanla olan ilişkisinden başka bir de mal ile ilişkisi vardır. İnsanın mal ile olan ilişkilerine ekonomik ilişkiler veya ekonomik haklar diyoruz. İnsanın mal ile olan ilişkisi, insan ile olan ilişkilerine benzemez.. Yani iktisadi hareket ve davranışlarda, ekonomik meselelerde insanın irade beyanına ilave olarak *istemesi* ilkesi de vardır. Sosyal haklarda *irade beyanının* yeterli olup bundan başka ek olarak *rıza şartının* gerekli olmadığını daha önce yukarıda söylemiştik. Ekonomik haklarda ise *irade beyanı*, teknik ifade ile *icap* ve *kabul* bulunduktan başka bir de *rıza şartı* vardır. Kişi alıp sattığına, üretip mübadele ettiğine gönülden razı olmuş olacaktır. İnsanların mallarının ancak kendi rızaları ile helal olabileceğini bildiren ayette şöyle buyurulmaktadır: "Ey iman edenler, mallarınızı aranızda haksız yollarla değil, karşılıklı rıza ile yapılan ticaret yoluyla yiyin, haram ile nefsinizi mahvetmeyin."¹⁸⁷

İbn Arabi bu ayetin tefsirinde şunları yazar: "*Rıza* alış veriş meclisinden ayrılmadan önce, sözleşme sonrası karşılıklı hayırlaşmadır. İbn Ömer, Ebu Hüreyre, Şurayh, Şa'bi, İbn Şirin ve Şafii bu görüştedir. Bunlar, İbn Ömer ve diğerlerinin rivayet ettiği "Alıcı ile satıcı birbirinden ayrılmadığı müddetçe muhayyerdirler"¹⁸⁸, hadisine dayanırlar.

Ebu Hanife, Malik ve diğerleri ise satıcı ile alıcı sözle birbirine teklif ettiklerinde *aldım verdim* dedikleri zaman rıza gerçekleşmiş olur derler.¹⁸⁹ Kendi kanaati olarak İbn Arabi, "Bu ayet, baskı ile alış veriş yapan mükrehin satım akdinin, *rıza şartı* ortadan kalktığı için batıl olduğuna delalet eder" demektedir:¹⁹⁰

Burada dikkat edilecek husus, alış veriş yaparken karşılıklı olarak rızanın meydana gelmesidir. Taberi, *rızayı* gönülde meydana gelen hoşnutluk, diye tarif etmektedir.¹⁹¹ Buna göre alıcı ile satıcıdan her biri yaptığından razıdırlar demek bu satım muamelesinden her ikisi de kalben memnun ve müsterihtirler demektir. Zaruretler ve ekonomik baskılar neticesinde mal satmak veya almak mecburiyetinde kalan kimselerin anlaşmış oldukları fiyat, normal arz ve talep dengesinin ortaya koyduğu serbest piyasa fiyatı olamaz

Abdurrahman el-Ceziri, eserinde konu ile ilgili olarak şunları kaydetmektedir: Alış veriş akdinin sahih olabilmesi için bir takım şartlar vardır. Onlardan birisi de alıcı ile satıcının *muhtar* (serbest) olmasıdır. Bu sebeple kişinin baskı altında rızası olmadan yapmış olduğu bir alış veriş sözleşmesi sahih değildir. Prensipler olarak mezhepler rızayı şart koşmuşlardır. Hanefiler, bey ve icare gibi (ekonomik) konularda sözleşme feshedilir; talak, itak ve nikâh gibi (sosyal) konularda ise feshedilmez derler.¹⁹²

Abdül Vahhab eş-Şa'rani de yine konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Baskı ile rıza dışında yapılan bir alış verişin sahih olmayıp batıl olduğu hususunda Maliki, Şafii ve Hanbeli mezhepleri ittifak etmişlerdir. Hanefi mezhebi ise dış görünüşü nazar-ı itibara alarak, *icap* ve *kabul* bulunduğu için sahih kabul etmiştir. Birinci görüş şiddetliyi (zor ve ağır olanı) tutan bir görüş olup bu konudaki sahih hadislerle dayanır; ikinci görüş ise hafif (kolay ve yeğne olanı) tutan bir görüş olup bunların delili görünen zahir hal üzere hareket etmektir. Çünkü ikrah (istememek) insanın kalbiyle alakalı olduğundan, ikrahın sıhhatine müttali olmak bizim için mümkün değildir."¹⁹³

İnsanın ekonomik haklarda gönül hoşnutluğu ile hareket etmesi konusunda Mecelle 'de de bazı prensipler getirilmiştir. Mecelle'de "İcarenin sıhhatinde akıdeynin rızası

¹⁸⁷Nisa 4/ 29.

¹⁸⁸Müslim, Büyun', 10, Hadis No: 1531.

¹⁸⁹İbn Arabi, Âhkamü'l Kur'an , Mısır 1972,1. 409.

¹⁹⁰İbn Arabi, Âhkamü'l Kur'an, I, 411.

¹⁹¹Bkz. Taberi, İhtilafü'l Fukaha. Beyrut T.Y. s. 146.

¹⁹² Abdurrahman el-Ceziri. Kitabü'l Fıkh Ala'l Mezahibi'l Erbaa.

Mısır T.Y., II, 160.

¹⁹³Abdül Vahhab eş-Şa'rani. Kitabü'l Mizan. Ezher Matbaası. Mısır 1317.11.60.

şarttır",¹⁹⁴ denilmek suretiyle ücret sözleşmelerinde işçilerin rızalarının alınmasının şart olduğu bildirilmektedir, Ayrıca Mecelle'de hizmet akdinin şartlarından biri bulunmadığı zaman o sözleşmenin geçerli olmadığı dile getirilerek şöyle denilmektedir: "İn'ıkd-ı icarenin şeraitinden biri bulunmasa icare batıl olur. İcare-i batılada istimal ile ücret lazım olmaz."¹⁹⁵

6-Devletin Ferdin Ekonomik İradesine Karışıp Karışmaması Yönünden

İnsanın fert olarak ekonomik olaylarda serbest olmasını isteyen serbesti ekolünün, devletin ekonomiye müdahale etmesine karşı çıkması tabiidir. Çünkü sistemini genel olarak ferdin serbestliği üzerine oturtan bir ekolden zaten başka bir şey beklenemez. Fakat ferdin serbestlik sınırı nerede başlar ve nerede biter, işte önemli olan bu sınırın çizilmesidir. Bu sınır belirlendikten sonra devletin ekonomide oynayacağı rol de ortaya çıkmış olur. Eğer kişi kendi tarlasının sınırlarını belirleyip bir duvar çekerse, komşunun arazisi de ortaya çıkmış ve her iki kişinin tarım alanları belirlenmiş olur. Fakat üzülmek için söyleyelim ki, biz araştırdığımız eserlerde ifrat ve tefritten başka bir şey göremedik ve böyle bir iş bölümüne rastlayamadık.

Tarım toplumunda bireye dayanan üretim biçimi ile, bilim ve teknolojinin ilerlemesi sayesinde sanayileşen ve üretimi bireysellikten çıkarıp bir taraftan bireylerin bir araya gelerek bir işçi topluluğu ile, diğer taraftan sermaye ile üretim araçlarını ortaya koyan işverenler topluluğunun üretimdeki takip ettikleri yol birbirinden tamamen farklıdır. Eskiden atına binip tarlasına giden bir ziraatçı için yol, atın bulup gittiği patikalardı. İcat ve keşiflerin ilerlemesi ve teknolojinin yardımı ile ulaşım, at ve merkep gibi tabii vasıtalarla tren, kamyon ve otobüs gibi teknolojik vasıtalara geçmiştir.

Artık büyük devlet yollarına ihtiyaç vardır. Artık devletin üretime katkısı dün olduğu gibi, sadece güvenliği sağlamak değil, yol, su ve elektrik gibi ancak toplumun kontrolünde olan vasıtaların üretimde kullanılmasıyla ve paranın tamamen devletin imzasına bağlı nominal bir değer taşıyan kağıtlardan meydana gelmesiyle ve daha birçok sebepler yüzünden devlet bizzat bir ortak olarak üretime girmiştir. Yani bu durumda üretimi fert ile devlet birlikte ortaklaşa yapıyor gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Hatta bundan da öte devlet, bireylerin ekonomik şahsiyetlerini ellerinden alıp kendi merkezine bağlamıştır diyebiliriz. Bir defa anlatmış olduğumuz merkantilistler döneminde üretim denilince devletin müdahalesi akla geliyordu. Devletin izni olmadan üretim yapmak değil, üretime başlamak bile mümkün değildi.

Bugün bile memleketimizde durum değişmiş değildir. Bir fabrika kurmak için toprağınza bir kazma vurmak isterseniz hemen belediyeden bina ruhsatı almak zorundasınız Haydi buna ihtiyaç vardır, bu faydalıdır diyelim. Üreteceğiniz her hangi bir mal için de üretim müsaadesi almak gerekir. Burada asıl söylemek istediğimiz şey şudur: Üretim biçimi tarım toplumundan sanayi toplumuna geçmiş, fakat insanın fert-toplum, fert-devlet ilişkileri değişmemiş, üretim yapan tarım toplumundaki aile, olduğu gibi sanayi toplumuna aktarılamamıştır. Tarım-sanayi, aile - toplum yenilenmesi sağlanamadığı için toplumda sıkıntılar meydana gelmiştir. Yoksa devletin ekonomiye müdahalesi her zaman olmuştur. Dün devlet ekonomiye fiyatlarla müdahale yapıyordu, bugün ise para ve kredi politikalarıyla yapıyor.

¹⁹⁴Mecelle. 448. Madde.

¹ "Mecelle, 458.459. maddeler.

İslam hukukunda devletin fiyatlara müdahale etmemesi, narh koymaması, eşyanın fiyatlarını tayin ve tespit etmemesi vazgeçilmez bir esastır. Bunda İslam hukukçularının icma ve ittifakı vardır. Yani fiyatlarda asıl olan serbestliktir, müdahale değil.¹⁹⁶ Eğer bir müdahale yapılacaksa bunun mutlaka bir sebebi ve devleti buna sevk eden amil ve şartlar bulunmalıdır.

7-Devletin Fiyatlara Müdahale Edip Etmemesi Yönünden

Devletin fiyatları tespit hususunda etken olması lüzumu eskiden beri ileri sürülegelen bir durumdur. Orta çağda ilahiyatçılar ve hukukçular bir şeyin başka bir şeyle hangi oranlar altında müdahale edilmesi gerektiği yani *adil fiyat* (just price) hakkında uzun boylu mütalaalar ileri sürmüşlerdir. Mesela İbn Teymiyye, ekonomi ve adalet sorunlarını incelediği el-Hisbe adlı eserinde adil ve caiz olan bir fiyatın nasıl teşekkül edebileceğini, ayet ve Peygamber'in hadislerine dayanarak açıklamaktadır.¹⁹⁷ Yalnız müslümanlar değil, Hristiyanlar da adil fiyat üzerinde durmuşlardır. Bunlar arasında bir din adamı olan Thomas Aquinas'ı zikredebiliriz. Sabri F. Ülgener bu yazar din adamının adil fiyat üzerinde durduğunu bildirir.¹⁹⁸ Ayrıca Sabri F. Ülgener, fizyokratlardan beri kendilerinden *tabii fiyat* veya *normal değer* diye bahsedilen şeylerin, aslında *adil fiyatın* yeni bir kisve altında devamından başka bir şey olmadığını ifade etmektedir.¹⁹⁹

Kuyucak, Thomas Aquinas'ın kıymet hakkındaki fikirlerini araştırırken şunları söylemektedir: Aquinas'a göre kıymet objektif bir şeydi: Münferit alıcı veya satıcının arzusuna tabi olmayarak var olan ve bunlar tarafından tanınması gereken bir kıymetti.²⁰⁰

İslam hukukunda devletin ekonomiye prensip olarak karışmadığını az önce yukarıda söylemiştik. Elmalılı'nın da tefsirinde bahsettiği gibi, Kur'an'daki bir ayet, bize bu konuda ışık tutmaktadır: "Ey iman edenler, *"bizi güt"* demeyin, *"bize nazarat et"* deyin ve iyi dinleyin. Kâfirler için elemli bir azap vardır."²⁰¹

Devlet yönetiminin genel anlamda ekonomi ile ilişkisinin ipuçlarını bu ayette bulmak mümkündür. Nitekim Elmalılı, ayetin aslında geçen *ra'y* kelimesinin hayvanlar hakkında kullanıldığı zaman *gütmek*, insanlar hakkında kullanıldığı zaman ise, *siyaset* manasına geldiğini ifade etmiştir. Bundan başka yine Elmalılı, bu ayetin gerek ilim öğrenme, gerek nasihat ve talimat alma hususunda Hz. Peygamber ile ümmeti arasındaki sosyal durumu ve İslam'daki amme velayeti (Devlet-Kamu görevi) münasebetinin özünü, esasını ve resmi emirleri dile getirdiğini söylemektedir.²⁰²

Buna göre devlet ile ekonomi arasındaki ilişki *gütmek* ve *güdümlü* bir ekonomi meydana getirmek değil, nazaret etmek, yani bakmak, teftiş etmek ve denetlemek anlamında bir devlet-ekonomi ilişkisi kurulacaktır. Nitekim Peygamberimiz (s.a), bizzat kendisi, ekonomik meselelerle meşgul olmuş, çarşı ve pazarı denetlemiştir. Konuyla ilgili olarak Ebu Hüreyre'den nakledilen bir hadiste şöyle denilmektedir: "Bir gün çarşıda dolaşırken, bir yiyecek yığınının önünde duran Hz. Peygamber (s.a.), elini yiyecek maddesinin içine daldırdı. Parmağına bir ıslaklık değdi. "Nedir bu?" diye satıcıya sordu. Mal sahibi, "Ey Allah'ın elçisi! Yağmur yağmıştı, ondan ıslanmış olabilir", deyince, Hz. Peygamber, "Her kesin görmesi için o ıslak tarafı üste koyamaz mıydın?", dedikten sonra,

¹⁹⁶Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye. VI, 125.

¹⁹⁷Bkz. Ahmet İbn Teymiyye. el-Hisbe Fi'l İslam. Selefîyye Matbaası. Kahire 1387, s. 9-12. "

¹⁹⁸Sabri F. Ülgener, Ak İktisat Ans. s. 8.

¹⁹⁹Sabri F. Ülgener, Ak İktisat Ans. s. 8.

²⁰⁰Hazım Atıf Kuvucak. a.g.e.s. 254.

²⁰¹Bakara 2/104.'

²⁰²Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, I, 452.

"Bizi aldatan bizden değildir", buyurdu. Başka bir rivayet, "Beni aldatan benden değildir", şeklindedir.²⁰³

İslam hukukunda ekonominin, devlet müdahale etmeden kendi kendine çalışır olmasının bir başka delili de, malların piyasaya normal arzını durdurarak, istifçilik ve kara borsa gibi, gayr-i meşru kazanç yollarının Hz. Peygamber'in (s.a.) hadisleriyle yasaklanmış olmasıdır. Hz. Peygamber, toplumun ihtiyacı olan bir malı ihtikâr yaparak, satmamak gibi karaborsa denilen hareketleri de yasaklamıştır. Bu konuda Mamer b. Raşid'den, Hz. Peygamberin "İhtikâr yapan günah kazanmış olur", buyurduğu rivayet edilmiştir.²⁰⁴

8- Devletin Kontrolü Yönünden

İslam'da devlet, amme velayetine sahip olduğu için, kamunun haklarını savunma ve topluma gelecek bir zararı önleme gibi görevlere sahiptir. Bu sebeple satıcılar tarafından müşterilerin aldatılmasına engel olduğu gibi, satıcıların da her hangi bir sebeple zarara uğramasını ortadan kaldırmaya çalışır. Zamanımızdaki hükümetlerin programlarında bazen "üreticilere karşı tüketicileri koruyacağız" gibi cümlelere rastlanır ki, bu devlet anlayışında zümre ve sınıfçılık zihniyetinin varlığını gösterir, İslam'da devlet, bütün vatandaşların, bütün kesim ve kısımların keşistikleri noktada bulunan bir güçtür. Devlet, her vatandaşa eşit uzaklık ve eşit yakınlıktadır.

Hz. Ebu Bekir (r.a.) halife seçildiği zaman okuduğu hutbede (millete yaptığı konuşmada) toplumda güçlü ve güçsüz olan vatandaşlar arasında hiçbir ayırım yapılmayacağı konusunda şöyle diyordu: "İnsanlar! Sizin kuvvetli saydığımız hakkı kendisinden alana kadar benim katımda zayıftır. Sizin zayıf saydığımız ise, hakkını alıp teslim edene kadar benim katımda kuvvetlidir. Allah'a itaat ettiğim sürece bana itaat edin. Allah'a isyan ettiğimde ise bana itaat etme göreviniz yoktur."²⁰⁵

İslam, kapitalizmin mülkiyet iyeliği haklarını devletin kontrol alanının dışına çıkaran ve bir bütün olarak toplum haklarının aleyhine bireysel hakların heyecanı içinde, kuvvetlinin zayıf üzerine saldırı ve zulmüne izin veren serbest teşebbüse müsaade eden doktrine karşı çıkar. Diğer taraftan da bireysel mülkiyetin kutsallığını bir esas olarak kabul eder.²⁰⁶

Bu serbesti mektebi, bilgilerinin kesin olduğu dolayısıyla, başka görüşte olanların ise batıl yolda buldukları için, kendilerine Ortodoks denildiğini daha önce görmüştük. İslam hukukçuları, Kur'an ve sünnete dayalı bilgilerin en açık, kesin ve herkesin kabul edip ittifak ettiği bilgidir (muhkem), öğrenilmesi ve bilinmesi mümkün olmayacak olan bilgiye (müteşabih) kadar bilgileri sekiz dereceye ayırmışlardır: Bunlar, *muhkem*, *müfesser*, *nass*, *zahir*, *hafi*, *müşkil*, *mücmel* ve *müteşabih'dir*.²¹¹

Bu tasnife göre "ben doğruyum, başkaları yanlış" diyebilmek için o konuda herkesin icma ve ittifak etmesi gerekir. İslam hukukçuları, içtihadın hükmünü, hata ihtimali olmakla beraber galip bir zandan ibarettir, diye açıklarlar.²⁰⁷ Bu demektir ki, içtihatla sabit olan kuralların bir kesinliği yoktur. Onlar, ancak, zan ifade ederler. Bu sebeple insanın ekonomik davranışları hakkında serbestliği savunan kimselerin sadece kendilerinin doğru yolda olup başkalarının ise yanlış yolda bulduklarını iddia etmenin bir dayanağı yoktur.

²⁰³Bkz. Müslim. İman, 164; Ebu Davud, Büyü' 50; İbn Mace, Ticarat. 45.

²⁰⁴Müslim, Müsakat, 129, 130; Ebu Davud, Büyü' 40, 41; İbn Mace, Ticarat. 6; Ahmet b. Hanbel, Müsued. III, 453.

²⁰⁵İbn Teymiyye. el-Hisbe, s. 768.

²⁰⁶Sayit Müjteba Rıknî Müsavilari. Balı Medeniyeti ve İslam, Akabe yayınları, İstanbul 1991, s. 117.

²⁰⁷Molla Hüseyin, riir'at, s. 366.

Daha önce de geçtiği üzere, bu serbesti ekolünün, insanları ekonomik hayatta başıboş gibi mütalaa etmesi gerçeklere uymamaktadır. Çünkü Kur'an-ı Kerim insanın yeryüzünde başıboş bırakılmayacağını söylemektedir.²⁰⁸ Müdahale taraftarı iktisatçılar, klasik nazariyenin ferdiyetçilik zihniyetine ve serbest mübadele fikrine itiraz etmişlerdir.

"Fert ve devlet" ismiyle bir kitap yayınlayan Dupont White, "Ferdin davranışı ve menfaati, medeniyet ve gelişmeye ezeli bir engeldir. İlerleme ise devletin eseridir", demektedir.²⁰⁹ Bu serbesti ekolü ile müdahalecilere kıyaslayarak bakacak olursak, birinin ifrat ve diğerinin ise tefrit yani birbirine zıt iki aşırı uç görüş olduklarını söyleyebiliriz. Çünkü fertle devlet birbirini tamamlayan iki unsurdur.

Bu konuda Elmalılı, güzel bir teşbihle fert ile devletin dengede olması ve bunların birbirini tamamlayan iki unsur olduğu ve birinin yok olması felaket, her ikisinin yok olması ise daha büyük bir felaket olduğunu açık bir üslupla dile getirmektedir: "Bir memlekette hayat, şahsi menfaate dayalı mülkiyet hakkına bağlı olarak, yani kişisel mülkiyet ile ayakta durur. Bunun gereği olan hayat ve kamu yararı da hükümdar ve mülk (yönetim) ile yani sosyal düzeni temin eden devlet ve devlet reisi ile sağlanır. Bunların kıvamı da her ikisinin kendisine ait (özel) ve kendi adına hareket eden kimse olmayıp birbirinin desteğine muhtaç olduklarını bilmek ve aralarında hak oranına uygun düşen karşılıklı destek ve düzeni bulmakla mümkündür. Kişiyi ve kişisel mülkiyeti boğan katıksız ve katı sosyalizm, organlarının bütün özellikleri felce uğrayan ve yalnız gönlü basit ve fakat heyecanlı bir hatıra ile kıvranan bir vücuda benzer. Toplum, sosyal mülkiyeti boğan katı ferdiyetçilik (liberalizm), canlılığı çözülmüş olup canı boğazına gelmiş ve gözleri hava boşluğuna dikilmiş ölüme hazır birisinin son nefesindeki can çekişme anındaki krizini yaşayan bedenini andırır.

Bunun için otorite ye mülkten her birinin yok olması bir felakettir. Mülk ve otoritenin bir kısmının veya tamamının yokluğu, bizzat kamu yararının o oranda kesilmesidir. Otorite ve mülk sahibi olmanın bir kısmının veya tamamının yok olması da kişisel faydanın veya herkesin faydasının tükenmesi demektir. Ve çoğunlukla birinin sona ermesi diğerinin sona ermesini gerektirir. Bunların ikisinin birden kaybedilmesi ise - Allah korusun - en büyük musibet ve en büyük felakettir. Her birinin yok olmasını düşünmekte bile insanlık bu acıklı sonucun yürekler acısını duyar ve duyduğu içindir ki, bütün bu açıklık karşısında kendisini şu anda göreceli (izafi) değil, gerçek ve kayıtsız ve şartsız bir melik (hükümdar) veya bir malik (sahip) olduğu kuruntusundan kurtulamaz."²¹⁰

9- Düzenin Tabii-İlahi Olması Yönünden

Daha önce de söylediğimiz gibi, iktisadi olayların tabii kanunlara bağlı olduğu konusunda serbesti mektebinin düşüncesi, bir şartla İslami düşünceye uygun gözükmektedir. O şart da buradaki tabii kanunun Allah tarafından konulmuş olan, ilahi kanun diye yorumlanmasıdır. *Tabii* yerine *ilahi* kelimesini koyduğumuz zaman mesele çözüme kavuşturulmuş olur. Nitekim Sabri F. Ülgener'in dediği gibi, orta çağ Hristiyan dünyasında iktisadi ve sosyal fikirleri de araştıran Thomas Aquinas, "Summa Theologica" adlı eserinde "İktisadi ve sosyal konuların bağımsız değil, teolojinin ışığı altında ele alınabileceği sonucuna varmıştı."²¹¹ Zaten, fizyokratların *tabii fiyat* dedikleri şey, orta çağdaki din adamlarının *adil fiyat* dedikleri şey değil miydi?²¹²

²⁰⁸Kıyame. 75/36.

²⁰⁹Feridun Ergin. İktisat, s. 89.

²¹⁰Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini. I. 92, 93.

²¹¹Sabri F. Ülgener, Ak İktisat Ans. s.43.

²¹²Sabri F. Ülgener. Ak İktisat Ans. .s. 8.

Peki, ne olmuştu ve hangi değişimler meydana gelmişti de bu orta çağdaki *ilahi* kelimesinin yerini *tabii* kelimesi almıştı? İşte bunu yeniçağda meydana gelen Rönesans kültüründe aramak gerekir. Fizyokratların *ilahi düzen* dediğine, Adam Smith, *tabii düzen* (doğal düzen) diyordu.

Adam Smith de, fizyokratlar gibi, bir tabii düzenin varlığını kabul etmekteydi. İskoçyalı bu bilim adamının kanaatine göre, tabii düzenin kanunlarını araştırmak, ekonominin hedefi olmalıydı. Ancak *tabii düzen* kavramının yorumlanmasında Adam Smith, fizyokratlardan ayrılmıştır. Fizyokratlar, tabii düzeni mistik ve metafizik bir açıklamaya bağlarken Adam Smith ise, iktisadi ahenkleri Tanrı'nın değil, ferdin eylemi olarak kabul etmekteydi. Sanki bir *görünmeyen elin* iktisadi hayatı düzenlediğini düşünmekteydi..²¹³

Fizyokratların ilahi düzen dedikleri şey hakkında Elmalılı'nın "Olayların ve oluşların yönetimini kim elinde tutuyor? Yalnızca yaratma meselesi değil, emir ve komuta yoluyla cereyan etmekte olan kâinat nizamını, şu koca âlemin düzenini yürüten, bunu evirip çeviren kim?" diye tefsir ettiği,²¹⁴ ayet-i kerimede Cenab-ı Hak şöyle buyuruyor: "De ki, size gökten ve yerden kim rızık veriyor? O kulaklara ve gözlere hükmeden kim? Ölüden diriye, diriden ölüyü çıkaran kim? İşleri idare eden kim ?" Hemen "Allah'tır", diyecekler. De ki, "O halde Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız ?"²¹⁵

Vücudumuzdaki organların bir kısmı nasıl serbest irademizle, diğer kısmı ise irademizin dışında çalışıyor ve sağlığımız, sıhhatimiz bu her iki hareketin ahenkli bir şekilde faaliyet göstermesine bağlı ise, tabii düzen ve ekonomik hayat da iradeli ve iradesiz hareketlerin toplamından meydana gelir. İrademizin dışındaki hareketin doğru olduğunu kabul edecek olursak, irademizle isteyerek yaptığımız hareketin de ve her hangi bir davranışın da doğru, faydalı ve uygun olması gerekir. Muhammed b. Essadr, *azalan verim kanunu* ile *arz -talep* kanununu örnek göstererek, ekonominin birisi ilmi yani gayri iradi, diğeri ise irade ile çalışan iki çeşit kanuna dayandığını söyler.²¹⁶

Murtaza Mutahhari de yazdığı İslami İktisadın Felsefesi adlı eserinde onun bu görüşüne katılmaktadır: "Daha önce de söylediğimiz gibi iki türlü ekonomik ilişki söz konusudur: Doğal ilişki, göreceli ve sözleşmeli ilişki. Doğal ilişkiler bakımından ekonomi bilimi, doğa yasalarının var oldukları biçimin bilimidir, yani teorik bir bilimdir ve bu bilimdeki görüş ayrılıkları, teorik bilimlerdeki görüş ayrılıkları kabilindedir, tabii ki, daha az olmak üzere. Ama göreceli ilişkiler bakımından ekonomi bilimi, ilişkilerin nasıl olması gerektiğinin bilimidir. İkincisi açısından adalet, zulüm, iyi kötü, layık ve layık değil sofunu gündeme gelir ve konunun özellikle ahlaki yönü vardır. Normal olarak kitaplarda bu iki bölüm birbirinden ayrılmaz, bu nedenle de pek çok yanlışın kaynağı olur."²¹⁷

İslam hukukçuları, ekonomik doktrinler karşısında bugün görüşlerini beyan etmiş olsalardı, iradeli davranışların hükümlerini Kur'an ve sünnete dayanmak suretiyle açıklarlardı. Çünkü Serahsi 'ye göre naslar sayılı, olaylar ise sonsuzdur; Peygamberin (s.a.) tatbikatından ışık tutacak bir şey yoksa o takdirde yine hadisin ifadesine göre, bilinenler ve bilinmeyenler, benzer ve yakın olaylar birbiriyle mukayese ve içtihat edilmek suretiyle ihtiyaç duyulan hükümler elde edilir.²¹⁸

Bu hükümler konusu İslam hukukunda gerçekten önemli bir konu teşkil etmektedir. Çünkü bazı kimseler Kur'an'da ekonomi yoktur, hukuk yoktur, demek suretiyle bu ilimlerin ahkâm, kaide ve kurallarını Kur'an ve sünnette aramanın boş bir şey olduğu kanaatini taşırlar. Hatta ahkâmı ilgili ayetlerin sayı bakımından son derece az olduğunu söylerler. Oysa bu düşünce tarzı çok yanlıştır. Çünkü eğer bir müçtehit bir ayetten

²¹³Feridun Ergin, Ak İktisat Ans. s. 231.

²¹⁴Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, IV,2709.

²¹⁵Yunus, 10/31.

²¹⁶Muhammed b. Essadr, İslam Ekonomi Doktrini, Çev: Mehmet Keskin- Sadettin Ergün, Haşmet Basımevi, İstanbul 1978, s. 384- 388.

²¹⁷Murtaza Mutahhari, İslami İktisadın Felsefesi, s. 26.

²¹⁸Serahsi, Mebsut. XVI, 62,63.

kendisine göre bir hüküm çıkarabiliyorsa o ayet bir ahkâm ayeti sayılmalıdır. Böylece bu bakış açısına göre her bir ayet, bir mana taşıdığı için, ahkâm ayeti olabilir. Çünkü Kur'an-ı Kerim bir kanun ve ahkâm kitabı değil, bir delil kitabıdır. Kur'an, insana hitap eder; Kur'an'ın muhatabı insandır.²¹⁹

Bu Kur'an'ın ahkâm ile ilişkisi ve ahkâm ayetlerinin sayısı meselesinde Muhammed Reşid Rıza'nın eserini tercüme ederek bir *ek* ilave eden eski Diyanet İşleri Başkanlarımızdan merhum Ahmet Hamdi Akseki'nin bizim de memnuniyetle katıldığımız, bir tespitini aynen buraya aktarmanın çok faydalı olacağı kanaatini taşıyoruz. O, konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Bir müçtehidin, Kitab ve sünnetin bütün muhteviyatını bilmesi şart olmayıp, fıkıh ve hükümler ile alakalı ayet ve hadisleri bilmesi gerekir. Gazali ile İbn Arabi, Kur'an-ı Kerim'de, bu manada beş yüz ayet bulunduğunu zikretmişlerdir. Ancak bu rakam, doğrudan doğruya hüküm getiren, fıkıhla alakalı bulunan ayetlere aittir. Yoksa delalet, işaret ve iltizam yoluyla kendilerinden hüküm çıkarılabilecek ayetler pek çoktur. Anlayış, kavrayış ve zekâ sahibi kimseler, kıssa ve hikâyelerden bile hüküm çıkarabilirler."²²⁵

Serbesti veya klasik ekol, iktisadi olaylar tabii kanunlara dayanır, ekonominin tabii kanunları vardır, derken, burada *tabiat* kelimesinin kullanılmasında, değişim ve yenilenme fikirlerinin yani Rönesans'ın bir etkisi olsa gerektir. Zaten bu durum Adam Smith'de açıkça görülmektedir. Fizyokratlar tabii-ilahi düzen ifadesi ile ekonomiyi teoloji ile birlikte düşündükleri halde, Adam Smith ekonomiyi her türlü dini duygulardan soyutlamak istemiştir. Onun bu tarafını yaşadığı çağın özelliğinden kaynaklandığını, çağın etkisi altında kaldığını söyleyerek uygun bir açıklama getirmek istiyoruz. Çünkü onun yaşadığı XVIII. yüzyıl, Paul Janet ve Gabriel Seailles yazarların ifade ettikleri gibi, bir dinsizlik asrı olarak geçmiştir. Kendilerine ansiklopediciler denilen filozofların, Holbach ve Didero'nun felsefe ve düşünceleri dünyaya öyle gürültü vermişlerdir ki, atheizm, dinsizlik rüzgârları esmiştir.²²⁰

Bu çağda tabii düzen anlayışı ve tabiatçılık adeta beşeri olan her şeyi kaplamıştı. Tabii din, tabii ekonomi, tabii hukuk aynı zamanımızda *modern* kelimesinin her tarafı işgal ettiği gibi. Orta çağ insanların, kendi inançlarına göre üretip tükettikleri, ekonomik hayatlarını ve iktisadi olayları haram, helal ve mubah kavramlarının anlamlarına dayanarak yürüttükleri bir zamandı. Şimdilerde ise böyle metafizik ve mistik ifadeler yer yok, Adam Smith'in deyişiyle *görünmeyen bir el* yani şahsi menfaat ekonomi çarkını çevirip döndürecek. Adam Smith, iktisadi sistemde bir nizam ve ahenk bulunduğunu keşfetmiş ve buna görünmeyen el prensibi adını vermişti.

Buna göre her fert kendi çıkarını takip etmekle, görünmeyen bir el yardımı ile umumi çıkarı da gerçekleştirmiş olur. Bu bakımdan devletin serbest rekabetin çalışmasına müdahale etmesi zararlıdır. Fakat daha sonra iktisatçılar şu gerçeği gördüler: *Tam ve mükemmel bir rekabetin* bütün kontrol ve dengeleri mevcut olduğu taktirdedir ki, serbest teşebbüsün üstünlükleri geçerli hale gelir.²²¹

10-Fert-Toplum Dengesi Yönünden

İnsanı tanıtırken de söylediğimiz gibi, insanın bireysel ihtiyaçlarının yanında bir de toplumsal ihtiyaçları vardır. Şahsi menfaate karşı, toplumsal menfaati kim ve nasıl koruyup kollayacak bu düşünülmemiştir. Ferdin ve toplumun refahını temin bakımından şahsın menfaati ile toplumun menfaatini dengelemekte fayda vardır. Çünkü insan kendi

²¹⁹Bkz. Ebu'l A'la el-Mevdidi. Tefhimü'l Kur'an, Çev: M. Hah Kayani, İstanbul 1986. I, 10.

²²⁰Paul Janet - Gabriel Seailles, Metalib ve Mezahib, Çev: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Haznedar Ofset matbaası, İstanbul 1978, s. 319.

²²¹Samuelson, İktisat, s. 42.

bireysel menfaatine düşkün, topluma karşı da cimridir. Kur'an'da Cenab-ı Hak insanı tanıtırken şöyle buyurmaktadır: "Hakikat insan, hırsına düşkün (ve sabrı kıt) yaratılmıştır. Kendisine zarar dokundu mu feryadı basandır, ona hayır (bolluk ve zenginlik) dokununca da çok cimridir."²²² Buna göre sadece şahsi menfaate dayalı bir ekonomi düzeni kurmak mümkün değildir.

İslam ekonomisiyle meşgul olan âlimler, fert ve toplum ilişkisini çeşitli yönlerden tahlil etmeye çalışmışlardır. "İslam, baştan beri fırsat eşitliğini sağlayarak gelmiş, vatan-daşa hayatını devam ettirebilecek yeterli miktarda mali imkânları tekeffül etmiş, fert ile toplum arasındaki ekonomik dengeyi tahakkuk ettirmiştir. İslamiyet, özel ve kamu mülkiyet prensipleriyle gelmiş ve güdümlü serbest iktisadi ilkeyi getirmiştir."²²³

"Bireysel mülkiyete dayalı serbest piyasa ekonomisi olarak nitelenen ekonomide fiyatlar ne ölçüde birey ve şahısların kontrolü altındadır ve devlet ne ölçüde fiyatlar üzerinde denetim, gözetim ve belirleme gücüne sahiptir? Acaba devlet sadece satıcıların insafsızlığını mı önleyebilir, yoksa malların gerçek fiyatlarını yükseltip düşürebilir mi ? Bazılarının bu husustaki demagojisi, Aristocu düşünce tarzıyla, ikiden fazla rejimi kabul etmemelidir; bir bireysel mülkiyete ve mutlak serbestliğe dayalı ekonomi, bir de ortaklığa dayalı ekonomi vardır. Birincisi yanlış olduğuna göre, ikincisi doğrudur, üçüncü bir şık da mümkün değildir. Mülkiyet bireyseldir, ama milletin iradesinin Ve çıkarlarının dışı vurumu olan devlet, üretim' ve tüketimi gözetim altında tutmalıdır."²²⁴

²²²Meâric 70/ 19-21; Ayete verilen bu anlamlar için Hasan Basri Çântay'ın, Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim adlı tercümesine bakınız. İH, 1091.

²²³Mustafa Mahmud, Marksizm ve İslamiyet, Çev: Yusuf Uralgiray, Ankara 1977 , s. 23.

²²⁴Murtaza Mutahhari,a.g.e. , s. 54.

Kur'an-ı Kerim'de hem serbestlik ve hem de kayıtlı bir ekonominin birlikte rol oynadığı girift bir yol takip edildiğini söyleyen Muhammed Hamidullah, bu konudaki fikirlerini şöyle açıklamaktadır: "Her iki âlemin yani insanın maddi ve manevi varlığının karşılıklı saadet ve huzurunun kati ve kaçınılmaz zorunluluğu olarak Kur'an'da serbestlik ve takyidatın (kısıtlamaların) birlikte rol oynadığı girift bir metot kullanılmıştır.

Netice olarak gayenin meşru olması, vasıtaların gayr-i meşru olmasına cevaz vermez. Bu gayeye vardırın vasıtaların da meşru olmasını gerektirir. Kur'an'a göre,²²⁵ makul ve iyi bilineni emretmek ve çirkin, kötü bilineni yasak etmek gerekmektedir. Calib-i dikkattir ki, iyi ile kötü, makul ile kötü bilinen Kur'an'da *ma'ruf* (iyi), kelime olarak, *herkes tarafından bilinen*, diğer bir ifade ile herkes tarafından ihtiyari olmayan ve makul olan manasına gelir. Aynı şekilde *münker* (kötü), *herkes tarafından red ve takbih edilen*, diğer bir tabir ile ihtiyara bırakılmış ve ferdi olmayan bir kötü manasındır."²²⁶

11-Tabii Hukuka Benzerliği Yönünden

Gerek hukuk gerekse ekonomi kanunlarının kaynağını insanın tabiatında arama bakımından tabii hukukçularla iktisatçılar arsında tam bir benzerlik vardır. Tabii hukuk taraftarları Macit Gökberk'in ifade ettiği üzere hukukun köklerini insanın doğasında, tabiatında yerleşik olduğunu düşündükleri gibi,²²⁷ tabii düzen taraftarları da ekonomiyi, insanın tabiatında arayıp bulmaya çalıştılar. Adam Smith, insanın doğasını araştırırken, onda ekonomik açıdan *şahsi menfaat* duygusunu buldu. Tabii hukuka bu adın verilmesinin sebebi, bu hukukun gerçek varlığının insanların keyfi iradelerinin eseri olması değil, kendisinin eşyanın tabiat ve mahiyetinde mevcut bulunmasıdır.²²⁸

Tabii hukuk, kanunların emrettiği ve yasakladığı konulardan ayrı olarak, eşyanın mahiyetinde bulunan değişmez oranları tespit ettiği için, gerçekliklerini bizzat kendi özlerinde, cevherlerinde bulan kaide ve kurallardır. O sebeple kanun koyucunun iradesi, yapılması serbest olan şeylerin aslında doğru ve faydalı; yasaklanmış olan şeylerin de aslında kötü ve zararlı olmasına bir sebep teşkil etmez..²²⁹

Buna göre kişi iradesinin doğal kanunlara bir etkisi olamaz. Ayrıca gerek hakiki kişi veya gerekse kamu adına çalışan tüzel kişi olsun, yaptığı ekonomik bir hareketin veya alacağı bir kararın tabii olana uyup uymadığını nereden ve nasıl bilebilir? İşte bu noktada ekonomiyi dinden ayıranlarla onu dine dayandıranların karşı karşıya geldikleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Burada bir gerçeği ifade etmek gerekirse din başka şey, ekonomi ise başka şeydir diyenlerin söyleyebilecekleri hiçbir şey yoktur. Ekonominin iradeli davranışlarına din gözüyle bakanların ise dinin kaynaklarından aldığı bakış açısına göre ellerinde her zaman bilgi ve bulgu verecek bir ölçü bulunacaktır.

Adnan Güriz, Hukuk Felsefesi adlı eserinde tabii hukuk ile ilahi hukuk anlayışını birbiri ile mukayese ederek şunları söylemektedir: Eski çağda *tabii hukuk*, Orta çağda *ilahi hukuk* kavramları, müşahhas hukuk konularında doğru çözümü gösteren ebedi ve değişmez bir tabii hukuk faraziyesine dayandığı halde, Yeni Çağ tabii hukuku, özellikle Amerikan ve Fransız ihtilallerinden önceki dönemde ve ihtilaller sırasında, ihlal edilmesi imkansız, vazgeçilmez, insan vatandaşı hakları kavramını özenle işlemeye çalışmıştır.²³⁰

²²⁵ Al-i İmran 3/110, ve başka ayetler. ^

²²⁶ Muhammed Hamidullah, Modern İktisat ve İslam, Çev: Salih Tuğ, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1969, s. 13,14.

²²⁷ Macit Gökberk, Felsefe'nin Evrimi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 43 dipnotu.

²²⁸ Abdülhak Kemal Yörüük, a.g.e.. s. 53.

²²⁹ Abdülhak Kemal Yörüük, a.g.e., s. 53.

²³⁰ Adnan Güriz, Hukuk Felsefesi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985 s. 152.

Sabri Şakir Ansay, İslam kültüründe *tabii hukuk* diye • bir ifade ve düşüncenin mevcut olmadığını bildirerek şöyle der: İslam'da bir tabii hukuk fikri, böyle bir tasavvur yoktur. Ancak yukarıda naklettiğimiz üzere insan, yaratılışı İtibariyle medenidir²³¹ ve bu medeniliğin icabı olarak bir takım kanunlara muhtaçtır. Şeriat bu kanunları koymuştur.²³² Bu şeriata, yazılı ilahi İslam kanunların, ülü'l emr (söz ve emir sahibi) olan devlet reisi dahi itaate mecburdur.²³³

İbn Haldun, insanların toplum halinde yaşadıklarını, bu sebeple başlarında bir yöneticinin bulunması lazım geldiğini, fertlerin işleri hususunda yöneticiye başvurduklarını, yöneticinin bazen Allah'ın indirdiği şeriata dayanarak, bazen da akla dayanarak yönettiğini açıkladıktan sonra, akla dayanan siyasetin iki şekli olduğunu söyleyerek şunları yazar: "Biri umumiyetle genel maslahatlar ve devletçilik bakımından devletin sağlam bir şekilde iradesini temin etmek üzere, bilhassa sultanın menfaat işlerine göre idare usulüdür. Bu hikmet ve akla dayanan bir idare usulü olup, İranlılar devletlerini bu yolla idare etmişlerdir. Yüce Tanrı İslam dini sayesinde bizi bundan müstağni kılmıştır. Çünkü şeriat hüküm ve kaideleri gerek genel maslahatları (kamu menfaatlerini) ve gerek şahsi menfaatleri temin etmiş ve afetlerden koruma bakımından dahi devletin idaresi için gereken bütün kaide ve hükümleri içine almıştır.

Akla dayanan siyasetin diğer şekli ise, devlet ve hükümdarın menfaattarı bakımından, kahr ve şiddetle devlet idaresini hükümdarın elinde sağlamak ve halkın menfaat ve maslahatlarını ancak ona tabi kılmak suretiyle yapılan kanunlara göre elde etmek sistemidir."²³⁴

İşte İbn Haldun'un dediği gibi siyaset, bazen dine, bazen da akla dayanır. Kaynakların şahitlik yaptığı üzere tabii düzen taraftarları, dini, hukuku, ekonomiyi ve devlet yönetimini sadece ve yalnız akla dayandırıyorlardı. Onlara göre bu konularda dinin söyleyeceği bir şey olamazdı. Hatta din bile metafizik kaynaklı değil, aklın bir ürünü olmalıydı. Artık vahye dayanan, Allah'ın gönderdiği elçinin şahitliğine dayanan bir din yok, akıl vardı ve aklın ortaya koymak istediği bir din anlayışı vardı.²³⁵

Ekonomik düşüncelerin bu kadar farklı olmasının sebebi, aynı hukukta olduğu gibi, iktisat alanındaki telakkilerin, fikri kabullenme "ve ekollerin çeşitli olmasıdır. Biz burada Abdülhak Kemal Yörük'ün hukuk hakkında söylediklerini aynen alıp onları ekonomi için söylenmiş gibi kabul ederek ve okuyucunun da öyle düşünmesini dileyerek nakletmek istiyoruz. Yörük, hukuk felsefesi t hakkında yazdığı eserinde hukuku ve tabii hukuku tanıtırken şunları söylüyor: "Hukuk kelimesi farklı manalar ifade eder. Bu kelime bazılarına göre ilahi veya metafizik olarak ideal bir hakikatin mutlak varlığını, bazılarına göre aklın bulup kabul ettiği bir takım münasebet kaidelerini, bazılarına göre de mevzu ve müspet hukuku ifade eder.

Bu kelimenin bu derece farklı manalar ifade etmesinin sebebi, hukuk sahasındaki telakkilerin ve ekollerin muhtelif olmasıdır. İlahi ekol mensupları hukuku, Allah'ın ezeli iradesinin bir eseri olarak kabul ederler. Tabii hukuk taraftarları hukukun, tabiatta mevcut olup akıl ile keşfedilmiş kaidelerden ibaret bulunduğuna kanidirler. Hukuku tamamen insan aklının ve iradesinin bir eseri olarak mülhaza edenlere göre hukuk, akli ve şekli teorilerin bir icadıdır, mevzu hukuk bu teorilerin, politik ve müspet neticeleridir."²³⁶

Yazarın bu naklettiğimiz hukuk için ifadelerini ekonomi için düşünecek olursak şöyle söyleyebiliriz:

²³¹Bkz. İbn Haldun, Mukaddime, Çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968.1.100.11.118.

²³²Burada yazar, bizim yukarıda fizyokratları değerlendirirken naklettiğimiz Elmalılı'nın fen kanunlarını da sosyal kanunları da Allah'ın koyduğu, insanların ise bunları keşfedip bulduğu hakkındaki görüşünü nakletmekte ve İbn Haldun'un (Mukaddime, II, 118- 119) bu konudaki fikirlerini aktarmaktadır.

²³³Sabri Şakir Ansay, Hukuk Bilimine Başlangıç, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1958, s. 56.

²³⁴İbn Haldun, Mukaddime, II, 118, 119.

²³⁵Bkz. Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, s. 249; Sabri Şakir Ansay, Hukuk Bilimine Başlangıç, s. 57,58 .

²³⁶Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e., s. 115.

İktisadi düzen, iktisadi olay ve kanunları, hukukta olduğu üzere, ilahi kabul edenler bulunduğu gibi, insan fitratında mevcut olup akıl ile keşfedildiğini düşünenler de vardır. Bir üçüncüsü de ekonomik kanunları insanların koyduğunu kabul eden ve onları insan aklının bir eseri sayan kimselerdir. Bunlar Karun gibi düşünenlerdir ki, kendilerinde mevcut olan bir ilim ve bizzat kendilerinden kaynaklanan bir sebeple çalışıp yaşarlar ve kazanıp zengin olurlar. Kur'an Karun'un bu husustaki düşünce tarzını bizlere şöyle nakletmektedir:

"Karun Musa kavminden idi. Onlara karşı başkaldırdı. Biz kendisine öyle hazineler vermiştik ki, o hazinelerin anahtarlarını taşımak, güçlü bir topluluğa ağır geliyordu. Kavmi ona demişti ki: Şımarma, Allah, (gururlanıp) şımaranları sevmez. Allah'ın sana verdiği (bu servet) içinde ahiret yurdunu ara, dünyadan da nasibini unutma, Allah sana nasıl iyilik etti ise sen de öyle iyilik et, yeryüzünde bozgunculuk etmeyi isteme, çünkü Allah bozguncuları sevmez. Karun, "Bu (servet) bana bende bulunan bir bilgi sayesinde verildi", diye cevap verdi. O, bilmedi mi ki, Allah, kendisinden önceki kuşaklar arasında kendisinden daha güçlü ve daha çok taraftarları bulunan nice kimseleri helak etmiştir. Suçlulara günahları sorulmaz."²³⁷

Klasik ekol mensuplarını, ekonomik kanunların menşeyini araştırma bakımından ortaya çıkan bu üç gruptan yani ilahi, tabii ve beşeri diye sıralanan üç kaynaktan ikincisi olan tabiatça görüşü benimsemiş kimseler olarak sayabiliriz.

Böylece iktisadi olaylar ve iktisadi kanunlar insan tabiatında mevcut olup ancak bunlar akıl tarafından keşfedilip ortaya çıkarıldığı için akıl bunlar üzerinde hâkim bir rol oynayınca, gerek fert ve gerekse devlet olarak kanunları koyup kaldırmada kapı açılmış oldu. Artık devletler gereken lüzum üzerine ekonomiye müdahale edebilirlerdi. Nitekim bundan sonra müdahaleci taraftarları ortaya çıkmaya başladı.

D-MÜDAHALECİLİK EKOLÜ ve DEĞERLENDİRİLMESİ

a) Müdahalecilik Ekolü

1- Tanımı

Müdahalecilik, kamu otoritelerinin iktisadi hayatı etkileyici her türlü kararlarını dile getiren bir terimdir. Devletin karma bir düzende iktisadi faaliyete yön vermesini savunan fikir akımlar! da müdahalecilik terimiyle ifade edilmektedir.

Müdahalecilik teriminin sınırlarını tam olarak çizmek ve karakterini net bir şekilde belirtmek güçtür. Müdahalecilerin çoğunluğu, devletin ekonomiyi biçimlendirici ve yürütücü tedbirlerini giderek artırması ve özel sektörü her yönden kontrol altına alması gerektiğini savunmuşlardır. Bundan sonra iktisadi devlet müdahalesinin zamanla yoğunlaştığı bir gerçektir.²³⁸

Müdahale taraftarlarına göre serbest mübadele aynı zamanda yıkıcı bir özelliğe sahiptir. Mesela Marks'a göre serbest mübadele yıkıcı bir sistemdir. Eski hal tabakalığının çözülmesine sebep oluyor ve burjuvazi ile proletarya arasındaki zıddiyeti artırıyor. Bu manada ticari hürriyet, içtimai ihtilali çabuklaştırır. İşte bu sebebe dayanarak Marks, "Yalnız bu bakımdan, reyimi serbest mübadele lehinde kullanıyorum", der.²³⁹

Devlet müdahalesinin çok çeşitli yönleri bulunduğunu az önce söyledik. Devletin ekonomik faaliyete sistemli bir şekilde müdahale etmesine *dirijizm* adı

²³⁷Kasas 287 76-78.

²³⁸Feridun ergin. Ak İktisat Ans., s. 698.

²³⁹Bkz.Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Kari Marks ve. Sistemi, Yüksel Matbaası, İstanbul 1975, s. 121.

verilmektedir.²⁴⁰ Güdümlü ekonomi denilince de devletin belli başlı faaliyet alanlarına karışması anlaşılır. Plancılık, güdümlü ekonomi metotlarının en ileri bir safhasıdır. Plancılıkta müdahalenin sınırı yalnız piyasanın o günkü Şartlarına münhasır kalmamakta ve aynı zamanda geleceği de Őekillendirmeyi amaçlamaktadır. Plan, iktisadi hayatın gelecek yıllarda akacağı mecrayı hazırlayan bir vasıtaadır.²⁴¹

2- Hazırlayan Şartlar

Klasik-serbest ekol taraftarlarının koydukları esaslar üzerinde her türlü engeller aşılıp iktisadi faaliyetler serbest bir hale gelince, rekabetin ve fertleri başboş mücadele halinde bırakmanın zararları görülmeye başladı. Bir taraftan sık sık meydana gelen krizler, diğer taraftan da Őehirlerde büyük kitleler halinde yığılan işçilerin sefaleti, bazı iktisatçılar, tesis sahiplerinden farklı düşünmeye Őevketti ve su veya bu Şekil ve derecede devlet müdahalesi ile fenalıkların önüne geçilmesi gerektiği kanaati belirmeye başladı.²⁴²

Şükrü Baban'ın yukarıya aldığımız bu düşüncelerinden anlaşılıyor ki, Şahsi menfaatin sevk ve idare ettiği fert, toplumun yükünü kaldıramadı ve kısa zamanda tepkiler yükselmeye başladı. Böylece serbesti mesleğinin tam zıddı olan toplumcu, sosyalist fikirler ve tabii ki, devletin ekonomide yer alması düşünceleri belirmeye başladı. Çünkü XIX. yüz yılın en büyük özelliği üretim makinalarla yapılması, eskiden küçük esnafın el ile üretimine yerine büyük fabrikaların kurulması ve büyük teşebbüslerin meydana çıkması oldu. Patron artık işçisi ile beraber çalışmamakta, yalnız fabrika ve ticarethaneyi düzenleyip yönetmekteydi. İşveren olabilmek için çok büyük sermayeye sahip olmak gerektiğinden, işçinin işveren olabilmesi imknsız bir hale gelmişti. Bu yüzden işçi ile işveren arasında eskiden hiç görülmedik bir fark meydana gelmiştir.

İşte bu farklar neticesinde XIX. asırda sosyal sınıflar, ekonomik esaslara dayalı olarak, sermaye sahipleri ve işçiler olmak üzere ikiye ayrılmış, bu iki sınıfın sosyal durumları çok farklı olduğundan, bölüşümdeki eşitsizlik, birçok düşünürlerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu eşitsizliğin en büyük sebebi sayılan mülkiyeti kaldırmak ve insanlığın faaliyet merkezini değiştirme eğilimleri başlamıştır. Bu eğilimler toplumda sayı bakımından en önemli yere sahip olan işçinin fikirlerini doğal olarak bylediğinden, sosyalizm alanını günden güne genişletmiş ve taraftarlarının sayısını artırmıştı. Dikkat edilirse sosyalist fikirlerin en çok ilerlediği ülkeler, üretim makina ile yapıldığı, sermayeciliğin ve büyük teşebbüslerin en ileri gittiği ülkelerdir. Henüz küçük sanayi devrinde bulunan ülkelerdeki sosyal fikir hareketleri, gerçek iktisadi Őartlardan ziyade, sanayi ülkelerinden intikal eden fikirlerden kuvvet almaktaydı.²⁴³

3- Müdahalenin Yolları

Ekonomiye müdahale etmek isteyen sistemler kendilerine göre bir takım müdahale yolları geliştirmişlerdir. Tabii bu yollar zamana, zemine, memleketin ihtiyaç ve Şartlarına göre değişik değişiktir.

Günümüzde en etkili müdahale aletleri arasında plan ve program, vergi politikası, para ve kredi siyaseti, dış ticaret kısıtlamaları ve tanzim alım ve satımları zikredilebilir.

Devletin iktisadi rolünü tahlil edenler, müdahale edilen konulardan ziyade, iktisat siyasetinin hedeflerini göz önünde tutmayı tercih etmektedirler.²⁴⁴

Eski Mısır'da devletin ekonomik alana müdahale ettiği görülmüştür. Ancak bu anlamdaki dirijizm (müdahalecilik) pratik ihtiyaçlara dayanmaktaydı ve bilinçli değildi.²⁴⁵

²⁴⁰Ali zgven, Ak İktisat Ans., s. 228.

²⁴¹Feridun Ergin, Ak İktisat Ans. s. 203.

²⁴²Őkr Baban, a.g.e., s. 131.

²⁴³İbrahim Fadil, İktisat, s. 47.

²⁴⁴Feridun Ergin, Ak İktisat Ans., s. 698.

²⁴⁵Ali zgven, Ak İktisat'Ans., s. 228.

Kur'an-ı Kerim'de işaret yoluyla Fir'avun'un devlete isyan ettiği, halkı kendisini tutan ve karşı olan diye ikiye böldüğü, başa geçtikten sonra kendisine göre devletçi bir düzen kurduğu ve milletin hukuki ve ekonomik şahsiyetini elinden aldığı anlatılmaktadır.²⁴⁶ Bu konudaki ayetlerin mealleri şöyledir:

"Ey Muhammed, inanan bir millet için sana, Musa ve Firavun olayını olduğu gibi anlatacağız. Çünkü Firavun, o yerde (memleketinde) başkaldırılmış ve halkı sınıflara bölmüştü. Onlardan bir taifeyi ezmek istiyor, oğullarını boğazlatıyor ve kadınlarını sağ bırakıyordu. Çünkü o bozgunculardan biriydi."²⁴⁷ "Firavun", Beni bırakın da Musa'yı öldüreyim. O Rabbine yalvaradursun. Onun sizin dininizi (düzeninizi) değiştireceğinden veya memlekette bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum", dedi."²⁴⁸ "Firavun, milletini küçümsedi (şahsiyetlerini ellerinden aldı), ama onlar kendisine yine de itaat ettiler. Doğrusu onlar, yoldan çıkmış bir millettir."²⁴⁹

Mısır'da Firavunların kurduğu devletçi, müdahaleci ekonomi düzeni Kavalalı Mehmet Ali Paşa zamanında kendisini güdümlü ekonomi olarak yeniden ortaya çıkarmıştır. Tanınmış bir İtalyan ilim adamı olan Bresciani Turroni, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da takip ettiği iktisat siyasetini incelemiştir. Buna göre zengin topraklara sahip olan bu ülkede Mehmet Ali Paşa'nın aldığı tedbirler ve meydana getirdiği eserler, enteresan bir güdümlü ekonomi ve planlama örneğini teşkil etmiştir.²⁵⁰

4- Sanayinin Etkileri

Sanayi toplumunun kuruluş biçimi devletin ekonomiye müdahalesini bir ihtiyaç haline getirmiş olabilir. Ancak burada önemli olan iktisat siyasetinin amacının ne olduğunun iyi bir şekilde tespit edilmesidir. Daha doğrusu, fert ve devlet olarak insanın hayat felsefesi ne olmalı, yaşamaktan maksat nedir ve varılacak ideal nokta neresidir? Devlet müdahale ederken niçin, nerede ve nasıl müdahale edecektir? Asıl bunların tespit edilerek ortaya konulması gerekir. Eğer amaç, devleti refah devleti haline getirmekse, refah devletinin görevleri kaynaklarda şöyle açıklanmaktadır. Refah devleti iktisadi güçleri yeterli olmayan, kişilere gerekli eğitim, sağlık ve mesken hizmetlerini bedelsiz yahut çok ucuz bir bedel karşılığında sağlar. Çalışamayacak ve geçinemeyecek durumda olanlara aylık bağlar. Emek geliriyle geçinenlere daha yüksek bir hayat standardından faydalanmalarına yararlı tedbirler alır. Refahı tabana indirecek bir iktisat siyaseti izler ve bu iktisat siyasetini besleyecek vergileri varlıklı olanlara ödetir.²⁵¹

Bugünkü ekonomik anlayışlardan kaynaklanan ve sanayi toplumunun ortaya koyduğu sıkıntılara çare arayan bazı düşünürler, çağımızdaki krizin köklerinin sanayileşmede yattığını ileri sürmektedirler. Mesela Alvin Toffler'ın bu konudaki düşünceleri şöyledir: "Aslında bugün görünen şey, ekonomik kargaşadan Şok daha derin, geleneksel ekonomi kuralları çerçevesinde anlaşılamayacak bir şeydir. İşte bu nedenle, gittikçe daha şaşkınlanan ekonomistler, *eski kuralların artık işlemediğinden* yakınıyorlar. Görmekte olduğumuz şey, sanayileşmenin genel bir krizidir. Sovyetler tipi komünizm ve kapitalizm arasındaki farkları aşan, enerji kaynaklarımızı, aile yapılarımızı, uzay ve zaman kavramlarımızı ve ekonomimizi olduğu kadar, diğer bilgi kurumlarımızı da parçalayan bir bunalımdır. Bu, gezegenimizdeki sanayi medeniyetinin çöküşünden ve yepyeni bir toplumsal düzenin ortaya çıkışından başka bir şey değildir."²⁵²

²⁴⁶Bkz. İhsan Süreyya Sırma, (Bkz. Sami Şener (Hazırlayan) Sosyal Değişme ve Dini Hayat, Acar Matbaacılık, İstanbul 1991, s. 26.)

²⁴⁷Kasas 28/ 3,4.

²⁴⁸Mümin 40/ 26.

²⁴⁹Zuhruf 43/54.

²⁵⁰Feridun Ergin, İktisat, s. 207.

²⁵¹Feridun Ergin, . Ak İktisat, s. 791

²⁵²Alvin Toffler, Ekonominin Çöküşü-Eko Spazm Çev: Mete Atçok, İnsan Yayınları İstanbul, 1991, s. 13,14.

Güdümlü ekonomide devlet, fiyatları kontrol altında tutarak, kar hadlerini tayin ederek, tüketimi kupon sistemine bağlayarak, ithalata kota rejimini uygulayarak, döviz tahsislerini bizzat yaparak, ham madde dağıtımın düzenleyerek ekonomiye doğrudan müdahale etmektedir. Diğer taraftan vergilerin ayarlanması, reeskont haddini değiştirmesi, açık piyasa muamelelerine girişmesi, bütçe harcamalarıyla iktisadi hayatı etkilemesi, veya gelir politikası izleyerek devletin yatırım ve üretime yön vermesi ekonomi siyasetine dolaylı olarak yapılan müdahalelerdir.²⁵³

Bilindiği gibi her iktisadi ünitenin ve birliğin karşılaştığı üç önemli problem vardır. Bunlar, hangi mallar- hizmetler, nasıl ve kimler için üretileceği meseleleridir. Farklı iktisadi sistemler bu meseleleri çeşitli şekillerde ve usullerde çözümlerler. ^

Devletin bütün iktisadi sahada hâkim olduğu memleketlerde bu hususları tayin eden *merkezi otorite*'dir. Bazı hallerde ise adet ve gelenekler çözüm şekillerine tesir etmektedir. Bugün hür dünya denilen ülkelerde *karma* bir ekonomik sistem uygulanır. Yani esas itibariyle iktisadi faaliyetlerin asıl muharriki ve itici gücü *özel teşebbüs* olarak kabul edilmekle beraber devletin de ekonomik faaliyette bulunduğu alanlar vardır. İşte bu karma ekonomilerde söz konusu ettiğimiz ekonomik problemleri esas itibariyle piyasalar ve fiyatlar halleder. Piyasa ekonomisinde ise *tüketici* hâkimdir.²⁵⁴

Müdahale (himaye) ve serbesti lehinde ileri sürülen delilleri tartarak her zaman ve her memleket için doğru olan neticelere varmak mümkün değildir.²⁵⁵ Çünkü her memleketin şartları birbirinden farklıdır. Mesela dirijizm anlayışında devlet sistemli bir şekilde müdahale ettiği halde müdahalecilikte bazı problemlerin münferit olarak çözüme kavuşturulması düşünülebilir. Eski anlamında dirijizm, özellikle üretimle ilgili olduğu halde, modern anlayışa göre bütün iktisadi mekanizma üzerinde kendi etkisini gösterir. Geleneksel anlayışta iktisadi kadroları organize etmek ve kaliteyi yükseltmek gibi tedbirler alınır. Modern anlayışta ise piyasaları, fiyatları, para sistemlerini, kredi ve üretim hacmini, hatta tüketim sorunlarını kapsar.

Burada bazı ayrımları belirtmekte fayda vardır. Liberalizm, ferdiyetçiliğe dayandığı halde, dirijizm kolektif bir organizasyona doğru yönelmektedir. Ancak dirijizm sosyalizm demek değildir. Sosyalizm önce gelir dağılımının şeklini değiştirerek en uygun saydığı üretimi gerçekleştirmeyi hedef sayan sosyal bir sistemdir. Dirijizm ise önce adil bir gelir dağılımını değil, politikasına uygun düşen üretim organizasyonunun gerçekleşmesini sağlamayı gerekli gören bir iktisadi sistemdir. Dirijizm, kapitalizmin geleneksel kadrolarını ve kurumlarını az çok muhafaza etmektedir. Diğer yandan dirijizm ile müdahalecilik arasında şu fark vardır:

Müdahalecilikte bazı problemlerin münferiden halli düşünülebilir. Mesela bazı üreticilere yardım veya bazı faaliyet alanlarının sınırlandırılması gibi. Dirijizmde ise bütün problemler genel bir politikada toplanır. Mesela planlama bir dirijizmdir. Modern dirijizm, genelleştirilmiş ve sistemleştirilmiş bir müdahalecilik şeklidir. Kişisel bağımsızlığın gittikçe sınırlandırılması müdahaleciliğin bir sonucudur. 262

b)-İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi

1-Özel Mülkiyet

²⁵³Feridun Ergin, Ak İktisat, s". 365

²⁵⁴Hazım AtıfKuyucak, İktisat Dersleri, s. 197.

²⁵⁵Hazam Atıf Kuyucak, s. 512.

Müdahaleciliği ve müdahalecilik taraftarlarının fikirlerini İslam hukuku açısından birçok yönleriyle eleştirmek mümkündür. Bunlardan birincisi ve belki de en önemlisi özel mülkiyettir. Allah'ın emirleri doğrultusunda, O'nun çizdiği sınırlar içinde olmak üzere, Kur'an, birçok ayette özel mülkiyete sahip olma hakkını tanımıştır.²⁵⁶ İslam sadece şahsa özel mülkiyet hakkını tanımakla kalmamış aynı zamanda onu korumuş ve dokunulmaz olduğunu bildirmiştir. Mevdudi'nin ifade ettiği gibi, Kur'an'da sunulan ekonomik program, tamamıyla, her alanda özel mülkiyet fikrine dayanmaktadır. Üretim maddeleriyle tüketim maddeleri arasında ayırım yapıldığını ve yalnızca ikincisinin özel mülkiyete konu olabileceği, birincisinin ise millileştirilmesinin gerekliliğini belirten her hangi bir ifade yoktur.²⁵⁷ Hâlbuki müdahalecilerin anlayışına göre mal ve paraya her zaman müdahale etmek ve bunların fiyat ve değerlerini düşürmek veya yükseltmek mümkündür. Bir taraftan hırsızlığı kanun dışı sayarken diğer taraftan fertlerin ellerinde bulunan paraların değerleri bir gecede hükümetler tarafından yapılan bir operasyon sonucu yarıya inmesi büyük bir çelişkidir.

Mecellede "Herkes mülkünde dilediği gibi tasarruf eder. Fakat başkasının hakkı taalluk ederse maliki mülkünde istiklal üzere tasarruftan men eder."²⁵⁸ denilmektedir. İnsanların mallarına müdahale edebilmek için başkalarının hakkı bulunması gerekir. Müdahaleciler bireylerin veya firmaların ekonomik değerlerine karışmayı bir prensip haline getirmişlerdir. Bu konuda başkalarının hakkı olup olmadığı meselesi onları ilgilendirmez. Zaten buradaki bütün problem başkalarının hakkının nerede ve nasıl başladığının bilinmesi meselesidir.

Ebu Hanife'ye göre doğru amel ancak sağlam bilgi üzerine kurulabilir. İyi insan sadece hayır işleyen insan değildir; hayırlı insan olabilmek için hayır ve şerri, fayda ve zararı bilmelidir. Hayır ve faydanın meziyetlerini bilerek işlemeli, zararlı davranışın sebeplerini anlayarak bunlardan kaçmalıdır. Adil olmak veya adaleti uygulamak, zulmü tanımadan adaleti gerçekleştirmek değildir; tam tersine zulmü ve gadri, adaleti ve gayesini bilerek adaleti gerçekleştirmektir.²⁵⁹

2- Değişimde Adalet İlkesi

Ekonomiye her müdahale iktisadi bünyede bir değişim meydana getirmektedir. Bu değişimler yapılırken ekonomik hayatta gerek fert ve gerekse toplum açısından adalet dengelerinin sağlanması gerekir.

İşte İslam hukuku açısından Önemli olan gerek fert ve gerekse toplumla ilgili ekonomik faaliyetlerde bir değişiklik yaparken adalet ölçülerinin dışına çıkmamaktır. Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçerken, aynı mübadele devrinden nakdi mübadele devrine geçerken toplumda ve devlet anlayışında bir takım değişiklikler meydana geliyor. Bu değişimler hakkında Namık Zeki Aral şöyle der: İnsan camiaları tedricen *ayni mübadele* devrinden çıkarak *nakdi mübadele* devrine girmişlerdir. Ameli hayattaki aynı gelirler dahi bugün pek ala nakdi şekle sokularak takdir ve ifade edilmektedir. Bu suretle de ortaya bir fiyat hadisesi çıkmış bulunmaktadır. Mesela maliyet fiyatı ve satış fiyatı takdirlerinde görüldüğü gibi. Bilindiği gibi fiyat, kıymetin nakdi olarak ifadesidir. Satın alanlar tarafından ödenen fiyatlar, satanlar için gelir demek olduğundan, fiyatların tekamülü ile gelirlerin tekamülü arasında sıkı bir münasebet vardır.²⁶⁰ Kapitalist

²⁵⁶Bkz. Bakara 2/275; Nisa 4/2,4,7; Maide 5/38; Enam 6/141; Tevbe 9/103; Nur 24/27; Yasin 36/71; Zariyat 51/ ? ; Saff 61/11.

²⁵⁷Ebu'l A'la el-Mevdudi, Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi, (İslam Düşüncesi Tarihi, Çev: Fatma Bostan, Doğan Ofset, İstanbul, 1990, I, 212).

²⁵⁸Mecelle, 1192.madde.

²⁵⁹Muhammed Ebu Zehra, Ebu Hanife, Çev: Osman Keskiöglü, s. 175.

²⁶⁰Namık Zeki Aral, Toplumumuzda Doktrin Tartışmaları, Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve T.B. Birliği, Ankara, 1965, s.58.

sistemde kaynakların dağılımı meselesini çözmek için başvurulan yol fiyat mekanizmasıdır. Kararlar piyasada ortaya çıkan fiyat yoluyla alınır.²⁶¹

İktisadi hayatta meydana gelen bu değişimler hakkında Kamil Miras şunları söylemektedir: "Umumi harpten sonra dünyanın içtimai nizamı kadar, belki de daha fazla iktisadi vaziyeti de değişmiştir. Hatta diyebiliriz ki, umumi harpten sonra ortaya çıkan bir takım içtimai ekoller hep bu iktisadi zaruretlerin birer ürünleridir. Bütün insanlığın yaşamaya mecbur olduğu bu yeni hayat, o kadar sert ve girift bir şekle girmiştir ki cihan tarihinde bunun bir misline yalnız Amerika'nın ve altın, gümüş madenlerinin keşfi sırasında rastlanabilir! O tarihe kadar Yaratıcı Güç'ün tabiata pek az ihsan ettiği sanılan altın ve gümüşün, bu yeni maden ocaklarında birer vedia halinde bulunduğunu görüp dünya piyasalarına çokça, bolca dökülmeye başlaması üzerine bütün eşya fiyatları yükselmiş ve insanlığın ekonomik hayatı karma karışık bir hale gelmişti. İflaslar birbirini takip ediyor, zenginler fakir ve fakirler zengin oluyordu.

Umumi harbi takip eden yıllarda da ortaya çıkmaya başlayan mali-iktisadi krizler, 1929 senesinde yine böyle Amerika'da olanca şiddetiyle yükselerek Avrupa'ya geçmiş ve sonra da dünyanın her tarafını köşe bucak sararak savaşa giren ve girmeyen bütün milletlerin hayat şartlarını alt, üst etmiştir. Bugün eski iktisadi prensiplerin bir çoğu değişmiş, bunların yerlerini yeni yeni bir takım içtimai nazariyeler almıştır.

Şimdiye kadar tarihte görülen krizler para darlığından ve eşya, mal yokluğundan olduğu halde bu krizleri sürükleyen bilakis üretimin çokluğu, refah ve mutluluğun sembolü sayılan altının bolluğu ile beraber mallara göre paranın kararsız durumu ve devamlı olarak dalgalanması idi. Bu sebeple her devlet kendi parasını sabit bir değerde tutması için müdahaleye mecbur olmuştur."²⁶²

3- Ekonomide Dengeler

Devletin iktisadi hayata müdahale etmesinin asıl sebebi sistemin kendi bünyesinden kaynaklanan zaruretler neticesi oluşmaktadır. İktisat teorisinde parayı dengeleyen bir unsur bulunmazsa o zaman tedavüldeki parayı azaltmak veya çoğaltmak üzere hükümetlerin para miktarına müdahale ettiği elbette görülür. Az önce ifade edildiği gibi, Amerika'da altın üretiminin çoğalmasıyla para arzında meydana gelen artış fiyatların yani para değerinin düşmesine elbette tesir edecektir. Bu durumda yapılacak şey altın üretimi ucuzlayacağından altın üreticilerinin altını bırakıp diğer malların üretimine geçmeleridir. Yoksa devletin fiyatlara müdahale ederek altın fiyatlarını yükseltmesi veya sabit tutmasıyla fiyatlardaki istikrar sağlanmış olmaz.

Müdahale etmekle ekonomik istikran sağlamak mümkün değildir. Sabahattin Zaim, ekonomik istikrarı sağlamak için dengelere riayet etmek gerektiğini söylüyor. Hem dengenin yalnız iktisadi hayatta değil, bütün kâinatın dengeler üzerine kurulduğunu ifade ederek şöyle yazmaktadır: Kainat bir dengeler manzumesidir. Cenab-ı hak bütün kâinatı, mahlûkatı bir denge içerisinde kalsınlar diye yaratmıştır. Denge bozulduğu anda hastalıklar baş gösterir. İnsanda denge bozulursa fikrin, kalbin, bedeninin düzeni bozulur; hatta böyle birisine *dengesiz insan* deriz. Mesela aklın dengesinin bozulması gibi. İktisadi hayatta da bütün hedefler dengelere ulaşmaktır. Maddi ihtiyaçları dengeye koymaktır. İktisadi politikada iki türlü denge vardır:

- 1- Mal piyasasında üretim-tüketim dengesi,
- 2- İş piyasasında istihdam iş gücü dengesi.²⁶³

²⁶¹Yüksel Ülken, Fiyat Teorisi, Hamle Matbaası, İstanbul, 1967, s.11.

²⁶²Kamil Miras, Tecrid-i Sarih Tercümesi, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973, V, 125,126.

²⁶³Bkz. Mukayeseli Hukuk Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri, Acar Matbaacılık, İstanbul 1990, s.381,382.

Bugünkü ekonomiler bize göre statik bir yapıya sahiptir. Oysa iktisat bilimini ortaya koymaya çalışanlar ekonomideki dengeleri tam olarak keşfedip uygulamaya koyabilselerdi, iktisadi mekanizma çoğu zaman devletin müdahalesine ihtiyaç kalmadan kendi kendine çalışabilirdi.

İslam hukukçularından biri olan Abdülvahhab eş-Şa'rani *Kitabü'l Mizan* adında bir İslam hukuku kitabı yazarak, hükümler arasındaki mizanı yani dengeyi bulmaya çalışmıştır. XVI. yüz yıl Mısır âlimlerinden olan bu yazar, dört mezhebin görüşlerini azimet, ruhsat; hafif, şiddetli; zayıf ve kuvvetli diye bir sınıflamaya tabi tutarak aralarındaki dengeyi bulmaya çalıştığı için eserine *el-Mizanü'l Kübra* (Büyük Denge) adını vermiştir.

Yazar bu eserinde her bir fikrin yer ve zamana göre, şahıs ve ortama göre farklı olabileceğini ve bu sebeple de hiçbir âlimin sözünün din (Şeriat) dışı sayılmayacağını ortaya koymaya çalışmıştır.²⁶⁴ Abdülhak Kemal Yörük, *Hukuk Felsefesi*, adlı eserinde hukuk ile iktisadın ilgi ve alakasını tespit ederken iktisadi hayatta ne sadece fert ve ne de yalnız devlet, belki her ikisinin de birlikte olmasının gerektiğini ileri sürerek ekonomide fert ve devlet dengesinin kurulmasını önermektedir.²⁶⁵

İnsan için toplum hayatı dengelerden ibarettir. Fert ve devlet, birey ve toplum, teori ve pratik, düşünce ve hareket, serbestlik ve palan bütün bunlar arasında dinamik bir dengenin bulunması gerekir. Onun için aşırı ferdiyetçilik ne kadar zararlı ise aşırı devletçilik ve her zaman devlete müdahale hakkı tanımak ve bunu uygulamak da o kadar zararlıdır. Elmalılı, tefsirinde aşırı ferdiyetçilik ile aşırı toplumculuğun her ikisinin de yanlış olduğunu ifade ederek ikisi arasında bir itidal noktası aramaktadır,²⁶⁶

"Eksik ölçüp tartanların vay haline! Onlar insanlardan kendilerine bir şey aldıkları zaman tam ölçerler. Kendileri -başkalarına bir şey ölçtükleri veya tarttıkları zaman eksik ölçer ve tartarlar"²⁶⁷ ayetlerinin tefsirinde yine Elmalılı şöyle demektedir: Rahman ve Hadid surelerinde geçtiği üzere göklerin ve yerin ayakta duruşu bir ölçü ve denge iledir. Bütün hakların ölçüğü de terazidir. O sebeple bir yerde hak ve adaletin yerleşmesi için ilk gerekli olan şey, ölçünün herkes için eşit bir şekilde doğru ve dürüst olmasıdır. Bunun doğru olması için iki temel esas gerekir: Birincisi terazinin bizzat kendisinin tam olması, eksik ve aksak olmaması, bozuk olmaması, yanlış alet kullanılmama;!

İkincisi de ölçme işinin tam ve doğru olmasıdır. Ölçmenin tam ve doğru olması da her şeyden evvel hak ve adalet fikriyle ruh doğruluğunun bir neticesidir. İnsanlar başkalarının haklarını da kendi hakları gibi tutarak düzgün bir ölçüyle ölçme duygusuna sahip olmadıkça hile yapmaktan kurtulamazlar. Düşünme ölçüsü bozuk olan kimseler, aynı bir olayı kendileri için düşünürlerken başka, diğerleri için düşünürken başka düşünürler. Bu hal ruh ölçüğünde, fikir ölçüsünde bir hiledir.²⁶⁸

İslam, malların tasarrufunda ve tüketiminde de dengeli olmasını istemektedir. Bu konudaki ayetlerde şöyle buyrulur: "Elini boynuna bağlı olarak asma; onu büsbütün de açıp saçma. Sonra kınanmış, pişman bir halde oturup kalırsın."²⁶⁹ "Onlar ki, harcadıkları vakit ne israf, ne de sıklık yaparlar; (harcamaları) ikisi arasında ortalama olur."²⁷⁰

İktisatçılara göre denge, iktisadi hayatın ahenkli düzenini belirtmek üzere kullanılan bir terimdir. Arz ve talep eşitliği, mal piyasasının dengesini gösterir. Sermaye piyasasının dengesi, tasarruf-yatırım eşitliği ile gerçekleşir. Moneter dengenin şartı, para arzının

²⁶⁴Bkz. Abdülvehhab eş-Şa'rani *Kitabü'l Mizan*, el-Matbaatü'l Ezheriyye el-Mısıriyye, Mısır 1317 H. s.I-213.

²⁶⁵Abdülhak Kemal Yörük, *Hukuk Felsefesi*, s.38.

²⁶⁶Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 5282.

²⁶⁷Mutaffifin 83/1-3.

²⁶⁸Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, VII, 5651,

²⁶⁹İsra 17/29.

²⁷⁰Furkan 25/ 67.

enflasyon baskısı yaratmayacak bir düzeyde bulunmasıdır. Üretim hacminin tüketim ve yatırım ihtiyaçlarını tam olarak karşılaması, makro dengeyi sağlar. Ayrıca ekonomide dış ödemeler dengesi, kararlı ve kararsız dengeler de bulunmaktadır.²⁷¹

Bu denge üzerinde bu kadar durmamızın sebebi bizce bugünkü gerek bireyci veya gerekse toplumcu ekonomilerin, yalnız pratikte değil, teoride bile gerçek dengeleri kuramamış olmalarıdır. Mesela para ile mal birbirini dengelemelidir. Bu sebeple İslam ekonomisinde genel olarak devlet mal ve fiyatlara müdahale etmezken, para basımı ve arzı gibi hususlar devlet eliyle yürütülür. Onun için bazı İslam iktisatçıları para hakkındaki görüşlerini belirterek, para ve kredi işlerinin devlete ait olduğunu söylemektedirler. Mesela bu hususta tanınmış bir bilim adamı olan Enver İktisatçıları şöyle söyler: "İslam'da nakit ve para işlerinde yegâne salahiyyetli merci Devlet olmaktadır. Beytü'l Mal bir devlet bankasının gördüğü iş ve vazifeyi yerine getirir."²⁷²

Böylece bir taraftan paranın yönetimi devlete verilirken, diğer taraftan bunun karşılığı olarak da mal bireye ve bireyin yönetimine verilmektedir. Bu sebeple ferdin rızası olmadan onun malını hiçbir kuvvet ve hiçbir şahıs normal şartlar altında elinden alamaz; mal ve parasının değerini düşüremez. Böyle bir durum olursa, yapılan bu iş İslam hukukunda konulmuş olan bir prensibi çiğnemek olur.²⁷³ Çünkü İslam hukukunda devletin narh koymaması, eşyanın fiyatlarını tayin ve tespit etmemesi esastır.²⁷⁴

Muhlis Ete, para ile vücuttaki kanı mukayese ederek şöyle der: Kalp kanı nasıl pompalayıp bedeninin her tarafına dağılmasını sağlıyorsa, para çıkaran kurum da öyledir. Kalp vücudun merkezi olduğu gibi, para da ekonominin ve ekonomik hayatın merkezi ve ruhu gibidir. Kalp hasta olunca bütün vücut hasta olursa, para hasta olunca da bütün ekonomik hayat felç olur.²⁷⁵

Bu ekonomist yazarın paranın hareketini kana benzetmesinden faydalanarak, biz de bir ayetin ışığında servetin yani mal ve para gibi ekonomik değerlerin bütün fertler arasında dolaşan bir değer olması lazım geldiğini söyleyebiliriz. Ayette bu konuda şöyle buyrulmaktadır: "Allah'ın fethedilen memleketler halkının mallarından Peygamberine verdikleri, Allah, Peygamber, yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Ta ki, bu mallar sizden yalnız zenginler arasında tedavül eden bir servet olmasın."²⁷⁶ Elmalılı'ya göre bu ayet ekonomik bir prensibi ifade etmektedir.²⁷⁷ Şu halde bu prensip, mal ve para gibi ekonomik değerlerin, bütün vatandaşlar arasında tedavül edecek bir şekilde düzenlenmesidir.

Bu sebeple toplumdaki mallar aynı vücuttaki kan gibi dengeli bir şekilde dağılmak, sadece belli sınıflar arasında dolaşıp durmamalıdır. Vücutta kanın dolaşıp ulaşmadığı hücre ve organların felç oluşu gibi, kendisine yeter derecede, toplumdaki yerine göre asli ihtiyaçlarını karşılayacak mala sahip olmayan kimseler ve iktisadi kuruluşların krize girmesi kaçınılmaz olur. Bu durumların düzeltilmesi, ayette ifade edildiği gibi, devlet gelirlerinin toplumdaki sınıflar arasında dengeli bir şekilde dağılımını sağlamakla olur.

4- Fiyatların Teşekkülü

Kur'an-ı Kerim'de başkalarının mülkiyeti altında bulunan mallardan faydalanabilmek için müminlere gösterilen yol, karşılıklı rızaya dayanan ticarettir. Ayette "Ey inananlar! Aranızda karşılıklı rızaya dayanan ticaret hali olması müstesna,

²⁷¹Feridun Ergin, Ak İktisat, s.205.

²⁷²Enver İktisatçıları, Faiz Nazariyesi ve İslam, Çev: Salih Tuğ, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1966, s. 131.

²⁷³Bkz. Nisa 4/29.

²⁷⁴Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye, VI, 125.

²⁷⁵Muhlis Ete, Para ve Kambyo, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s.4.

²⁷⁶Haşr 59/ 7.

²⁷⁷Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, VI, 4835.

mallarınızı aranızda batıl (haksız ve doğru olmayan yollar) ile yemeyin", buyurulmaktadır.²⁷⁸ Burada karşılıklı rıza şartından başka bir kayıt getirilmemiştir. O sebeple normal şartlar altında narh konulmadan fiyatların teşekkül etmesi esastır.²⁷⁹

İslam hukukunda devletin fiyatlara ve ekonomik hayata müdahale etmesinden ziyade hukukun ortaya koyduğu kurallar cereyan edeceği için ferdin kendi meşru hareketleri ile ekonominin çarkı kendi kendisine çalışır; biyolojik bünyenin kendi kendine tedavi ettiği gibi iktisadi krizler de bünyenin dinamizmi sayesinde devletin müdahalesine ihtiyaç kalmadan atlatılabilir. Mesela insanların ihtiyacı olan bir malı daha pahalıya satabilmek için istif edip bekletmek hadislerde yasaklanmıştır. Böyle yapan bir kimsenin günah kazanmış olacağını Peygamberimiz açıkça ifade etmiştir. Mamer b. Reşid Hz. Peygamber'in *İhtikâr yapan, günah kazanır*,^{2*1} buyurduğunu haber vermektedir.²⁸⁰ Devlet İbn Teymiye'ye göre ancak böyle durumlarda fiyatlara müdahale ederek, eğer satıcı aşırı bir fiyatla satmak isterse buna engel olmak için, emsal bir fiyatla satılmasını temin eder.²⁸¹

Muhammed B. Essadr'ın bu konudaki düşünceleri şöyledir: İslam hukukuna göre, satıcı malını istediği fiyatla satabilir. İslam hukuku satıcının elinde bulunan bir malı fahiş bir fiyatla satmasını genel olarak yasaklamaktadır.

Hz. Ali fiyatların tahdit edilmemesini emretmiş, tüccarların, mallarını yüksek fiyatla satmalarını yasaklamıştır. O, bütün bunları bir devlet başkanı olarak yapmıştır. Bunları yaparken İslam'ın kendine temel edindiği sosyal adaletin icaplarına uygun olarak, hukuktaki boşluk alanlarını doldurma yetkisini kullanmıştır.²⁸²

İslam hukukunda devlet yönetiminin başında bulunan şahsa İmam, Halife ve Emir adları verilir. İbn Abidin masiyet olmayan şeylerde İmama (devlet yetkililerine) itaatin vacip olduğunu söyler ve halk için umumi tasarrufta bulunma yetkisine sahip dediği devlet başkanlığını İmamet-i Kübra diye tavsif eder.²⁸³

Kur'an-ı Kerim'de ganimet gibi devlet malıyla ilgili ekonomik değerlerde hiçbir peygamberin hıyanet etmesinin mümkün olmadığı bildirilerek şöyle buyuruluyor: "Hiçbir Peygambere ganimet ve millet malına hıyanet etmesi olur şey değildir. Kim emanete hıyanet eder ve haksızlık yaparsa yaptığı haksızlığı boynuna yükleyerek getirilir. Sonra da herkese kazandığı tastamam verilir, hiçbir haksızlığa uğratılmazlar."²⁸⁴

Bir hadislerinde de Peygamberimiz şöyle buyurmaktadır: "Allah'a ant olsun ki, kimseye haksız yere vermem, kimseninkini de engellemem. Ben yalnızca taksim ediciyim, bana emredileni yerine getiririm."²⁸⁵ Yine başka bir hadislerinde Peygamberimiz şöyle buyurur: "Fiyat koyan, kıtlık ve bolluk yapan ve rızık veren Allah'tır. Allah'a yemin ederim ki, ben size kendiliğimden ne bir şey verebilirim ve ne de men edebilirim. Ben ancak hazinedarım; işleri emir olduğum gibi yaparım. Veren ise Allah'tır. Ben, mal, can ve kan hususunda hiç kimsenin hakkını üzerime geçirmeden Allah'a kavuşmak istiyorum."²⁸⁶

Bu hadislerden anlaşılıyor ki, bir peygamber bile istediği şekilde fertlerin mallarına müdahale edemez. Halbuki müdahalecilerin görüşlerine göre ise devletin ya sistemli bir şekilde her zaman periyodik olarak veya zaman zaman ihtiyaç duyuldukça ekonomiye müdahale etmesi gerekir. Fakat iktisatçıların devlete bu kadar yetki verirken, hukuk ve ekonomi açısından yaptıkları bir yanlışlık vardır. O da bu müdahalenin hukuki bir sebebe ve ekonomik bir zarurete bağlanmamış olmasıdır. Hâlbuki İslam hukukunda devlet her

²⁷⁸Nisa 4/ 29.

²⁷⁹Bkz. İbn Teymiye, Hisbe, s. 21,22.

²⁸⁰Bkz. İbn Teymiye, el-Hisbe, s. 12.

²⁸¹İbn Teymiye, el-Hisbe, s. 12.

²⁸²Muhammed B.Essadr, İslam Ekonomi Doktrini, s.700.

²⁸³İbn Abidin, Reddül Muhtar, I, 559; I, 368.

²⁸⁴Al-i İmran 3/161.

²⁸⁵Buhari, Humus, 7; İbn Teymiye, es-Siyasetü'ş Şer'iyye, s.60.

²⁸⁶Ebu Yusuf, s. 91; Ebu Davud, Büyü', 15; Tirmizi, Büyü', 73; İbn Mace, Ticaret, 27.

istediği zaman dilediği gibi ekonomiye müdahale ederek vergi koyma yetkisine sahip değildir. Memleket savunmasına ihtiyaç olan paranın hazinede bulunmaması gibi gerekçelerin bulunması gerekir.²⁸⁷ Selim A. Sıddıki, kıtlık, kuraklık ve gelir dağılımındaki dengesizlik gibi sebeplerle devletin vergi koyabileceğini, ancak bu fevkalade durumlar geçer geçmez bu geçici vergilerin kaldırılacağını söyler.²⁸⁸ Netice olarak Muhammed Hamidullah'ın deyişiyle devlet ancak gerektiğinde vergi koyabilir.²⁸⁹

İslam hukukunda verginin sebebi üreyen mal (nema) olduğu için ve vergi üretilen maldan yüzde üzerinden alındığı için, İmam Ebu Yusuf, arazinin bitek olup olmadığını göz önünde tutarak, belli bir miktar zahire veya yine sayısı belli bir para (dirhem) yı vergi tayin etmenin hem sultana (devlete), hem Beytü'l Male ve hem de vergi mükelleflerine bir zulüm olacağını düşünmektedir. Ona göre tahıl piyasasının ucuz veya pahalı olmasıyla devlet hazinesi veya mükellef zarar görmüş olacaktır. Çünkü "Gerçekte ucuzluk ve pahalılık Allah'ın elindedir. Bunlar asla bir kararda kalmazlar; para da öyledir, pek çok hallerde onun kıymeti azalır ve çoğalır. Ucuzluk ve pahalılık için üzerinde karar kılınp ölçü alınacak bir sınır yoktur. Bunlar ancak ilahi tecellilerdir; nasıl olacağı bilinemez. Ucuzluk hiçbir zaman zahirenin ve malların çokluğundan olmadığı gibi, pahalılık da azlığından ileri gelmez. Bunların hepsi Allah'ın hükmü ve kazasıdır. Bazen zahire bol olduğu halde pahalı olur, bazen de az iken ucuz olur."²⁹⁰

Ebu Yusuf'un bu düşüncelerine göre devletin bir üretim alanından miktarı belli maktu bir vergi koyması doğru değildir. Bu sebeple İslam hukukunda vergiler yüzde üzerinden konulmuştur. Selim A. Sıddıki'nin belirttiği gibi İslam ekonomisindeki vergiler, en büyüğünden en küçüğüne kadar, beşte bir, onda bir, yirmide bir ve kırkta bir olmak üzere geometrik bir dizi meydana getirir.²⁹¹

Devlet, normal şartlar altında bu vergileri olduğu gibi tahsil eder. Tespit edilmiş bulunan bu yüzdelerden daha fazla veya daha az vergi almak millete veya devlete zulüm olur. Bu konuda büyük İslam hukukçularından Ebu Yala el-Ferra, vergi mükelleflerinden az vergi almanın hazineye zulüm, çok vergi almanın ise vatandaşlara zulüm olduğunu söylemektedir: "Vergiye artırmak halkın hukukuna zulümdür, vergiyi düşürmek ise Beytü'l Mal'in (Hazinenin) hukukuna zulümdür",²⁹² Mevsili de "Vergi olarak malın iyisini almak mükelleflere zarar verir, kötüsünü almak da hak sahiplerine -fakirlere- zarar verir", demektedir.²⁹³

Ebu Yusuf, Hz. Ali'nin valilerden birisine vergilerin tam olarak alınması konusunda talimat verdiğini zikreder. "Hz. Ali beni Abkara'ya vali tayin etti. Akbara halkı yanımda iken bana şöyle dedi: "Onların mükellef buldukları vergiyi tam olarak almaya bak. Her hangi bir hususta onlara ruhsat vermekten şiddetle kaçın. Sakın sende bir zafiyet görmesinler. Sonra öğle vaktinde bana gel" dedi. Öğle vakti yanına gittim. O zaman da bana şöyle dedi: "Valisi bulunduğun halkın önünde sana neler söylediğimi biliyorsun. Çünkü onlar hileci bir toplumdur."²⁹⁴

İslam'da bütün vergiler, devlet harcamalarında görülen ihtiyaca göre ayarlanır. Bu hususta en çok dikkat edilen nokta, halkın ihtiyacı ve Müslümanların vergi verme gücüdür. Abdülaziz el-Bedri, İslam'da vergi koymanın esaslarını şöyle açıklar: "Vergi takdirinde servet artışını ve zenginliği önlemek gayesi güdülmediği gibi, vergilerin toplanmasında da başka iktisadi bir gaye nazara alınmaz. Vergiler, belirli ihtiyaçların temini için hazinede bulunan malların bu ihtiyaçlara kâfi gelip gelmediği esasına göre alınır."²⁹⁵

²⁸⁷ Bkz. Serahsi, Mebsut, X, 20.

²⁸⁸ Selim A. Sıddıki, İslam Devletinde Mali Yapı, s. 140, 158.

²⁸⁹ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 969.

²⁹⁰ Ebu Yusuf, s. 90.

²⁹¹ Selim A. Sıddıki, İslam Devletinde Mali Yapı, s. 21.

²⁹² Ebu Yala el-Ferra, Ahkamü's Sultaniyye, Mısır-1966, s. 246.

³⁰ Abdullah Bin Mahmud, Mevsili, el-İhtiyar, Şirket'ü Mektebeti ve Matbaatü Mustafa el Babi, Mısır 1370 (1951), I, 103.

²⁹⁴ Ebu Yusuf, s. 43.

²⁹⁵ Abdülaziz el-Bedri, Sosyalizm ve İslam, çev: Ali Kemal Saran, Ulutaş Matbaası, İstanbul T. Y. , s. 51.

Ayet ve hadislerde zikredilen yani kanunen toplanması caiz olan vergilerin dışında bir vergi koymayı bazı İslam hukukçuları haram diyecek kadar ileri gitmişlerdir. Bu hususta Şirvani, Gazali'nin düşüncelerini şöyle açıklamaktadır: "Kanunen toplanması caiz olan verginin tarhi hakkında Gazali pek açıktır. Müslüman hükümdarlar tarafından ceza makamında ödenen parayı ve haracı bile gayr-i meşru sayarak kanunun müsaade ettiği miktarın üstünde toplanan her kuruluş salahiyet dışı toplanmış bir paradır, der. Bu hususta o kadar ileri gider ki, padişah hazinesinden maaş alan namuslu bir kimse, aldığı paranın böyle gayr-i meşru kaynaklardan gelmemiş olmasına dikkat etmelidir; yoksa bütün varma yoğuna haram karışmış olur, der."²⁹⁶

Hadislerde haksız vergi almak şiddetli bir şekilde yasaklanmaktadır. "Meks yapan yani vergi nispetini yükselten veya düşüren Cennet'e giremez." Meks yapan Cehennem'dedir." " Aşır (kırkta bir yerine onda bir vergi alan memur) ile karşılaşacak olursanız, onu öldürünüz."²⁹⁷ Bu hadislerin açıklamasında Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, haksız yere aldığı bu vergiden dolayı öldürülür, der.²⁹⁸

Bu konuda Joseph Schacht da şunları yazar: "İslam hukuku kanun dışı vergileri gayr-i meşru yükümlülükler olarak kabul etmiştir. İşte İslam öncesi Arabistan'da *pazar rüsumu* anlamına gelen *meks* terimi bu çeşit vergilerden birisini ifade eder ki, ancak bu vergiler İslam hukukunca tanınmamışlardır."²⁹⁹

Muhammed Hamidullah, İslam'da vergilerin aynı olarak alındığını ve gelir üzerinden alınmadığını ifade ederek bu konudaki düşüncelerini şöyle anlatır: "1400 sene evvelki Arabistan toprağının kıraç mahiyeti dolayısıyla çok bir şey veremiyordu. Orada tarıma elverişli bazı topraklar vardı. Eğer bir kimsenin tarlası vergiden muaf tutulmuş olan muayyen asgari bir haddin üstünde mahsul vermiş ise her zaman öşür denilen onda bir nispetinde bir vergiye tabi idi. Bundan başka hurma bahçeleri, üzüm bağları, buğday ve arpa tarlaları, meyve bahçeleri ve saire de vardı. Bu çeşit maddeler üzerine konulan vergi nakdi olarak değil, aynı yani kendi cinsinden ödenirdi. Altın ve gümüşün, tedavül halinde, her sene için vergi haddi yüzde iki buçuk idi. Kayda değer bir keyfiyettir ki, bu vergi, gelir üzerinden alınmaz, tasarruf edilen miktar üzerinden alınır."³⁰⁰

İbn Abidin, dirhem ve dinar yani altın ve gümüş paralarından vergi alınmasının sebebini, bunların yaratılış itibariyle ticaret için tayin edilmelerine bağlar ve bunlardan her hal-ü karda hatta nafaka için bile olsalar yine vergi (zekât) alınır, demektedir.³⁰¹

²⁹⁶Harun Han Şirvani, İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare, Çev: Kemal Kuşçu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1965, s. 109.

²⁹⁷Ebu Davud, III, 133; Ahmed Bin Hanbel, Müsned, IV, 234.

²⁹⁸Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, Kitabü'l Emval, s. 705.

²⁹⁹Joseph Schacht, İslam Hukukuna Giriş, s. 85.

³⁰⁰M. Hamidullah, İslam Hukuku Etüdüleri, Çev: Kemal Kuşçu, Zafer Matbaası, İstanbul, 1984, s. 105.

³⁰¹İbn Abidin, II, 10.

İKİNCİ BÖLÜM

BAZI BAĞIMSIZ İKTİSADİ FİKİRLER VE BUNLARIN İSLAM HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

A-FERDİYETÇİLİK VE MÜDAHALECİLİK

a) Ferdiyetçilik ve Müdahalecilik

1- Tanım ve Fikirleri

İbrahim Fadıl, İktisat adlı eserinde ferdiyetçilik ile müdahaleciliği birleştirerek aynı başlık altında farklı bu iki ekolü yaklaştırmak arzusu ile sanki karma bir ekonomi ortaya koymak isteyerek şu açıklamalarda bulunuyor:

Her şeyi devlet eline vermek isteyen sosyalizm nazariyeleri bertaraf edildikten sonra karşı karşıya, biri ferdiyetçilik, individualizm, diğeri müdahalecilik, interventionnisme olmak üzere iki meslek kalır. Bugünkü rejimi esas olarak kabul etmek itibarıyla, asıl önemli olan tartışma bu iki meslek arasındadır. Ferdiyetçilik 19. asırdaki şekliyle devletin üretime ve bütün ekonomik işlere olan müdahalesini en az sınıra indirmenin gerekliliğine inanır. Sanayi ve ticaretin durum ve şartlarını hakkıyla takdir edemeyeceğinden Devlet, müdahaleleri daima kötü netice verir, özel teşebbüsün canlı ve isabet takdiri devlette bulunmadığından istisnasız hiç bir sanayi biriminde ve hiç bir üretimde, devletin fertler kadar başarılı olması mümkün değildir. Devleti, ilerlemeyi takip edebilecek bir kuvvet olarak görmek büyük bir hayale düşmektir.

Devlet, fertlerin üstünde metafizik bir şahsiyet değildir. Devletin icraatı, işin sorumluluk maddesiyle ilgisi olmayan bir takım memurlar tarafından yapılır. Bu memurların üstünde hükümet ve bakanlar vardır. Bunlar da az veya çok makamlarının ehlidirler. Ancak diğeri memurların hata ve zaaflarından uzak kalamazlar. İdare edilen iş, bu memurların işi olmadığı, bunlar özel menfaat gibi büyük bir teşvikin etkisi altında bulunmadıkları için devlet üretimi daima fertlerin üretiminden daha fena ve daha pahalı olur.

Gerçekten fertler kendi şahsi menfaattarını hakkıyla tanır, onu adım adım takip eder. Devlet ise kamu menfaatini bireylerin kendi menfaattarını tanıdığı derecede ayırıp seçemez ve bunun idaresinde fertler kadar açık göz olamaz. Aynı zamanda devletin rakip durumuna geçmesi, devlet sanayiinin devlet nüfuzuna, devlet sermayesine, devlet muafiyetine dayanması, serbest rekabeti ve özel teşebbüsü kırar. Devlet, yalnız üretimi bilfiil eline aldığı zaman değil, tahdit ve teşvik uygulamalarıyla etkili olmak istediği zaman da üretimin gücünü eksiltir.

Dunoyer, daha mutlak olarak, mesela doktorluk ve avukatlık gibi hizmetler için bile, kamu yararı adına sınırlamalar getirilmemesini, çocukların fabrikalarda çalıştırılmasının kötüye kullanımına engel olmak için bile kanunlarla müdahale olunmamasını tavsiye etmektedir. Özet olarak bu ekole göre devletin biricik doğal vazifesi, üreticilere iç ve dış güvenliği sağlamaktan, asker, jandarma ve hâkimlik hizmetlerinden ibarettir.

Devletçi ve müdahaleciler ise bilakis ferdiyetçilerin devlet hakkında beslediği kötü bakışa ortak olmayıp kamu gücünün üretime olan müdahalesini genişletmenin gereğine inanırlar. Bunlar liberallerin *Laissez faire* (Bırakınız yapsınlar) prensibini anlamsız bir

iyimserlik olarak karşılarlar. Gerek sefaletin azaltılması ve gerek milli üretimin desteklenmesi hususunda sürekli olarak devlete dayanmaktadır.

Devlet yalnız sosyal varlığı temin eden bir organ değil, aynı zamanda medeniyetin ve iktisadi ilerlemenin belli başlı bir amilidir. Bireylerden, hatta cemiyet ve şirketlerden, çok fazla olarak kamu yararını dikkat eder. Bu amaca ulaşmaya çalışır. Bu sebeple devletin üretimdeki rolünün yavaş yavaş artması gerçek bir tekâmül kanununun gereğidir.

Dupont Waiht'ın düşüncesine göre: "Daha fazla hayat için daha fazla organ, daha fazla güç için daha fazla kural gerekir. Bir toplumun organ ve kuralı ise devlettir." Bu esasa dayanılarak kamu yararı olarak görülen ve özellikle tekel şeklini almak kabiliyetinde olan her üretime devletin müdahale etmesi gereklidir.

2-Sınırların Birleştirilmesi

Bu düşüncelerle ferdiyetçilik ve müdahalecilik sınırları tam olarak belli iki meslek halinde birbirinden ayrılmış olduğu zannına kapılmamalıdır. Ferdiyetçilerin eğilimi, devletin iktisadi görevlerini daraltmaya, müdahalecilerin eğilimi ise genişletmeye doğru olduğu kesindir. Fakat bunun derecesi hakkında her iki ekolün kendi arasında, pek çok fikir ayrılıktan vardır. Fizyokratların ferdiyetçiliği ile Adam Smith'in tabii serbestlik prensibinden kaynaklanan ve uygulamada oldukça esnek olan ferdiyetçiliği epeyce farklıdır. Liberal ekolün 19. asır başında gelen Fransız kolu da bu hususta Adam Smith'den daha dar bir düşünceye sahiptir.

Liberalizm bu devirde başlangıçta olduğu gibi kalmamıştır. 18. asrın sonunda büyük bir baskı altında olan fertlerin iktisadi hak ve vazifelerini şiddetle müdafaa etme ihtiyacından doğan, fakat devletin her türlü icraatını ret ve inkâra kadar gitmeyen ferdiyetçilik, 19. asırda devleti iktisadi alandan yeterince çıkaracak derecede olumsuz bir tavır almıştır. Mektebin kurucularında devlete karşı bu zıddiyet mevcut değildi. Hele Adam Smith ve izleyenleri devlet vazifesini yalnız asayiş ve güvenlik hizmetlerine inhisar ettiren *jandarma devlet* nazariyesine hiç bir zaman taraftar olmamışlardır. Bununla beraber diğer mekteplerin eleştirilerinden etkilenerek iddialarından oldukça vazgeçtiğini söylemek gerekir.

Müdahale mesleğine mensup iktisatçıların eğilimleri arasındaki ihtilaf ise liberallerden daha fazladır. Çünkü söz konusu edilen mesele bir sosyal siyaset meselesidir. Devletin iktisadi alanda esas itibariyle bir görev üstleneceği kabul edildikten sonra bu müdahalenin mahiyeti, şekli ve derecesi hakkında çeşitli fikirler ileri sürülebilir.

Özet olarak üretime ve bütün iktisadi faaliyetlere karşı devlet müdahalesi söz konusu olurken ferdiyetçilik ve devletçiliği tamamen biri diğerinden ayrılmış iki sistem halinde görmemelidir. İlk olarak hangi ferdiyetçilik ve hangi müdahalecilikten bahsedildiği sorulmalıdır. Bu husustaki dereceler pek farklıdır.. Mesela prensip meselesi olmaktan çok bir şekil ve derece meselesidir."³⁰²

b) İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi

1- Fert Hukukunun Önemi

İslam hukukunda fertlere ve fertlerin haklarına ne kadar çok önem verildiği herkes tarafından bilinmektedir. Ayrıca kamunun haklarına da saygı gösterilmiştir. İslam hukukunun diğerlerinden farklı tarafı, fertin ve / veya fertlerin hakları ile kamunun

³⁰²İbrahim Fadıl, İktisat, s. 316-319.

haklarının İslam hukukunda tespit edilip belirlenmiş olmasıdır. İslam hukuk metodolojisinde haklar:

- 1- Sırf Allah'a ait olan haklar (iman, namaz ve oruç gibi),
- 2- Sırf fertlere ait olan haklar (başkasının malının haramlığı gibi ki, telef edildiği takdirde tazmini gerekir),
- 3- Allah ile insanlar arasında müşterek olup Allah'a ait olması ağır basan haklar (iftira cezası gibi),
- 4- Allah ile insanlar arasında müşterek olup insanlara ait olması ağır basan haklar (kısas cezası gibi) olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.³⁰³

Görüldüğü üzere İslam hukukçularının hak tasnifleri farklı olup hem ferdin ve hem de kamunun hakları belirlenmiştir. Ayrıca Ömer Nasuhi Bilmen'in dediği gibi, şahıslara ait olmayıp kamu yararını içeren kamu haklarına, önemine binaen *hukukullah* adı verilmektedir.³⁰⁴ Böylece İslam hukukunda fert ve kamunun haklarının her ikisinin de saygı değer olup belirlenmiş oldukları ortaya çıkmaktadır.

İbrahim Fadıl'ın Ferdiyetçilik ve Müdahalecilik açıklamalarına genel olarak katılmakla birlikte bazı noktalardan itiraz etmek de mümkündür. Burada ilk önce söylemek istediğimiz şey, ekonomik faaliyetlerde fert ile devletin hak ve vazifelerinin hukuk mantığı içerisinde tespit edilmemiş olmasıdır. Haydar Bammat, Batıdaki bu fert devlet uyumsuzluğuna değinerek, Hıristiyanlığın doktrin bakımından ferdi meselelerle sosyal meseleleri bağdaştıramadığını ve bu sebepten de din dışına çıkıldığını ileri sürerek şöyle demektedir: "Avrupa'nın bir çeşit Hıristiyanlık dışı manzaraya bürünmesinin sebebi belki de, bütün tarihinde Hıristiyanlığın doktrin bakımından ferdi meselelerle sosyal meseleleri bağdaştırmaya imkân bulamamış olmasında görülebilir."³⁰⁵

2- Fert ve Kamu Dengesi

İslam hukukunda bireyin kendi dışında herhangi bir şahıs veya kurumla yapacağı her türlü hareket ve davranış, hukuk kuralları içerisinde cereyan eder. Hukuk ise sebeplere dayanan neticelerdir. Hiçbir sebep yok iken ne devlet ferde ve ne de fert devlete karışabilir. Onun için Mevdudi fertle devlet arasındaki ahengi şöyle açıklamaktadır: "Devletle birey arasındaki ilişkiler öylesine dengelidir ki, ne bireyi basit bir köle durumuna dönüştürecek şekilde devlete mutlak haklar verilmiştir, ne de bireyin toplumun çıkarlarını zedelemesine imkân verecek şekilde bireye mutlak özgürlük verilmiştir. Bireyin temel haklarını garanti etmekle, kendisini Mutlak İlahi Hukukla kayıtlı saymakla, demokratik süreci muhafaza etmekle devlet, bireyin şahsiyetinin gelişmesini garanti etmiş, haksız saldırılardan bireyi korumuş olmaktadır. Diğer taraftan bireyi belli bir ahlaki yasaya bağlamakla, devletin Mutlak Hukuka uygun işlemlerine inanarak itaat etmesini sağlamakla, yaptığı doğru işlerde ona iştirak ettirmekte, kamu düzenini bozacak hareketlerden kaçındırmakta, hatta devletini korumak için canını ve malını feda etmeye razı ettirmektedir."³⁰⁶

İslam kültüründe fert ve devlet, birey ve toplum dinin etki alanında olduğu için, her ikisi de keyfi hareket etmekten uzaktır. Elmalılı merhum, değerli eserinde dini tanıtırken,

³¹Bkz. Molla Hüsrev, Mir'atül Usul, s. 313; Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye, I, 225.

³⁰⁴Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye, I, 226.

³⁰⁵Haydar Bammat, İslamiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri, Çev: Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1963, s. 42.

³⁰⁶Ebu'l A'la Mevdudi, Kur'an'ın Siyasi Öğretisi, Çev: Fatma Bostancı, bkz. İslam Düşüncesi Tarihi, Editör: M.M. Şerif, I, 231.

onun yargı ve siyasete şamil olduğunu bildirerek şöyle söylemektedir: "Din kelimesi Arap dilinde ceza, hesap, kaza (hüküm verme-yargı), siyaset, itaat etme, adet, durum, kahır ve nihayet bütün bunlarla ilgili ve hepsinin üzerinde kurulduğu ve hepsinin ölçüsü olan millet ve şariat manalarına gelir."³⁰⁷

İslam'da korunması lazım gelen şeylerin başında ferдин canı, malı ve aklı olmakla birlikte ayrıca nesil ve toplumun ve kamu düzeninin de korunması gerekir.³⁰⁸ Kur'an'ı Kerim'de *din* kelimesi düzen anlamında da kullanılmıştır. Firavun, halkına Musa'dan bahsederken "Ben onun sizin dininizi (düzeninizi) değiştireceğinden korkuyorum",³⁰⁹ demiştir. Onun için İslam'da ferдин canı ve malı kadar kamu düzeni de muhafaza edilecektir.

Haydar Bammat, İslam'da fert ve sosyal hayatın her ikisinin de Allah'a bağlı olduğunu ifade ederek şöyle der: "Kur'an-ı Kerim müslüman sitesi ve sosyal hayatı hakkında katı anlayışları ihtiva etmektedir. İnsan topluluktan ayrılamaz, her merkezin merkezi olan Allah'a bağlılığı onu topluluğa da kardeşçe bağlarla bağlar."³¹⁰

Ahmet Hamdi Akseki de dinin hem fert ve hem de cemiyet için lazım ve ihtiyaç olduğu konusunda şunları yazar: "Maamafih ferdiyeti itibariyle insana din nasıl lazım ise, cemiyet bakımından da din o derece lazım ve cemiyet için de bir ihtiyaçtır.

Açık bir hakikattir ki, insanlar tab'an medenidir, toplu olarak yaşamak fitratında halk olunmuştur. Hiç bir fert yalnız başına maddi ihtiyaçlarını temine muktedir değildir. Ferдин ruhi hayat ve saadeti de havayi nesimi gibi muhitinden teneffüs ettiği içtimai ruhtan gelir. Bu suretle bir arada yaşamak fitratında olan insanlar bir takım karşılıklı haklar ve vazifelerle yekdiğerine merbut bulunmak lazımdır. Böyle olmadıkça cemiyetin devam ve saadeti mümkün olmaz.

İşte bunun içindir ki; fertlerin hem birbirlerine, hem cemiyete, cemiyetin de fertlere karşı bir takım vazifeleri ve buna mukabil bir de hakları vardır. Cemiyetin bekası bu vazife ile bu hakların muhafaza altında bulunmasına mütevakıf olduğundan hak ve vazife mutlak surette mukaddes ve hürmete şayandır. Fakat bir insanın bunlara riayet etmesi için vazife ile hakkın kutsiyetine yakini ve sarsılmaz bir imanı olması lazımdır. Çünkü insan çok kere nefsanî arzularının esiri olarak şahsi menfaatlerinden başka bir şey düşünemez. Binaenaleyh vazife ile hakkın kutsiyetini tayin ederek insanı kendi aleyhinde bile olsa bunlara riayete mecbur edecek kutsi bir kuvvet, manevi bir saik lazımdır ki o da *din'* dir."³¹¹

Görüldüğü gibi İslam'ın fert ve devlet düzenine aynı derecede önem verdiği anlaşılmaktadır. İslam doktrini her şeyi dünyaya bağlayan Yahudilik ile gözlerini dünyadan çeviren ve hakiki saadete sadece gökler ikliminde kavuşabileceğini telkin eden Hristiyanlığın tam ortasındadır.³¹²

Hristiyanlık bir taraftan dini, bireye ve bireysel alana hasrederken diğer taraftan da bu dünya değil de öbür dünyaya ait faaliyetler olarak görüyordu. "Bilindiği gibi ilk Hristiyanlık *bu menfur* âleme karşı tam manasıyla iradi bir alakasızlık göstermiştir. Sezar'a ait olanı Sezar'a verdikten sonra³¹³, sadece Allah'a borçlu olduğumuz şeylerle meşgul olur.

³⁰⁷Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, I, 81, 82; Ayrıca Bkz. Rağib el-İsfahani, el-Müfredat Fi Garibi'l-Kur'an, Mustafa el-Babi el-Halebi Matbaası, Mısır 1381(1961) s. 175.

³⁰⁸Bkz. Gazali, Mustasfa, Bulak Mısır-1322, I, 287., Şatibi, Muvafakat, Matbaatü'l Medeni, Kahire 1970, II, 5; Ayrıca bkz. Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 289 dip not: 1., Mehmet Şener, İslam Hukukunda Örf, Öğrenci Basımevi, İzmir 1987, s. 67.

³⁰⁹Mü'min 40/26.

³¹⁰Haydar Bammat, a.g.e., s. 43.

³¹¹Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 43, 44.

³¹²Haydar Bammat, a.g.e., s. 31.

³¹³Matta, XXII, 21.

Hız. İsa, "Ben bu dünyaya hükmetmiyorum, benim krallığım bu dünyadan değildir",³¹⁴ demiştir.

Bu sözler tamamen şahsi bir iş olan Hristiyanlığın kurtuluş anlayışını ifade etmektedir. Bir Hristiyan boş bir adada kendi kendisine ideal bir Hristiyan haline gelebilir. Münzeviler ve Keşişler, ruhun selameti için en iyi şartların çöllerin ıssızlığında bulunabileceğini zannetmişlerdir."³¹⁵

Hristiyanlık böyle bireysel bir din olmakla birlikte nasıl oldu da sanayi kapitalizmi Avrupa ülkelerinde oluşabildi. İşte bu soruya Max Weber cevap vermeye çalışmıştır. Sanayi kapitalizmi niçin mesela Çin'de değil de Batı'da, özellikle de Kuzeybatı Avrupa'da ortaya çıktı? Nüfus ve teknolojiyle alakalı argümanları ikna edici bulmayan Weber, dikkatini *rasyonel iktisadi ahlak* üzerinde yoğunlaştırdı. Bu ahlakın ilk özelliği, geleneğin kutsallığı ilkesini ortadan kaldırılmasıdır.³¹⁶ Weber için kapitalist ruh'un kaynağı Protestanlıktır.³¹⁷

Weber şöyle der: "Protestan mezheplerinin dinsel geçmişi araştırıldığında, yazılı kaynaklarında, özellikle 17. yüz yılsonuna kadar ki Quaker ve Baptist, belgeleri arasında, günahkâr dünya çocuklarının ticarete birbirlerine karşı güvensizlik içinde olduklarının, ancak Tanrı'ya inananların doğruluğuna güvenmelerinden sevinç duyduklarının tekrar tekrar dile getirildiğini görürüz... Protestan mezhepleri bilinçli olarak, bu inanç ile bu *türlü* ibadet arasında, ilk kapitalizmin *Doğruluk en iyi siyasettir* ilkesine uygun bir bağ kurdular. Bu bağ Protestan mezheplerine özgü olmamakla birlikte *yalnız* Protestan mezhepleri arasında devamlılık ve tutarlılık göstermiştir."³¹⁸

Ayrıca Weber, "Hiç ümitsiz olmayarak ödünç verin; karşılığınız büyük olacaktır ve siz Yüce Olanın oğulları olacaksınız; çünkü O, nankörlere ve kötülere karşı nimet vericidir"³¹⁹ ilkesine bağlı olarak, işlerini kaybedenlerin mezhep içerisinde yardım görerek her zaman her yerde kredi bulabildiğini söylemektedir.³²⁰

Bugün Batı dünyasının mahsulü diyebileceğimiz 30 maddelik Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi,³²⁹ sadece bireyden ve sadece haklardan bahsetmektedir. Zamanımızda en yüksek seviyede bir hukuk belgesi kabul edilmekte olan bu beyannamede toplumdan ve vazifelerden hiç söz edilmemektedir.

Bunu yalnız biz değil, batılı bir hukukçu olan Andre Mercier, Haziran 1980 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde sunduğu *İnsan Haklarının temelleri* başlıklı tebliğinde "İnsan hakları ancak insan *ödevleriyle* birlikte düşünülürse temellendirilebilir", demek suretiyle eleştirmektedir.³³⁰ Bu sebeple biz, alacak-borç, hak-vazife, birey ve toplum ancak birbiriyle dengelendiği takdirde ekonominin refah düzeyine yükselebileceğine inanıyoruz. Batı dünyasında ise bir tarafta bireyciler, diğer tarafta ise toplumcular bulunmak suretiyle ifrat ve tefrit roller oynayan farklı anlayışlar bulunmaktadır.

³¹⁴Yuhanna, XVIII, 36.

³¹⁵Haydar Bammât, a.g.e., s. 41.

³¹⁶Mustafa Özel. Kapitalizm ve Din, Bayrak Basım, İstanbul 1993, s. 20.

³¹⁷Mustafa Özel, a. g. e. s. 18.

³¹⁸Max Weber, Sosyoloji Yazılan, Çev: Taha Parla, Ercan Ofset Se-faköy İstanbul 1993, s. 268.

³¹⁹Luka, VI, 35.

³²⁰Max Weber, a.g.e., s. 261.

B- SERBEST PAZAR ve HİMAYECİLİK

a) Serbest Pazar

1) Tanım ve Fikirler

Serbest ticaret veya serbest pazar, ülkeler ve milletlerarası mübadele ve ticaretin gümrük gibi kısıtlamalara tabi tutulmadan serbest bir şekilde yapılması demektir.

Uluslararası ticaretin nasıl ve hangi şartlar altında yapılması gerektiği hususu bugün dahi sıcaklığını muhafaza etmektedir.

Hilmi Ziya Ülken Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi adlı eserinde memleketimizin yetiştirdiği iktisatçılardan birisi olan Musa Akyiğit'in serbest pazar hakkındaki görüşlerini nakletmektedir.³²¹

Musa Akyiğit'e göre, serbest ticaret anlayışını destekleyenlerin fikirlerini şu maddelerde toplamak mümkündür:

1-Yeryüzündeki bütün memleketler umumi bir pazar halindedir. Bir yerde toprak, iklim ve milli karakter filan malı yetiştirmeye elverişlidir. Başka bir yerde başka malı çıkarmak için elverişlilik vardır. Her millet kendi yetiştirebildiğini başkalarının en iyi yaptığı ile değiştirdiği halde, milletlerin tüketimleri bir kat daha artar. Her mal kendi yerinde yapılacağı için hem güzel, hem ucuz olur.

Milletlerarası endüstriyi kendi haline bırakmayıp, yabancı eşyaya ağır gümrükler koymak veya memlekete sokulmasını yasak etmek, milletlerin çeşitli kabiliyetlerinin gelişmesini durdurur ve malların daha pahalıya satılmasına sebep olur. Hâlbuki dünya milletleri arasında değişim ile birlikte iş bölümü vardır. Himaye usulü bu iş bölümünün işlemesine engel olur. Himaye usulü bir yerde yetiştirilmesi kabil olmayan bir malı yetiştirmeğe gayret eder, bu ise imkânsızlıkla uğraşmak ve dünyada umumi servetin artmasına set çekmek demektir.

2- İç endüstriyi himaye usulü milletler arasındaki münasebetlerin gerginliğine sebep olur. Himaye yüzünden milletler birbiriyle kavga ederler. Hâlbuki bugünün medeniyeti insanların münasebetlerini arttırmak suretiyle onları mutlu kılmak ister. Dış ticaretin serbestliği insanların bilgilerini, fikirlerini ve servetlerini geliştirir. Himaye usulünde bunlar durdurulmuş olacaktır.

3- Himaye usulü, memleket içinde halkın pek az sayıda insanın faydasına çalışmasını doğurur. Himaye edilen endüstri dalı % 40 gümrükte yükümlü ise bu miktar yabancı memleketten mal getiren tüccar tarafından o malın fiyatına eklenir. Yerli üreticiler de, bundan dolayı mallarını pahalı satarlar. Birkaç kişinin kazancı için halka masraf yüklemek doğru olamaz. Memlekette üretim tehidsiz yapılıyorsa, üreticiler malı en son model makine ve aletler kullanarak ucuz fiyata çıkarırlar. Britanya adaları tütün ekimine elverişli değildir. Fransa'ya kömür vererek yerine tütün alırlarsa daha çok kazanırlar.

4- İç endüstriyi himaye usulü bir milletin sermayesini himaye olunan endüstriyi sarf ederek memleketin tabii vasıfça elverişli olduğu endüstride sermayenin azalmasını doğurur. Bu da mevcut endüstrilerin ilerlemesine engel ve işçi gündeliklerinin azalmasına sebep olur.

³²¹Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1966, s. 345-351.

5- Endüstri ve ticarete yardımda eski ve yaralanmış ticaret dengesi usulü gizlidir. Bu ticaret dengesi XVI. yüzyılda *mercantilistler* tarafından meydana konarak memlekete dışardan altın ve gümüş girerse milli servet artar fikrinden ibarettir. Bu usul Portekiz ve İspanyollar tarafından sömürgelere tatbik edilmiş, sonradan Hollandalılar ve İngilizler onları taklit etmişlerdi. Böyle düşünenler, memleketten çok mal çıkararak az mal almalıdır demişlerdir. Fakat Adam Smith tarafından bu fikrin yanlışlığı gösterilmiştir.

b) Himayecilik

1- Tanımı

Himayecilik, milli ekonomiyi dış rekabetten korumayı hedef tutan bir doktrindir.³²²

Himayeciliğin tarihteki kökleri merkantilizm çağına kadar iner. Himayecilik düşüncesini temsil edenler arasında iki büyük isim olarak Alexander Hamilton ve Friedrich List zikredilebilir.

Himayecilik doktrini, liberalizm devrinin fikir ortamında fazla bir itibar görmemekle beraber, dış ticaret politikalarında hemen daima ağırlığını hissettirmiştir. Himaye tedbirlerinin dozları bir memleketten diğerine ve dünya şartlarına göre değişir.

2- Fikirleri

Himaye taraftarlarının fikirlerini maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

1- Yeryüzündeki memleketler umuma açık bir pazar değildir. İnsanların güttükleri fayda yalnız iktisadi faydadan ibaret değildir. İnsanların ondan üstün gayeleri ve maksatları vardır. Bunlar da siyasi ve milli menfaatler ile milli örf ve adetlerin korunması gibi manevi maksatlardır. Bu gibi gayeler milletler arasında farklı derecede ise de yine hepsinde bunlar iktisadi cihete üstündür. Öyleyse milli hayatı yaşamak neyi gerektiriyorsa onu yapmak zaruridir. Servete ait faydalarla milli menfaatler birbirine uymadığı halde cemaatin daha kutsal olan bu menfaatler uğrunda, maddi serveti feda etmesi cemaatlik şanıdır. Eğer serbest pazar milletin gelecek hayatını tehdit ediyorsa insanlar iğreti olarak himayeciliği tutmada tereddüt etmezler.

2- Himaye usulünün milletler arasında soğuk münasebetlere sebep olduğu inkar edilemez. Fakat en kutsal menfaate dokunan işlerde cemaatçe bu cihet düşünülmeden yapılır. Ayrıca serbest pazarın savaşları azalttığı da pek sabit değildir. İngiltere serbest pazarı kabul ettiği halde harp etmeden bir yıl bile geçirmemektedir.

3- Himayeciliğin eşya fiyatlarını arttırmasına gelince, bu artan fiyat çoğu yerli tüketiciler üzerine değil yabancılar üzerine yüklenir. Çünkü pek çok durumda himaye olunan endüstri sahipleri çoğalarak aralarında iç rekabet doğar. Rekabetin tabii neticesi olarak himaye edilen endüstriler ilerler. İmal edilmiş malların fiyatı himaye olunca yüksek iken gitgide alçalır ve yabancı mallarından daha aşağı olur. Hiçbir üretici yoktur ki aynı zamanda tüketici olmasın. Bu yüzden kimse yalnız sermayeci menfaatine çalışmış olmaz. Fransız iktisatçı Elbi³²³'nin söylediği gibi, himayeden dolayı mallara konan gümrük bir nevi sigorta ücretidir. Zira birçok mallar himaye edildiği zaman üreticilerin çoğu bu sigortayı verirler. Bu halde gümrük resmi halkla birlikte fabrikacılara da yüklenmiş olur.

4-Yardım gören endüstriler sermayenin nakli suretiyle başka endüstrilerde sermayenin azalması ancak kapitali çok zayıf memlekette hissedilir. Ticareti kendi haline bırakmak, ticaret dengesi denen sakat kural taraflılarınca konulur. Bir memlekete sokulan malların miktarının çıkarılan mallardan çok olması mutlaka memleketin servetini

³²²Bkz. Feridun Ergin, Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 3 92

³²³İktisat yahut İlm-i servet, Zaman Kütüphanesi, İstanbul 1314- 1918.

arttırmaz. İngiltere'de son yirmi yılda ithalat daima ihracattan çoktur. Ticaret dengesi kuralına göre İngiltere'nin serveti azalması gerekirken gittikçe artıyor, fakat bir memleketin alacağı borcundan çok oldukça, o memleketin serveti artar fikri doğrudur.

3- Karşılaştırılması

Karşılıklı kanıtları sayan Akyiğit, ondan sonra iki tarafı tartışıyor. Önce her kavmin belirli bir dalda istidadı olduğu söylenemez diyor, çünkü bu usule göre bir kavmin madenci, birinin çiftçi, bir başkasının fabrikacısı olması gerekir. Hâlbuki bu milletler arası iş bölümünü endüstri tarihi desteklemiyor. Yeryüzünde hiçbir kavim belirli bir iş yapmada sabit olmamıştır. Her memleket nöbetleşe birkaç endüstri devri geçirmiştir: Avcılık, çobanlık, çiftçilik devirlerini geçirdikten sonra zamanımızda fabrikalikle çiftçiliğin karma şekline girmiştir. Fabrikacılık ziraatı dışarda bırakmaz. Bir memleketin fabrikacılık büyük endüstrisini yapması demek ziraatla birlikte büyük fabrikalar işletmesi demektir. Kavimlerin bu devirleri geçirdikten sonra birinin yalnız çiftçilikle, ötekinin fabrikacılıkla ihtisas kazanması endüstrinin' ilerlemesi kanununa aykırıdır. Bir kavmin çiftçi olarak kalması da endüstriyel gelişmeye uygun değildir.

Serbest pazarcılarının istediklerinin olabilmesi için birkaç memleketin üretim kuvvetlerinin denk olması gerekir. Hâlbuki yeryüzünde kuvvetçe eşit iki kavim iktisat tarihinde görülmemiştir. Serbest pazar sisteminde kuvvetli zayıfı ezer. İç pazar kuvvetli tarafın eline geçer. Çiftçi olan bir memleket endüstriyi himaye etmeden ise çiftçilik devrinde kalmalı mıdır? Serbest pazarla öyle bir memleket halkı daha ucuza malı dışardan tedarik edemez mi? Fakat Musa Akyiğit'e göre, iktisat tarihi gösteriyor ki, biri çiftçi biri endüstrici olan iki memlekette birincisi ikinciye iktisatça tabi olur. Yani servet elde etme bakımından bağımsız olamaz. Çiftçi İrlanda, endüstrici İngiltere'ye bağlıdır. Kapitalist İngilizler, İrlandalının hububatını ağır şartlarla taşıdıkları, İrlandalının patates ve buğdayını pahalı diye almak istemedikleri, mekanik tezgâhlarda yapılan ziraat makinelerini İrlandalılara yüksek fiyatla, sattıkları, İngiliz mamul maddelerini İrlanda ham maddeleriyle pahalıya değiştirdikleri için İrlandalının çiftçilik üretiminde ilerlemesi şöyle dursun alçalma olmuştur. Hindistan da İngiltere'nin siyasi sömürgesi olmadan önce, iktisatça aynı suretle ona bağlı idi. Bir memleketin ziraat derecesinde kalmaması için:

- 1- Maarifin yayılması,
- 2- Endüstri okullarının açılması,
- 3- Taşıtaraçlarının tamamlanması,
- 4- Endüstri ve ticaretin himaye ve teşvik edilmesi lazımdır.

Hiçbir memleket yoktur ki başlangıcında himaye usulüne başvurmadan içerde büyük endüstriyi kurmayı başarmış olsun. Yüzyıl önceye gelinceye kadar İngiltere'de bile himaye usulü vardı. Bugün dahi serbest pazarcı olmalarına rağmen alkol imalini koruyorlar. Dışardan gelen mallardan alınan gümrük resminin içerde aynı mallardan alınan resimden aşağı olması yerli endüstrinin alçalmasına sebep olur. İç pazarda yerli malı ile rekabet edemez ve sahneden çekilmek zorunda kalır.

Himayecilik dünya iş bölümüne aykırı değildir. Zaten tabiat vasıfları bakımından zaruri farklar bir kısım iş bölümünü hazırlamaktadır. Sıcak-soğuk, yüksek-aşağı, karadeniz farkları üretim bakımından zaruri bazı farklar doğuracaktır. Bunun için himaye tatbik edildiği zaman yine milletlerarası işbölümü kaybolamaz. Aklın alacağı himaye yabancı mallarına memleket kapılarını kapamak değildir. Yalnız memlekette ham maddeleri bol olan endüstri dalının yaratılması için başlangıçta bu endüstriyi ezici olan yabancı rekabetine karşı korumak demektir. Bu, aklın alacağı himaye ancak beş on senelik iğreti, geçici bir iştir.

4- İlmî Temeli

Musa Akyiğit, himayeciliğin ilmî temellerini maddeler halinde şöyle sıralamaktadır:

a) Cemaate bağlı endüstrinin ilerletilmesi zaruridir.

b) Karma endüstri devrinin bölümleri olan çiftçilik, ticaret ve büyük endüstriyi içine alan üretim daireleri kurulmadıkça umumi üretimin ilerlemesi mümkün değildir.

c) Önce söylenen sebepler, yeryüzünde ebedi barış mümkün olmadığı için cemaat hayatı için zaruri endüstri (silah imali, vb.) ister istemez korunacaktır. Üretim dairesine gelince, bunu ilerlemiş toplumlarda görüyoruz.

Bir üretim dairesi, içinde ziraat, eliş, imal sanatı, makineli büyük endüstri olan bir dairedir. Dairede fabrikaların bulunduğu yer merkezdir. Toprak mahsulleri merkez tarafından çekilir. Nüfusça yoğun olan merkez çevreden zahire alır. Şehirler ve fabrikalardan mamul eşya ve bir kısım da gübre şeklinde çevreye gider. Kimyager Liebig toprağın aynı mahsulü verdikçe verimini kaybettiğini iddia etti. Carey eski Latium kıtasının, Meksika ovasının sırf çiftçi oldukları için zamanla verimsiz olan toprakta fakir düştüklerini söylüyor. Fakat bir üretim biriminde bu sakınca kalkar. Çünkü hayvancılık çiftçiliği tamamlar. Her ikisi endüstriyi besler. Bir üretim ünitesi:

1- Büyük endüstri yapanlar,

2- Tüccar,

3- Çiftçi,

4- İşçi ve rençper olmak üzere birbirine bağlı dört tabakadan ibarettir.

Fakat böyle bir birim aynı zamanda mükemmel bir *iktisadi uzviyettir*. Bir memleket bu yolda tasvir edilen birçok ünitelerden ibarettir. Bunların toplam hepsinin de bir merkezi olabilir. Nitekim İngiltere'de bütün üretim birimlerinin merkezi Londra'dır. Birbirini organik olarak tamamlayan böyle üretim ünitelerinden ibaret iktisadi bir uzviyet olan cemiyetin medeni gelişme halinde olacağı akılla ve tecrübe ile anlaşılır. Fransız iktisatçısı Eugene Dayrö, çok miktarda ham güderi çıkaran La Plata'nın hiçbir fabrikası bulunmadığı için Avrupa'dan mamul kundura ve meşin eşya getirterek, iktisadi krizlerden kurtulamadığını anlatıyor.

Himayeciliğin ilmî bir temeli de şudur: Bir insan cemiyeti bir adam gibi *birleşik bir uzviyettir*. İnsan bir takım uzuvlardan ibaret olduğu gibi, toplum da iktisadi uzuvlardan ibarettir. İnsanda kas gücü hareketle, görme uzvu bakmakla, duyu uzvu dokunmakla işlediği gibi, iktisadi toplumun da böyle işlemek suretiyle gelişen birçok uzuvları vardır.

Serbest pazar ekolünün kökü fizyokratların rasyonalizmidir. Bu çığı açan Quesnay tam bir aydınlanma düşünürü ve akılcısı idi. Ona göre iktisadi olayları akılla tetkik etmeli ve bu sırada onu bütün örf ve adetlerden, gelenek ve göreneklerden, mevzu kanunlardan sıyrılmalıdır. Onun için bu metodu kullananlar Fransa'da pek çok kurumu yıkmaya kalktılar. Sanatta tahdit olmamak ve olayları kendi haline bırakmak için Fransa ve İngiltere'nin eski esnaflığını kaldırmak gerekiyordu. Çünkü esnaflık tüzükleri sonradan kurulmuş olup akli esasa dayanmazlar. Ama akılcılar aşırı gitmişlerdir. Kendi zamanında akla uygun ve faydası olan esnaflık, sonra cemaat kuvvetleri ilerledikçe faydasız oldu.³²⁴

İslam'ın, serbest pazar ve himayeciliğe bakış tarzını, bundan sonra ele alacağımız "İslam'da serbest ticaret" başlığı altında işleyeceğimiz konular içerisinde genel olarak temas etmeye çalışacağız.

C- İSLAMDA SERBEST TİCARET 1- Tanımı ve Meşruluğu

³²⁴Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1966.S.351

Ticaret, kar ve kazanç maksadıyla sermayeyi kullanmaya ve mal üzerinde tasarrufla bulunmaya; diğer bir deyişle malın mal ile veya parayla mübadelesine denir.³³⁵

İslam hukuku, ticaret ve karı, meşru ve helal kabul eder. Kur'ân-ı Kerim'de ticareti meşru sayan pek çok ayet vardır.³³⁶ Ticaret, yine Kur'an-ı Kerim'de aynı zamanda Müslümanların birbirlerinin mallarını alıp meşru olarak yiyebilecekleri bir yol olarak gösterilmektedir. Bu konuda "Ey iman edenler, mallarınızı aranızda haksızlıkla değil, karşılıklı rıza ile yapılan bir ticaretle yiyin",³³⁷ buyurulmaktadır.

İslam hukukçuları tarafından ticaret o kadar olağan kabul edilmiştir ki, sırf Allah hakkı, mali ve bedeni bir ibadet olan hacda bile ticaret için mal alıp satmak meşru görülmüştür. Bu sebeple hacda, hac yolunda, giderken ve gelirken ticaret yapmakta bir sakınca olmadığı beyan edilmiştir.³³⁸

Pakistanlı iktisat âlimlerinden Selim A. Sıddıki, İslam devletinde mali yapı üzerine yaptığı doktora tezinde İslam ekonomisinin serbest ticaretten yana olduğunu kabul ederek aynen şöyle demektedir: "İslam sistemi, serbest ticaretten yanadır ve bir ülkenin, insan ve madde kaynaklarının en iktisadi yollardan, serbestçe geçmesi gerektiğine inanır."³²⁵

Buna göre İslam hukukunda serbest piyasa ekonomisinin asıl olduğu anlaşılmaktadır. Ancak her zaman ve bütün şartlar altında serbest pazar ve serbest ticaret esasları mı uygulanacak veya hangi şartlar altında serbestlik ve hangi şartlar altında müdahalecilik olacak, bu hususta bir ölçü var mıdır? Önemli olan bunu ortaya koymaktır.

İslam hukukçularından Maverdi ve Ebu Ya'la gibi kamu hukuku üzerine yazanlar, İslam'da normal şartlar altında devletin hak ve vazifelerini, alacak ve borçlarını eserlerinde maddeler halinde sıralamışlardır.³²⁶ Bunlar arasında devlet hazinesinin yerli yerince kullanılması ve vergilerin zulüm yapmadan mükelleflerden toplanıp gereken yerlere harcanmasından başka ekonomi ile ilgili herhangi bir madde zikredilmemektedir. Yani İslam hukukunda dirijizmde olduğu gibi devletin sürekli bir şekilde ekonomiye himayesi yoktur. Devletin fiyatlara müdahalesi, gümrük koyması, ithalat ve ihracatı kısıtlaması gibi doğrudan müdahaleler hep birer zaruri sebebe dayanır.

Ali b. Ebu Bekir el-Merğınani, *Hidaye* adlı eserinde devletin narh koyarak fiyatlara müdahale etmemesi konusunda şunları söylemektedir: "Hz. Peygamber, "Narh koymayın, çünkü fiyat koyan, kıtlık ve bolluk yapan ve rızık veren Allah'tır."³²⁷, buyurduğu için, yönetimin insanlara fiyat koyması gerekmez. Çünkü fiyatı kararlaştırmak sözleşme yapanın (yani alıcı ile satıcının) hakkıdır; bu sebeple fiyatı takdir etme hakkı da onlarındır. Bu itibarla kamu zararını önleme gibi bir özelliğe sahip olmadıkça devletin ferdin hakkına müdahale etmesi uygun değildir."³²⁸

2- Dış Ticaret

Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, normal şartlar altında İslam ekonomisinde dış ticaret serbestliği vardır diyebiliriz. Bu konuda bize "Ey inananlar! Cuma günü namaz için çağrıldığınız zaman, Allah'ı anmaya koşun, alış verişini bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır. Namaz kıldıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan (nasibinizi) arayın."³²⁹, ayeti bize ışık tutabilir. Çünkü ayette çalışıp kazanmanın ve Allah'ın lütfundan nasip aramanın yeri, alan olarak yeryüzü gösterilmektedir.

³²⁵Selim A. Sıddıki, İslam Devletinde Mali Yapı, s. 104.

³²⁶Bkz. Maverdi, Ahkâmü's Sultaniye, s. 15-16; Ebu Ya'la el-Ferra, Ahkamii's Sultaniyye, Matbaat-ü Mustâfa el-Babi el-Halebi. Mısır 1966-1387, s. 27.28.

³²⁷Bkz. Ebu Davud, Büyü', 49; Tirmizi, Büyü', 73.

³²⁸Merğınani, Hidaye, IV, 69.

³²⁹Cuma 62 / 9, 10.

İslam hukukunun mal ithalat ve ihracatını kısıtlamak ve yasaklamak için gümrükler konulmasına izin verip vermemesini araştırıp tespit etmemiz bir yana, kaynaklara bakıldığı zaman, bırakınız normal zamanlarda başka ülkelere mal satışını veya alımını yasaklamak, tam tersine, savaş halinde olan bir ülkeye bile, yiyecek, içecek ve giyecek gibi, savaşa doğrudan etkilemeyen malları satmakta bir sakınca yoktur, hükmü ile karşılaşılmaktadır. Kasani, eserinin savaş hukuku ile ilgili bölümünde konu ile ilgili olarak şunları söyler: "Tüccarların at, silah ve bu gibi savaşa doğrudan yardımcı olacak şeyleri savaşılan ülkeye götürüp satmaya hakları yoktur. Çünkü bu durum, savaşta Müslümanların aleyhine, karşı tarafa yardım demektir.

Hâlbuki Allah Kur'an-ı Kerim'de "İyilik ve takva üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın"³³⁰, buyurmaktadır. Bu sebeple böyle malların götürülüp satılması mümkün değildir. Ancak yiyecek, içecek ve giyecek gibi malların savaşılan ülkeye götürülüp satılmasında bir sakınca yoktur. Çünkü burada savaşa yardım ve onun devamını sağlama gibi bir durum bulunmamaktadır. Hatta asırlardan beri tüccarların geleneği bu şekilde devam edip gitmektedir."³³¹

Bu konuda Ömer Nasuhi Bilmen de şunları söyler: "Müslümanların ticaret maksadıyla dar-ı harbe gidip gelmeleri de münker bir hareket görülmemiştir. Hatta deniliyor ki, bazı emtia, edviye vesaire gibi şeyler, dar-ı harpte bulunmaktadır, bunlara Müslümanların ihtiyacı vardır. Hâlbuki müslümanlar, kendi ülkelerindeki şeyleri dar-ı harp ahalisinden men ettikleri takdirde onlar da mukabele-i bil misilde bulunacaklardır. Böyle bir hal ise amme maslahatına muhaliftir. Binaenaleyh bazı şeylerin dar-ı harbe götürülüp satılması, ruhsat-ı şer'iyyeye iktiran etmiştir. Muaheze kati bir lüzum görülmedikçe dar-ı harbe gidilmemesi, izzet-i nefsi ve dini muhafaza nokta-i nazarından, afdal görülmektedir."³³²

3- Gümrük Vergisi

Ülkelerarası mal ithalat ve ihracatını kısıtlamak veya yasaklamak üzere devletler tarafından konulmuş olan vergilere gümrük adı verildiğini biliyoruz. Ayrıca devletlerin ekonomiye müdahale yollarından birisinin de yine gümrük olduğunu çok iyi biliyoruz. Şimdi İslam hukukunun gümrük vergisi ve bu yolla ekonomiyi himaye konusundaki görüşlerini almaya çalışalım

İslam hukukuna göre ticaretten vergi alınır. Kasani, ticaret mallarının vergi nisabının, altın ve gümüşün nisabı kadar olduğunu ve Müslümanlardan kırkta bir nispetinde vergi alınacağını söylemektedir.³³³ Serahsi, *Öşür Babı* (Onda bir vergiler bölümü) başlığı altında ticaret mallarından Müslümanlardan kırkta bir, zimmi vatandaş tüccarlardan yirmide bir ve *müstemen* adı verilen yabancı tüccarlardan da onda bir vergi alınacağını bildirmektedir. Yabancı tüccarlardan onda bir alınmasının sebebini de mütekebbiliyet esasına göre, onların Müslümanlardan böyle onda bir oranında almalarını gerekçe olarak göstermektedir.³³⁴

Burada bu ticaret vergisinin alınmasının başka sebepleri üzerinde uzun uzun durmak istemiyorum. Ancak ister onlar aldıkları için, isterse yabancıların mallarını devlet koruyup muhafaza ettiği için ticaret vergisi alsın, bu vergi gümrükte olduğu gibi, mal girişini kısıtlamak amacıyla konulmuş bir vergi olmadığını söylemeliyim.

³³⁰Maide 5/ 2.

³³¹Kasani, Bedayi', VII, 102.

³³²Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye, III, 371,

³³³Kasani, Bedayi', II, 20-21.

³³⁴Serahsi, Mebsut, II, 199.

Bununla beraber birçok kaynaklarda³³⁵ yabancı tüccarlardan alınan bu onda bir vergiden gümrük diye bahsedilmektedir. Hâlbuki gümrük vergisi ile bu onda bir vergi birbirinden tamamen farklı olup ayrı ayrı şeylerdir. Bir defa ticaret malı, satmak amacıyla yani kar elde etmek gayesiyle alınıp satılan mallardır. Oysa gümrük vergisi kişilerin kendilerine mahsus şahsi mallardan da alınmaktadır. İslam hukukunda böyle kişinin kendi kullanması için aldığı şahsi bir maldan vergi alınması diye bir şey yoktur. Gümrük vergisi, mal ithalatını kısıtlamak veya yasaklamak amacıyla konulmuş olan bir vergidir. Hâlbuki daha önce açıkladığımız gibi İslam hukuku, tüketim maddelerinin ithalat ve ihracatını savaş halinde iken bile yasaklamamaktadır.

İslam hukukundaki bu yabancı tüccarlardan alınan onda bir verginin adı *ticaret öşrü* dür. Elmalılı, anlaşılın diye "ticaret öşrü yani gümrük", şeklinde bahsetmektedir.³³⁶

İslam hukukunda Müslüman tüccarlardan kırkta bir • vergi alınır. Bu sebeple gümrük vergisi ile bu ticaret vergisi arasındaki fark burada da ortaya çıkmaktadır. Vatandaşlardan alınan ticaret vergisi ile yabancı tüccarlardan alınan vergi arasında nispet farkı bulunmaktadır. Yani Müslüman tüccarlardan kırkta bir vergi alınırken yabancı tüccarlardan onda bir vergi alınır.

Bizim bu gümrük vergisi ismi üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, devletin gümrükler yoluyla ekonomiye müdahale etmesidir. Ashında gümrük vergisi olmayınca, ekonomiye bu kanalla müdahale etme fırsatında ortadan kalkmış olur. Ticaret öşrü vergisi yılda bir defa alınır, gümrük vergisi ise sınırdan her geçişte alınır. Hatta Hz. Ömer zamanında Hıristiyan bir tüccar ile vergi memuru arasında geçen bir olayı Ebu Yusuf eserinde şöyle nakleder:

"Ziyad b. Hudayr, Fırat üzerine ipten bir köprü yaptı. O sırada Hıristiyan bir adam köprüden geçti; Ziyad ondan vergi aldı. Adam gitti mallarını sattı, geri döndü, tekrar Ziyad'a uğradı. Ziyad adamdan tekrar vergi almak istedi. Adam, "Size her uğrayışında benden vergi mi alacaksınız?", dedi. Ziyad "evet" dedi. Bunun üzerine adam Hz. Ömer'e gitti. Hz. Ömer'i Mekke'de, Kâbe'de buldu. O esnada halka konuşma yapıyor ve şöyle diyordu: "Allah Teâla Kâbe'yi kulları için bir melce kıldı. Allah'ın Harem-i Şerif'inde bir kimse, diğerinden haksız olarak bir şey almasın. Harem-i Şerif den bir şey alıp kendi evine götürmesin. İçinizden hiç kimsenin bu yasakladıklarımı yaptığını işitmeyeyim."

Bunları dinleyen Hıristiyan Hz. Ömer'e yaklaştı ve "Ey müminlerin emiri! Ben Hıristiyan bir kimseyim. Ziyad b. Hudayr'a uğradım, benden vergi aldı. Sonra gittim, mallarımı sattım, geri döndüm benden tekrar vergi almak istedi" dedi.

Hız. Ömer, adama "Onun buna hakkı yok. Senin üzerine vacip olan, malından senede bir defa vergi ödemen idi", dedi. Sonra kürsüden indi, o adam hakkında Ziyad'a bir talimat yazdı. O adam Mekke'de birkaç gün kaldı. Tekrar halifeye giderek "Ben Hıristiyan bir ihtiyarım, Ziyad hakkında size şikâyetle bulunmuştum", dedi. Halife Ömer de adama şöyle cevap verdi: "Ben de Hanif bir ihtiyarım. İşini hallettim", dedi.³³⁷

Buna göre Müslümanların ticaret öşrü adı altında almış oldukları vergi, gümrük vergisi gibi her geçişte alınan bir vergi değildir. Dolayısıyla ticaret öşrü başka, gümrük vergisi başkadır.

Serbest ticaret ile ilgili olarak burada şunu söylemek gerekir: İslam hukukçularının hüküm koymadaki metod- larını açıklamadan, İslam hukukundaki ekonomik serbestliğin devamlı veya geçici olup olmadığını anlamak mümkün değildir. Bu sebeple konuyla ilgili olarak İslam hukukçularının azimet ve ruhsat hakkındaki görüşlerine kısaca temas

³³⁵Salih Tuğ, İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, s. 99; Selim A. Sıddıki, İslam Devletide Mali Yapı, s. 104; Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye, IV, 93; Muhammed Hamidullah, 'İslam Peygamberi, II, 959.

³³⁶Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, VI, 4820.

³³⁷^bu Yusuf, Haraç, s. 222; Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, Emval, s.717-718, No: 1683; Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 920.

etmekte fayda vardır. Fakat daha önce hukuk koyma meselesinde bir iki açıklayıcı cümle ilave etmek yararlı olacaktır.

Araştırmamızın başlarında da söylediğimiz gibi insan Allah'ın koyduğu kanunlara uyar. İnsanı yeme, içme, giyme ve barınma gibi ihtiyaçlarla birlikte yaratan Allah'dır. Allah yaratan olduğu içindir ki, insan ve eşyanın tabi olacağı kanun ve kuralları koyar. İnsana düşen Allah'ın koyduğu bu kuralları, deney ve gözlem metodunu kullanarak ve Allah'ın gönderdiği kitaplardan içtihat ederek bulup çıkarmaktır.

İşte bu manada hukuk, Seyyid Hüseyin Nasr'ın da dile getirdiği gibi, ilahi iradenin somut bir ifadesinden başka bir şey değildir.³³⁸ İslam hukukçularının anlayışına göre, Allah'ın emir ve hükümlerinin uygulanması, yani geniş manasıyla ibadet, mahlûkatın yaratılış sebebi olarak görülmektedir. Mükellefler heva ve heveslerine değil, Allah'ın bildirdiği emirlerine tabi olarak, O'na kul olacaklardır. İbn Teymiye'nin deyişiyle kitaplar bunu bildirmek için indi, peygamberler bunu talim etmek için geldi, Resulullah ve müminler de hep bunun için çalıştılar.³³⁹

İnsanlar ve toplumlar her zaman, biteviye hayatlarını hep aynı şekilde sürdüremeyip bazen hasta ve bazen da sağlıklı olurlar. Hasta insanın hareket ve davranışlarıyla sağlıklı insanın hareket ve davranışları bir olmaz. Hasta bir kimse sağlıklı bir insanın taşıyabildiği yükü götüremez. Toplumlar ve toplumların ekonomik hayatları da böyledir. Sağlıklı ekonomilerde uygulanan kanun ve kurallar kriz süreci yaşamakta olan bir ekonomide tatbik edilemez. İşte bu sebeple İslam hukukçuları farklı sebep ve şartlar altında değişik hükümlerin uygulanabileceğini göstermek üzere, azimet ve ruhsat konularını işlemişlerdir.³⁴⁰

4- Azimet ve Ruhsat

İslam'da iktisadi hareketler, meşru olup olmamaları bakımından hukukun ortaya koyduğu esaslar içerisinde mütalaa edilirler. O nedenle hukukun ortaya koyduğu azimet ve ruhsat halleri ekonomide de meydana gelir. Mesela bir baskı neticesinde birisinin malını telef eden kişi, bu halinden dolayı mazur sayılabilir. İşte *azimet*, kişilerin özürlerine ve geçici hallerine dayanıp bağlı olmaksızın, baştan konan asıl hükümlerdir. Bu hükümler, kulların karşılaştığı sıkıntı ve zorluklar gibi, geçici hallere bağlı olmadan başlangıçta konmuş bulunan ve normal şartlar altında her kesin uymakla mükellef tutulduğu asli hükümlerdir.

Buna karşılık bir takım zaruret ve güçlükler sebebiyle, kullara azimeti terk etme imkânı veren ve yalnız söz konusu arızı durumla sınırlı bulunan hafifletilmiş hükme de *ruhsat* adı verilir. Başka bir ifade ile ruhsat, kulların özürlerinden dolayı konulmuş olan hükümlerdir.³⁴¹ Bunlar haramlığın ve yasaklığın mevcut olması ile birlikte, bir özürden dolayı, yapılp işlenmesi mubah kılınmışlardır.³⁴²

Ayette darlık, zorluk ve açlıkla karşılaşan kimselerin, haram yiyeceklerden, günaha istekle yönelmemek şartıyla, yiyebileceklerine izin verilerek şöyle buyuruluyor: "Kim, açlıktan daralır, günaha istekle yönelmeden, bunlardan yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur (haram etlerden yiyebilir)."³⁴³ Başka ayetlerde de şöyle buyrulur:

³³⁸Seyyid Hüseyin Nasr, İslam'da Düşünce ve Hayat, Çev: Fatih Tatlılıoğlu, Orhan Ofset, İstanbul 1988, s. 41.

³³⁹Bkz. İbn Teymiye, el-Hisbe, s. 3; Şatibi, Muvafakat, II, 120.

³⁴⁰Bkz. Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, Usulü's Serahsi, Daru'l Marifet, Beyrut Lübnan 1973-1393, I, 117; Fahu'l İslam Pezdevi, Kenzül Vusul İla Ma'rifeti'l Usul, Şirket-i Sihafe-i Osmâniyye Matbaası, Dersaadet 1308, II, 298.

³⁴¹Bkz. Pezdevi, a.g.e., I, 117.

³⁴²Mustafa Baktır, İslam Hukukunda Zaruret Hali, Emel Matbaacılık, Ankara T.Y., s. 196.

³⁴³Maide 5/3.

"Size ne oluyor da Allah'ın adı anılarak kesilenlerden yemiyorsunuz? Hâlbuki O size, mecbur kalmanızın dışında, haram olan şeyleri genişçe açıklamıştır. Doğrusu birçokları bilmeden, keyiflerine uyarak insanları doğru yoldan saptırıyorlar. Muhakkak ki Rabbin, sınırı aşanları çok iyi bilir."³⁴⁴ "O size ancak ölüyü, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilenleri haram kıldı. Her kim bu haram şeyleri yemeye mecbur kalırsa saldırmadan ve aşırı gitmeden yiyebilir."³⁴⁵

. Fert ve toplum hayatında gerek ekonomide ve gerekse başka alanlarda bazen zaruretler ortaya çıkar. O zaman fert ve devlet aslında yapmadığı bir şeyi yapmak mecburiyetinde kalabilir. Mecelle'de "Zaruretler memnu olan şeyleri mubah kılar"³⁴⁶ denilmektedir. Hatta İslam hukukçuları bu zaruret konusunda o kadar toleranslı hareket etmişlerdir ki, ortada bir kamu yararı veya zararı söz konusu ise, bu durumda devletin her türlü emir verip yasak koyma yetkisi vardır, demişlerdir.

Ahmet Zerga, Hanefi hukukçularının kamu yaran veya iktisadi bir zaruret bulunması durumunda devletin müslüman halka oruç tutma emri bile verebileceği görüşünde olduklarını şöyle dile getiriyor:

"Öyle ki, Hanefi mezhebine mensup fukahamız, şu hükmü açıkça ifade etmişlerdir: Amme ihtiyacı, iktisadi veya başka hadise ve amiller, sultanı (devlet başkanını) mesela halka bir gün oruç tutmalarını emretmek mecburiyetinde bırakırsa, o da bunu müminlere emretse din yönünden tıpkı Ramazan orucu gibi, bu orucu da tutmaları farz olur; yeter ki bu, dinin , tanzimini ona bıraktığı bir maslahat nev'inden olsun."³⁴⁷

Burada da görüldüğü gibi, zaruret söz konusu olduğu zaman devletin büyük yetkileri vardır. Ancak bunlar asli ve her zaman devam edecek görevler olmayıp bir takım sebep ve şartların ve daha doğrusu zaruri durumların gerektirdiği hususlardır: Bize göre normal şartlar altında devletin bir ekonomik faaliyet üstlenmesi ve ekonominin bazı ünitelerine müdahale etmesi, asıl görevleri arasında değildir.

Ahmet Hamdi Akseki, azimet ve ruhsat konusunda şunları yazmaktadır: "İslam'ın teşri eylediği hükümlerde hem azimet ve hem de ruhsat vardır. Yerine ve mükellefin haline göre bunların her ikisi ile de amel edilebilir ve bundan dolayı da dinin esaslarına aykırı bir harekette bulunulmuş da olmaz. Hatta sahabeden Abdullah İbn Abbas ruhsat, Abdullah İbn Ömer de azimet cihetini iltizam ederlerdi. Bunun içindir ki, İslam'ın teşri eylediği hükümlerle amel etmek hususunda en basit bir bedevi ile yüksek bir filozof ve diğer tabakalar arasında tam bir uygunluk vardır."³⁴⁸

Ahmet Hamdi Akseki, konu ile ilgisini gördüğü için şu ayeti de yazmıştır: "Sonra Kitabi kullarımız arasından seçtiklerimize miras verdik. Onlardan kimi nefesine zulmedendir, kimi orta gidendir, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçendir. İşte büyük lütuf budur."³⁴⁹

Netice olarak gerek fert ve gerekse devlet, ekonomik hayatta sebep ve şartların gerektirdiği ölçüde, fayda ve zarar dengesini göz önünde tutarak, duruma göre hareket eder. Bu sebepten ötürüdür ki, Peygamberimiz ve sahabe dönemlerinde devletin ekonomiye müdahale ettiğinin çeşitli örneklerini görmekteyiz.

³⁴⁴Enam 6/119.

³⁴⁵Nahl 16/115.

³⁴⁶Mecelle,21. madde.

³⁶ ^kz. Hayreddin Karaman (Hazırlayan), Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku, İrfan Matbaası, İstanbul 1972, s.

35

³⁴⁸Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 535.

³⁴⁹Fatır 35/ 32.

D- HZ. PEYGAMBER VE SAHABE DÖNEMLERİNDE MÜDAHALE ÖRNEKLERİ

Hiz. Peygamber, Mekke'li müşriklerin engellemeleri yüzünden istediği toplumu kuramayınca Medine'ye göçmeye karar verdi. Müslümanların Mekke'den Medine'ye göçmesine *Hicret* adı verilir. Hicret, İslam'ın kurtuluşu ve İslam inkılabının başlangıcı olmuştur.³⁵⁰

Hicret ve Hicret'ten sonra Hiz. Peygamber'in Medine'de oluşturduğu toplumun dini, ilmi, içtimai, idari, siyasi, iktisadi ve ailevi yönden incelenmesi gerekir. Biz konumuzla ilgili olarak Hicret sonrası Medine toplumunu ekonomiye müdahale açısından ele alacağız,

1-Ensar ve Muhacir Kardeşliği

Muhacirler Medine'ye gelirken bütün mallarını ve mülklerini Mekke'de bırakmışlar; üzerlerinde elbiseleri, ayaklarında pabuçları ile hicret yerine gelmişlerdi. Bu sebeple bunlar işsiz, güçsüz, yersiz ve yurtsuz insanlardı. İnanışları İslam, Medine'ye hicret edenlerin birbirlerinin velileri olduklarını, varis olduklarını, birbirlerinin işine bakıp düzene koymaları ve yardımlaşmaları gerektiğini bildiriyordu.³⁵¹ Bu husustaki ayette: "Gerçekten de iman edip hicret eden, mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda ci- had veren, onları barındırıp yardım edenler, işte bunlar birbirlerinin velileridirler. İman ettiği halde henüz hicret etmemiş olanlar, hicret edinceye kadar onlar üzerinde herhangi bir velayet hakkınız yoktur",³⁵² buyurulmaktadır.

Şu halde Medine Müslümanları, bir aile bireyleri gibi, velayetin gerektirdiği sosyal ve ekonomik görevlerden, birbirinden sorumlu oluyorlardı. Bu sorumluluğun kaynağı iman ve hicret etmiş olmaktı. Çünkü ayette "Ey iman edenler! Eğer babalarınız ve kardeşleriniz, imana karşılık küfürden hoşlanıyorlarsa, onları veli edinmeyiniz. Sizden her kim onları veli edinirse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir",³⁵³ buyurulmaktadır.

Bu sebeple Medineliler, mali ve ekonomik güce sahip oldukları için, Mekke'den gelmiş bulunan muhacir Müslümanlara yardım ettiler. Bu yapmış oldukları yardımdan dolayı onlara *Ensar* adı verildi.

Hiz. Peygamber Mekke'den gelen muhacirlerle Medineli Ensar'ı teker teker kardeş yaptı. Muhammed Hamidullah bu konuda şunları yazar: "Muhacirlerin bu yeni yerleşim merkezine uyum ve intibaklarını kolaylaştırmak maksadıyla, müessir ve somut bir hal tarzı ortaya atarak onları samimi bir iş birliğine teşvik etti. Medineli her bir aile başkanı, en azından refah ve maddi genişlik içinde bulunanlar, Mekke'li bir muhacir ailesini kendi yanına alacaklardı; böylece hâsıl olan *Ahdi Kardeşlik Münasebeti* (Muahat) ne göre her ikisi de müştereken çalışacaklar, elde ettikleri kazancı aralarında paylaşacaklar ve hatta birbirlerine mirasçı da olacaklardı. Herkes bu formüle rıza gösterip kabul etti ve Resulullah için vakit geçirmeksizin bir miktar Mekkeliyi (muhacirun), Makrizi'ye göre 186-aileyi aynı sayıda Medinelinin (Ensar) yanına yerleştirdi. Bunlardan bir kısmının ahdi kardeşlik bağı (Muahat), kur'a çekmek suretiyle gerçekleştirilmiştir."³⁵⁴

Bu olağan üstü durum kalkınca, daha sonra ayet gelerek, İbn Arabi'nin ifadesiyle hicret ile varis olmayı kaldırdı.³⁵⁵ Bu hicret kardeşliği ile mirasçı olma usulünü kaldıran ayette şöyle buyurulmaktadır: "Allah'ın kitabına göre, rahim sahipleri (akrabalar),

³⁵⁰Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I, 257.

³⁵¹Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, III, 2437.

³⁵²Enfal 8/72.

³⁵³Tevbe 9/23.

³⁵⁴Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi,I, 181; İbn Hişattı, es-Siretü'h Nebeviyye,II, 150.

³⁵⁵Bkz. İbn Arabi, Âhkamü'l Kur'an, II, 889.

birbirlerine (varis olmaya) daha uygundurlar. Şüphesiz ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir."³⁵⁶

Bu hicret olayından sonra Hz. Peygamber, Medinelilerin mülkiyetine kendi rızaları ile müdahale ederek, akraba olmayan yabancı insanları kendi yakın akrabaları imiş gibi mirasçı yapmıştı. Burada hiç şüphesiz kamu yaran vardı. Eğer böyle bir formül bulunamamış olsaydı, Mekkeli muhacirleri açlık, sefalet ve hastalık gibi kötülükler Medine toplumunu tehdit eder hale gelebilirdi. Şu halde İslam hukukunda toplumun geleceğini tehdit eden ekonomik bir tehlike varsa o zaman devletin ekonomiye müdahale etmesinde bir sakınca yoktur.

2- Medine Sözleşmesi

Hz. Muhammed (s.a), bir taraftan müslümanlar arasında özel bir İslam kardeşliği, Ensar ve Muhacir kardeşliği kurarken ve muhacirleri, Ensar'ın mallarına ortak yaparken diğer taraftan da Yahudi, Hristiyan ve müşriklerle de barışı sağlamak için sözleşme yapmıştı.

Kurucu Anayasa, Medine Sözleşmesi ve Medine Vesikası gibi isimler verilen bu anlaşmayı Alman müsteşriklerinden Wellhausen ilk olarak, Arapçadan alman- caya 47 madde halinde tercüme etmiştir.³⁵⁷

Bu sözleşmenin metnini İbn Hişam, *es-Siretü'n Nebeviyye* adlı eserinde³⁵⁸ İbn İshak'dan naklederek, Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam da *Kitabü'l Emval* adlı eserinde³⁵⁹ İbn Şihab ez-Zühri'den naklederek yazmışlardır.

Bu sözleşmede mali ve ekonomik meseleler de ele alınmıştır.³⁶⁰

Wellhausen'in 47 maddelik neşrine göre Sözleşmenin 3 ila 11 ve 12. maddelerde muhtelif zümrelerin isimleri ayrı ayrı gösterilerek, bunların kendi mensuplarının bazı mali sorumluluklarını, aralarında ortaklaşa teşkil edecekleri bir fon ile karşılayacakları hususu tanzim edilmiştir. Bu maddeler:

1-Öldürme veya yaralama halinde maktulün ailesine verilecek olan kan diyeti,

2- Harp esirlerinin kurtulması için ödenecek olan fidye- i necat, (12. madde de yine aynı şekilde fidye konusunda ilave olarak, oldukça genel bir kural getirmektedir).

3-Ağır mali mesuliyetler altında bulunan müminlerin bundan kurtulması hususlarını tanzim etmektedir.³⁶¹

12. Maddede aynen şöyle denilmektedir: "Müminler kendi aralarında ağır mali mesuliyetler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde) bırakmayacaklar, fidye-i necat veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve makul bilinen esaslara göre ödeyeceklerdir."³⁶²

Bu sözleşmede görüldüğü üzere bireyin dar ve zor durumlarında ve ekonomik sıkıntılarında bu kriz halinin atlatılması için, toplumun kendisine mali yardım yapması öngörülmektedir.

İşte Hz. Peygamber'in (s.a) böylece gerektiği zaman devletin, fert-toplum arasındaki ekonomik dengeyi sağlamak için, ekonomiye müdahale örnekleri verdiğini tarih ve diğer kaynaklardan Öğrenmekteyiz.

³⁵⁶Enfal 8/75.

³⁵⁷Bkz. Salih Tuğ, İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, s. 31; İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1969, s. 43.

³⁵⁸Bkz. İbn Hişam, *es-Siretü'n Nebeviyye*, Dar-u İhya-i 't Türesi'l Arabi, Beyrut Lübnan 1971, II, 147-150.

³⁵⁹Bkz. Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitabü'l Emval*, s. 290-294, No: 517.

³⁶⁰Salih Tuğ, İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, s. 31.

³⁶¹Sali Tuğ, İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, s. 31.

³⁶²Bkz. Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 207.

3- Müellefe-i Kulüb veya Örtülü Ödenek

Hz. Peygamber (s. a.)'in vefatından sonra iş başına gelen Hz. Ebu Bekir döneminin iki yıl, üç ay ve on gün³⁶³ gibi kısa süreli bir dönem olmasından dolayı, bu zaman zarfında ekonomik müdahaleye örnek teşkil edecek bir şey pek görülmemektedir, diyebiliriz. Ancak Ridde olayları gibi devlete zekât-vergi vermeyenler ortaya çıkmışsa da Ebu Bekir'in kararlı tutumu ve "Allah'a yemin olsun ki, Peygambere verdikleri bir deve yularını bana verinceye kadar onlarla savaşırım"³⁶⁴, Başka bir rivayette Peygamber'e verdikleri bir oğlak (koç yavrusunun)³⁶⁵ sözüyle başarıya ulaştığı bilinmektedir.

Fakat Mustafa Mahmud, "Ekonomiye devlet müdahalesinin örneklerini Hz. Ömer İbn el-Hattab (r.a.) zamanında gördük", demek suretiyle, Hz. Ebu Bekir döneminde müdahale için kayda değer bir şey olmadığına işaret etmektedir.³⁶⁶

Bununla beraber Serahsi ile Kasani müellefei-kulübün Ebu Bekir döneminde ve Hz. Ömer ile ikisinin görüşü üzerine kaldırıldığını söylemektedirler,³⁶⁷

Muhammed Hamidullah'ın ifadesiyle söyleyecek olursak, Tevbe Suresinin 60. ayeti devlet gelirlerinin sarf yerleri, yani bütçenin giderler faslı hatanda da çok açık emirler getirmiş, bu işi devlet başkanının lütuf ve inayetine bırakmamıştır.³⁶⁸

Ayette ." Muhakkak ki, sadakalar (şeklindeki devlet gelirleri) :

- 1- Fakirler,
- 2- Muhtaçlar,
- 3- Memurlar,
- 4- Müellefe-i Kulüb,
- 5- Köleler,
- 6- Borçlular,
- 7- Allah yolunda cihad edenler,
- 8- Yolcular,

için Allah tarafından farz olarak konmuştur. Allah bilendir, hikmet sahibidir"³⁶⁹ buyrulmuştur. Merğmani, ayetin baş tarafını yazdıktan sonra, "Bunlar sekiz sınıftır; fakat Allah İslam'ı güçlü kıldığı için ve kendilerine ihtiyaç kalmadığı için müellefe-i kulüb düşmüştür" demek suretiyle³⁷⁰, Hanefilerin görüşünü ortaya koymuş oluyordu.

Muhammed Hamidullah'ın, "Biz buna modern ıstıhlardan biriyle (Tahsisat-ı Mesture) diyebiliriz."³⁷¹ dediği bu müellefe-i kulübün düşüp düşmediği konusu, mezhepler arasında ihtilafli bir konudur.³⁷²

Bu konuda Serahsi İle Kasani'nin anlattıkları hemen hemen birbirinin aynıdır. Her ikisi de bu örtülü ödenek fonunun, İslam'ın güçlenip kuvvetlenmesiyle düştüğünü ve bu

³⁶³Bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 62.

³⁶⁴Bkz. Ebu Zehra, et-Tekafülül' İçtimai Fi'l İslam, ed-Daru'l Kav- miyye, Kahire 1964-1384 H. , s. 80.

³⁶⁵Bkz. Kasani, Bedayi', II, 31.

³⁶⁶Bkz. John Esposito - John Donohue, Değişim Sürecinde İslam, Çev: Ali Yaşar Aydoğan, Aydm Ünlü, Eko Matbaası, İstanbul 1991. s.167.

³⁶⁷Kasani, II, 44,45 - Serahsi, III, 9.

³⁶⁸M. Hamidullah, İslam Hukuku Etüdüleri, s. 106.

³⁶⁹Tevbe 9/60.

³⁷⁰Merğmâni, el-Hidaye, II, 80.

³⁷¹M. Hamidullah, İslam Hukuku Etüdüleri, s. 108.

³⁷²Bkz. İbn Rüşd, Bidayetül Müctehid, Şirket-ü Mektebet-i ve Mat- baat-ü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır 1969- 1379,1, 275; M. Hamidullah, İ. Peygamberi, II, 972, 976.

hususla sahabenin icma edip konsensüs sağlandığını belirtirler.³⁷³ Serahsi'nin metninde şu bilgiler verilmektedir:

"Müellefe-i Kulübe gelince bunlar, Ebu Süfyan b. Harb, SafVan İbn b. Ümeyye, Uyeyne b. Hısn ve Akra b. Habis gibi arap kabilelerinin reislerinden müteşekkil bir topluluk idi. Resulullah, bunlara Allah'ın bütçeden (Sadakadan) tahsis ettiği hisseyi, kalplerini İslam'a ısındırmak için veriyordu. Denildi ki: Bunlar zaten müslüman olmuşlardı. Yine denildi ki, müslüman olmayı vadetmişlerdi. Kafir oldukları halde bunlara bütçeden nasıl ödeme yapılıyor, böyle şey caiz olur mu gibi bir düşünce ileri sürülürse buna şöyle cevap veririz.

Müşriklerin kötülüklerini defetmek için, müslüman fakir ve zenginlere cihat farz kılındı. Şerlerinden kurtulmak üzere müellefe-i kulübe fakirler fashından bir miktar mal veriliyordu. Bu, o zamanlarda cihad yerine geçen bir işti. Sonra bu hisse Peygamber'in (s. a.) vefatıyla son buldu. Hatta bu hususta Şa'bi, "Peygamber'in (s. a.) vefatıyla rüşvet sona erdi", demiştir.

Haber veriliyor ki: Bunlar Hz. Ebu Bekir'in hilafeti zamanında gelip kendi hisselerini isteyen bir yazıyı sundular. Hz. Ebu Bekir (r. a.) yazıyı kendilerine iade etti. Bundan sonra Hz. Ömer (r. a.)'e geldiler ve Ebu Bekir'e sundukları yazıyı ona verdiler. Hz. Ömer istediklerini kabul etmeyip Ebu Bekir (r. a.) 'den intikal eden bu yazıyı yırtıp attı ve "Peygamber (s. a.) bunu size kalplerinizi ısındırmak için veriyordu. Bugün ise Allah, dini izzetli kılmıştır. Bu sebeple İslam üzere devam ederseniz edersiniz; yoksa sizinle bizim aramızdaki meseleleri kılıç halleder. Bunun üzerine dönüp hemen Hz. Ebu Bekir (r. a.)'e gittiler, ve ona "Halife sen misin, yoksa Ömer mi? Sen bize dilekçeyi iade ettin, Ömer ise onu tuttu yırttı", dediler. Buna karşılık Hz. Ebu Bekir (r. a.); "O kendisi bilir (ben ona karışmam)", dedi ve Hz. Ömer'e muhalefet etmedi.³⁷⁴

Burada Hanefilerin görüşünü kabul ederek, bütçenin Muhammed Hamidullah'ın deyişiyile, örtülü ödenek fashının sona erdiğini düşünürsek, devlet başkanının bunu zaman ve zeminin şartlarına göre yapmış olduğunu söyleyebiliriz. Şu halde devlet hazinesinden yapılan harcamalar, ihtiyaçlara göre ayarlanır. İhtiyaçlar bittiği zaman, o kaleme yapılan harcamalar da durdurulur.

4- Irak -Sevad Topraklarının Dağıtılması

Toprağın ekonomi açısından ne kadar önemli olduğu herkes için malumdur. Çünkü tabiat (yani toprak) ekonomi ilmince üretim faktörlerinden birisi sayılmaktadır. Toprak gerçek üretimi sağladığı içindir ki, toprak ürünlerine İslam Hukukunda öşür ve haraç gibi onda bir nispetinde alınan vergiler konulmuştur.

Savaş ve Barışla elde edilmiş topraklar hakkında İslam Hukukçuları, bu toprakların savaşa katılan askerler arasında dağıtılması veya devletin uhdesinde tutulup dağıtılmaması konusunu tamamen devlet başkanına bıraktığını, onun bu konuda muhayyer olup dilediğini yapabileceğini söylerler.³⁷⁵

Bu konuda Merğınani aynen şöyle demektedir: "İmam bir beldeyi zor kullanarak fethettiği zaman, muhayyerdir, dilerse onu Resulullah'ın Hayber'de yaptığı gibi müslümanlar arasında taksim eder, dilerse Hz. Ömer'in Irak sevadında yaptığı gibi ashabın da muvafakat ettiği üzere, halkı hür olarak toprakları üzerinde bırakır, cizye ve haraç vergisi koyar."³⁷⁶

³⁷³M. Hamidullah, İ. Peygamberi, II, 972.

³⁷⁴Serahsi, Mebsut, III, 9; Kasani, Bedayi', II, 44-45.

³⁷⁵Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 118; Yahya b. Âdem, Kitabü'l Haraç, el-Matbaatü's Selefıyye, 1384, s. 19-20; Merğınani, Hidaye, II, 105.

³⁷⁶Merğınani, Hidaye, II, 105; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, VI, 4838.

Hz. Peygamber, zor kullanılarak fethedilen Hayber topraklarını haraç arazisi olarak bırakmamış; ganimet olarak kabul etmeyi uygun görmüş ve beşte dördünü Hayber'in fethine katılan gaziler arasında dağıtmıştır. Böylece bu topraklar onların mülkü ve öşür arazisi olmuştur.³⁷⁷

Hz. Ömer dönemine gelinceye kadar uygulamalar böylece savaşla alınan toprakların, beşte dördünün savaşa katılanlar arasında dağıtılması şeklinde devam etti. Sa'd İbn Ebi Vakkas komutasındaki askerler Irak sevadını (Sevad: Hz. Ömer zamanında alınan İran İmparatorluğuna ait Irak topraklarıdır. Sevad denilmesinin sebebi, ziraatçiliğe elverişli ve ağaçlarla kaplı bir arazi olduğundan. Bitki ve ağacın olmadığı Arap yarımadasından çıkıp orasını çeşitli bitki ve ağaçlarla kaplı olarak buldukları için *sevad* dediler. Çünkü Araplar, yeşil ile sevadı (siyahı) bazen aynı manada kullanırlar),³⁷⁸ fethettikleri zaman, askerler toprağın kendi aralarında taksim edilmesini istediler. Sa'd, durumu halifeye sorunca Hz.Ömer şöyle cevap verdi:

"İmdi: Askerin ganimetleri ve Allah'ın harp yapmaksızın nasip ettiklerini aralarında taksim edilmesini istediklerini bildiren mektubunu aldım. Ordugâhta sana getirilen silah ve atları ve sair ganimet mallarını nazarı itibara alarak, sefere katılan müslümanlar arasında taksim et. Arazi ve suları eski sahiplerine bırak ki, bunlar Müslümanların umumi masraflarını karşılamak üzere kalsın. Biz bunları bugün bulunan müslümanlar arasında dağıtırsak onlardan sonraki nesillere bir şey kalmaz,"³⁷⁹

Mustafa Mahmud'a göre Hz. Ömer, ekonomiye devlet müdahalesinin örneklerini veriyordu. O şöyle der: "Ekonomiye devlet müdahalesinin örneklerini Hz. Ömer İbn el-Hattab (r.a.) zamanında gördük... Ömer, (r.a.), akınlarda fethedilen ganimet toprakları, paylaşmak isteyen Müslümanlara izin vermemiş, bu toprakları tüm toplumun malı olarak kabul etmiştir. Aynı şekilde vakıfların, madenlerin ve yeraltı zenginliklerinin özel mülkiyete, bunların kamu sektörünün yönetimi altında olması gerektiği gerekçesiyle karşı çıkmıştır."³⁸⁰

Yahya b. Âdem, hukukçuların görüşlerini naklederek, Hz. Ömer'in kendi görüşüne mesnet kabul ettiği ayeti zikrederek, meseleye açıklık getirmektedir: "Bazı hukukçular, toprak beşe bölünmez" dedi. Çünkü toprak fey olup ganimet değildir. Çünkü ganimet vakfedilmez. Toprağı başkan dilerse vakfeder, dilerse ganimeti taksim ettiği gibi, onu da taksim eder. Ancak feyde beşte bir yoktur. Çünkü Cenab-ı Hak Kur'an'da buyurduğu gibi fey bütün Müslümanların ortak malıdır: "Allah'ın o fethedilen kasabalar halkından Peygamber'ine ayırdığı fey, *fakir muhacirler içindir*, dedikten sonra, "Daha önce Medine'yi yurt edinmiş ve imanı gönüllerine yerleştirmiş olan kimseler", buyurdu. Daha sonra Allah, "Onlardan sonra gelenler",³⁸¹ buyurmaktadır ki, bu suretle Müslümanlardan fey mallarına katılmamış hiç bir kimse kalmaz. Eğer başkan beşe taksim ederse toprak ganimet olur; böylece onun beşte dördünü savaşta hazır bulunanlar arasında bölüştürür."³⁸²

Ebu Ubeyd'in ifadesine göre³⁸³ Hz. Ömer Irak arazisini taksim etmezken işte bu fey ayetine³⁸⁴ dayanıyordu. Peygamberin uygulaması ile Ömer'in uygulaması birbiriyle çelişki teşkil etmiyordu. Çünkü Hz. Peygamber de şu ganimet ayetine dayanıyordu: "Biliniz ki, ganimet olarak aldığınız her hangi bir şeyin beşte biri, Allah'a, Resulüne, O'nun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir".³⁸⁵

³⁷⁷Bkz. Ebu Ubeyd, Emval, 78, No: 141 ; Ebu'l A'la el-Mevdudi, İslamda Toprak Mülkiyeti, Çev: Mehmet Yaşar Şahin, İrfan Matbaası, İstanbul 1972, s. 31.

³⁷⁸Bkz. Maverdi, Ahkamü's Sülteniyye, s. 172 ; Ebu Ya'la el-Ferra, Ahkamü's Sülteniyye, s. 203.

³⁷⁹Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, Emval, s. 82, No: 150.

³⁸⁰John Esposito - John Donohue, Değişim Sürecinde İslam, s. 167.

³⁸¹Haşr 59/6-10.

³⁸²Yahyab. Âdem, Kitabü'l Haraç, s. 20, No: 12.

³⁸³Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, Emval, s. 85-86, no: 153.

³⁸⁴Haşr 59/6-10.

³⁸⁵Enfal 8/41.

Hız. Ömer bu hususta tamamen ülkenin şartlarını göz önüne alarak hareket ediyordu. Onun için Abdurrahman b. Avf'a "Eğer ben Irak ve Suriye topraklarını dağıtacak olursam, devlet harcamalarını ne ile karşılar, bu ülkenin ve Suriye ve Irak gibi yerlerin fakir ailelerine, dul ve yetimlerine ne verebilirim", demişti.

Kendisinden istişare talebinde, bulunması üzerine önce büyük muhacirlerle istişare etti. Abdurrahman b. Avf, taksim tezini benimsedi. Hız. Ali, Osman, Talha ve Abdullah b. Ömer ise halifenin görüşünü uygun buldular. Sonra Hız. Ömer, beşi Hazrec, beşi de Evs 'den olmak üzere Ensar'dan on kişiyi davet ederek kendilerine: "Yüklediğim işlerinizde emanetime iştirak etmeniz için sizi rahatsız ettim. Benim arzuma uyun demiyorum, gerçeğin ortaya çıkmasına yardım edin...", diye söze başladı ve "bu toprakları gazilere dağıtacak olursam, zamanla bu topraklar onların kadın ve çocuklarına intikal edecektir. O zaman biz bu toprakları koruyacak olan askere verecek bir şey bulamayacağız. Menkul malları dağıttım, araziye üzerindkilerle beraber bütün Müslümanların faydasına bırakmak, ahalisinden alınacak haraç ve cizyeden gerek bugünkü ve gerekse sonra gelecek Müslümanların istifade etmelerini sağlamak istiyorum, sizler ne dersiniz", dedi. Onların da aynı görüşü benimsemeleri üzerine karar vererek, uygulama için gereken memurları gönderdi.³⁸⁶

5-Vergide Görünen ve Görünmeyen Malların Ayrımı

Kasani 'nin ifadesine göre, zekatı toplama hakkı bizzat Sultanın (devletin) dır. Bunun için Hız. Peygamber (s. a.), Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer dönemlerinde zekâta tabi malların vergilerini devlet bizzat kendisi alır ve gereken yerlere dağıtırdı. Bu usul Hız. Osman devrine gelinceye kadar böylece devam etti. Hız. Osman iş başına geldiği zaman İslam ülkesi pek çok genişlemiş, Müslümanların nüfusu artmış ve malların miktarı çoğalmıştı. Bu sebeple zekâtın hükümet memurları vasıtasıyla tahsil edilmesi bazı zorluk ve yolsuzluklara, hatta vergi mükelleflerine haksızlıklara neden oluyordu. İşte bu yüzden Hız. Osman vergi mallarını görünen ve görünmeyen (zahiri ve batini) diye iki kısma ayırdı. Bir ramazan günü hutbeye çıkıp batini malların zekâtlarını mükelleflerin hak sahiplerine bizzat kendilerinin vereceğini ifade ederek şöyle dedi: "Ey müminler, dikkat ediniz, zekat verme ayınız geldi. Buna göre kimin malı ve borcu varsa, hesabını yapıp geri kalan malının zekâtını versin." Hız. Osman, bu tebligatı oldukça kalabalık bir sahabe topluluğunun huzurunda yaptı. İçlerinden hiç bir kimse itiraz etmediği için de Hız. Osman'ın bu görüşü üzerinde sahabe icma etmiş oldu.³⁸⁷

Zahiri-görünen mallar, gizlenmesi mümkün olmayan mallar olup şunlardır: Ekinler, meyveler, mevaşi denilen hayvanlar gibi. İslam ülkesinde bir memlekette diğer bir memlekete, bir beldeden diğer bir beldeye ticaret için giden tüccarların elindeki altın, gümüş, para ve ticaret eşyası gibi şeyler de görünen mallardan sayılır. Bâtini-görünmeyen mallar ise sahiplerinin ikametgâhlarında veya ticarethanelerinde bulunan ve bu yönüyle de gizlenmesi mümkün olan altın, gümüş ve ticaret eşyası gibi mallardan ibarettir.³⁸⁸

Kasani, Hız. Osman'ın yukarıdaki tebliğini zikrederek, bunun bir nevi halka vekâlet vermek olduğunu ve dolayısıyla devletin bu vergiyi bizzat kendisinin alma hakkının ortadan kalkmış olmadığını beyan etmektedir. Tabi bunun neticesi olarak Hanefiler, herhangi bir kimse veya belde halkının görünmeyen malların vergisini vermediğini devlet öğrenirse bunu bizzat kendisi ister, fakat böyle vermeme gibi herhangi bir iddia yoksa o

³⁸⁶Bkz. Muhammed Hudari, Tarihu 't Teşri 'il-İslami, s. 124-125; Hayreddin Karaman, İslam Hukukunda İctihad, Elif Matbaacılık, Ankara 1975, s. 75.

⁴⁰Kasani, Bedayi', II, 6-7 ; Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye, IV, 78.

³⁸⁸Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye, IV, 74.

zaman devletin bizzat kendisinin istemeye hakkı yoktur, çünkü bu sahabenin icmasına muhalif düşer, derler.³⁸⁹

İbn Abidin'in açıklamasına göre, Görünen malların vergisini devletin almasında herhangi bir ihtilaf yoktur.³⁹⁰

Vehbe Zuhâyli, zekâtı devletin alıp dağıtması veya mükellefin kendisinin vermesi konusunda oldukça geniş açıklamalar yapmıştır. "Onların mallarından zekât al"³⁹¹ ayeti ile zekâtın harcama yerlerini sayan ayette geçen "zekât işlerinde çalışan memurlar"³⁹² kelimesini delil getirerek, zekâtı devletin alması, Müslümanların kendi kendilerine vermemesi gerektiğini söylemektedir. Ayrıca Zuhayli, Zariyat süresindeki şu ayeti: "Onların mallarında dilenen ve mahrum olanın hakları vardır."³⁹³ Delil getirerek, mükelleflerin hak sahiplerine bizzat kendilerinin de vermesinin caiz olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁴

Malların vergisini devletin alıp gereken yerlere dağıtması veya vergi mükelleflerinin bizzat kendilerinin hak sahiplerine vermesi konusunda ihtilaf, Hz. Osman'ın mallan görünen ve görünmeyen mallar diye ikiye ayırıp görünmeyen malların zekâtlarını mükelleflerin kendilerinin vereceğini emretmesinden sonra ortaya çıkmıştır.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Hz. Osman'ı böyle bir karar almaya sevk eden sebep, o günkü şartlardı. Onun zamanında İslam ülkesi son derece genişlemiş, müslümanlar çoğalmış ve insanlar değişmişti. Bu sebeple zekâtların hükümet memurları vasıtasıyla toplanması bazı zorluklara ve yanlış hareketlere sebebiyet vermeye başladığından, görünmez malların vergilerini verme işi, mükelleflerin emanetine bırakılmıştı.³⁹⁵ Hz. Osman vergi memurlarının, Müslümanların gizli mallarını araştırıp yoklamalarını ve bu hususta haksız davranışlarda bulunmalarını iyi görmediğinden, bunu önlemek için, bu tür vergilerin verilmesini sahiplerine bırakmıştı.³⁹⁶ Muhammed Ebu Zehra, Hz. Osman'ı bu çeşit bir davranışa sevk eden başka bir amilin de mükelleflerden kendi fakir akrabalarına zekâtları ile yardım etmek isteyenlere, bu imkânı verme düşüncesi olabileceğini ileri sürmektedir.³⁹⁷

Bizce Hz. Osman'ı malları böyle zahir ve batın diye iki kısma ayırarak batın malların zekâtını insanların kendilerinin istedikleri yerlere vermesini istemesinin aşıl sebebi, ortaya çıkan yeni şartlar altında topluma daha faydalı olmaya çalışmaktır.

Ekonomi, malların üretilmesi, mübadelesi ve tüketilmesi konularını işleyen bir ilim olup fayda ve zararı ortaya koymaya çalışır. İslam Hukukunun fayda ve zarar konusunda temel prensipler getirdiği bir gerçektir. Mecelledeki "Zarar kadim olmaz",³⁹⁸ "Zarar izale olunur"³⁹⁹ ve "Def-i mefasid celb-i menafiden evladır"⁴⁰⁰ gibi getirilmiş olan esaslar, İslam hukukunun zararlı olan usul ve yolların terkedilmesi ve faydalı olanların tutulması hususunda açık, net ve hem de dinamik bir hukuk sistemi olduğunu göstermektedir.

³⁸⁹Kasani, Bedayi', II, 7.

³⁹⁰İbn Abidin, Reddül Muhtar, II, 24.

³⁹¹Tevbe 9/103.

³⁹²Tevbe 9/60.

³⁹³Zariyat 51/19.

³⁹⁴Vehbe Zuhayli, İslam Fıkhı Ansiklopedisi, III, 373, 374.

³⁹⁵Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye, IV, 78; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, III, 2574.

³⁹⁶Bkz. Kemallüddin İbnü'l Hüman, Fehu'l Kadir, Mısır 1315. 1.487; Mehmet b. Firamurz b. Ali Molla Hüsrev. Düru'u'l Hukkam. İst- 1972,1. 172.

³⁹⁷Muhammed Ebu Zehra, İslamda Sosyal Dayanışma. Çev: E. Ruhi Fırlah, Osman Eskicioğlu, s. 153.

³⁹⁸Mecelle, 7. Madde.

³⁹⁹Mecelle, 20. Madde.

⁴⁰⁰Mecelle, 30. Madde.

Böylece Hz. Osman, zamanının ihtiyaçlarını göz önüne alarak, vergi yoluyla o günün ekonomisine müdahale etmiş oluyordu. Tabii ki bu müdahale, daha adil ve daha faydalı bir hareket ve davranışın sağlanması için yapılmıştır.

Hz. Peygamber (s. a.) ve sahabe dönemlerindeki bu ekonomiye müdahale örnekleri bize, İslam hukukunun, gerek fert ve gerekse devlet planında şartlara göre, zarardan kaçmak ve faydalıya daha çok yaklaşmak ve ulaşmak için hareket serbestliği getirdiğini göstermektedir.

SONUÇ

Bilhassa son zamanlarda Batı'nın değerleri arasında yer alan serbest piyasa ekonomisi üzerine yapmış olduğumuz bu araştırmamız sonucunda vardığımız netice ve kanaatleri şu şekilde ifade etmemiz mümkündür.

Batıdaki Rönesans Çağına gelinceye kadar, İslam ve Hıristiyan dünyası, doğu ve batı toplumlari iktisadi düşünce ve faaliyet bakımından, hepsi tarım toplumu olduğu için, hemen hemen birbirine yakın bir halde idi. Hayat bir bütün olup dini, ilmi, içtimai, idari, siyasi, iktisadi ve ailevi bölümlere ayrılmamıştı. Ekonominin, ev idaresi ve çiftlik yönetimi şeklindeki anlamı, iktisadi faaliyetlerde henüz yürürlükte idi.

Rönesans'la birlikte Avrupa'nın düşünce hayatında çok büyük değişiklikler olmuştur. Bunlar arasında araştırmamızla ilgili olarak, ilimlerin yavaş yavaş felsefeden ayrılıp kendi istiklallerini ilan etmeleri ile ekonominin dinden ayrılarak, kendi yeni terminolojisini kurmaya başladığını gösterebiliriz.

Bu yeni anlayışta din, bilim, insan, ekonomi devlet ve her şey, eski olduğundan farklı bir şekilde, yeniden ele alınıp tanımlanmaya başlandı. Mesela ekonomik açıdan insan, birey olarak yardım etmeyi, hayır ve sadaka vermeyi seven bir varlık değil, bencil - egoist, hep kendi menfaatine düşkün, almadan vermeyen, vermeden bir şey beklemeyen, özel çıkarıcı, bulunan yeni terimin tam anlamıyla *homo economicus*, yani ekonomik bir hayvandı. Hâlbuki bu tanım, yeryüzünde Allah'ın yarattığı ve diğer mahlûklar arasında kendisine özel bir görev verdiği halife-insana uygun düşmüyordu. Çünkü kainattaki bütün olaylar hep birer ölçü içerisinde cereyan ettiği için, birey insan kendisi kadar toplumu ve yine kendisi kadar diğer varlıkları da düşünmeliydi. Çünkü böyle bir egoist çıkarıcılık anlayışı, kendisine menfaat ve fayda değil, tam tersine zarar getirirdi.

Ekonomi ilmi de değişmişti; ev ve çiftlik, yani fert ve aile ile ilgili ekonomi anlayışı gidip, onun yerine toplumun, milletin ve devletin ekonomisi anlayışı geliyordu. Adeta bireylerin ekonomik özgürlükleri, fiili olarak ellerinden alınmış, millete-devlete verilmişti. Bunun kanıtını bize en -güzel bir şekilde gösteren, o ilk zamanlarda ekonomi ile ilgili yazılan eserlere verilen isimlerdir. Çünkü merkantilist düşüncenin öncülerinden olan Fransız iktisatçısı Antoine de Monchretien, 1615 tarihinde yazıp yayınladığı ekonomi kitabına, *Economie Politique* yani siyasi iktisat, yönetim ve devlet ekonomisi adını vermişti.

Ekonominin babası ve kurucusu sayılan Adam Smith de eserine *The Wealth of Nations* yani milletlerin- devletlerin zenginliği ismini uygun bulmuştu.

Böylece ferdin göstereceği iktisadi faaliyetler, devletin müsaadesine tabi tutuluyordu. Neticede bireyin ekonomik özgürlüğü bu suretle elinden alındığı için bir takım sıkıntılar meydana geldi. İnsanlar serbestliği savunmaya başladılar. Bu defa fert ile devleti karşı karşıya getirdiler. Birey ve toplumu savunan çeşitli görüşler ve ekoller ortaya çıktı.

Halbuki İslam'da fert ile toplum, birbirini tamamlar yan iki unsur gibi kabul edilmiştir. Biz, araştırmalarımız esnasında, İslam hukukunda ferdin ekonomik alanı ile devletin ekonomik alanının birbirinden tamamen ayrı olup, birinin diğerine müdahale etmediğini gördük.

Ayrıca yaptığımız karşılaştırmalar neticesinde İslam'ın serbest piyasa anlayışı ile iktisatçıların serbest piyasa anlayışlarının birbirinden farklı olduğu kanaatine vardık. Bu farklılardan birisi, İslam'da meşruiyet içerisinde bir serbestlik var iken, diğerinde başıboşluk anlamında bir serbestlik vardır. Bunlara göre devlet, bekçilik yapan bir

jandarmadan ibarettir; hâlbuki İslam hukukunda devletin görevleri belli olup, bunlar arasında ekonomik açıdan alt yapı hizmetleri, vergilerin toplanıp dağıtılması ve bunun gibi görevleri vardır.

Yani İslam hukukuna göre devlet normal şartlar altında halkın ne üreteceğine ve hangi fiyattan, kime ve nereye satacağına karışmaz. Asıl olan budur. Fakat memlekette tüm vatandaşları ilgilendiren ekonomik fayda ve zarar söz konusu ise o zaman fertlerin kendi rızaları ile devlet müdahalede bulunabilir. Nitekim Hz. Peygamber, hicretten sonra Mekkeliler ile Medinelileri kardeş yaparak, mallarına ortak etmişti. Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında görülen müellefe-i kulübün kaldırılması, Irak-sevad topraklarının dağıtılmayıp devlete bırakılması, görünmeyen malların vergisini mükelleflerin harcama yerlerine kendileri nin vermesi gibi hususlar, hep birer müdahale örnekleri olarak kabul edilebilir.

Devletin ekonomiye vergi, fiyat, gümrük, para, kredi ve faiz politikaları ile etkilediğini gördük. Hâlbuki İslam'da, hiç bir sebep yok iken, devletin ekonomiye hangi yolla olursa olsun, müdahale etmesinin uygun düşmediğini ve bunun bir haksızlık olduğunu tespit ettik. Ayrıca İslam'da vergilerin belli olup gümrük vergisi diye bir verginin bulunmadığını, çünkü sınırlarda şahsi mallardan hiçbir zaman vergi adı altında hiçbir şey alınmadığını, alınan vergilerin ise sadece ticaret mallarından alındığını ve bu sebeple bazı İslam bilginlerinin İslam'daki ticaret öşrü vergisi ile gümrük vergisini karıştırdıkları kanaatine vardık.

Bu kanaatlerimizi daha net bir şekilde ifade edecek olursak, İslam'da asıl olan devletin ekonomiye müdahale etmemesidir. O sebeple İslam ekonomisi serbest ticarete ve özel teşebbüse dayanan bir ekonomidir. Ancak ihtiyaç ve şartlar müdahale ve himayeyi zaruri kılarlsa o zaman da gereği yapılır.

BİBLİYOGRAFYA

ADEM, Yahya b.,

-Kitabü'l Haraç, el-Matbaatü's Selefıyye, Y.Y. 1384

AK İKTİSAT Ansiklopedisi,

-Sermet Matbaası, İstanbul 1973 AKSEKİ, Ahmet Hamdi,

-İslam, Matbaa-i Ebu'z Ziya, İstanbul 1943 ALUSİ, Şihabüddin Mahmud,

-Ruhu'l Meani, et-Tıbaatü'l Müniriyye, Beyrut T.Y.

ANSAY, Sabri Şakir,

-Hukuk Bilimine Başlangıç, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1958 ARAL,

Namık Zeki,

-Toplumumuzda Doktrin Tartışmaları, Türkiye Ticaret Odaları Sanayi

Odaları ve T.B. Birliği, Ankara 1965 ARMAĞAN, Servet,

*-İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, Gaye Filmcilik ve Matbaacılık
Ankara 1992 BABAN, Şükrü,*

-İktisat Dersleri, Kenan Basımevi, İstanbul, 1942 BAKTİR, Mustafa,

-İslam Hukukunda Zaruret Hali, Emel Matbaacılık, Ankara T.Y. BAMMAT,

Haydar,

*-İslamiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri, Çev: Bahadır Dülger, Resimli
Posta Matbaası, Ankara 1963*

BEDRİ Abdiilaziz,

-*Sosyalizm ve İslam*, çev: Ali Kemal Saran, Ulutaş Matbaası, İstanbul T. Y.

BEGOVIÇ, Ali İzzet,

-*Doğu ve Batı Arasında İslam*, Çev: Salih Şaban, Oğul Matbaacılık, İstanbul 1993

BELAZURİ,

-*Fittuhu'l Buldan*, Çev: Mustafa Fayda, Sevinç Matbaası, Ankara 1987

BERKES, Niyazi,

-*Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Basımevi, Ankara 1975, **BİLMEN, Ömer Nasuhi,**

-*Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhıyye Kamusu*, *Bilmen Basımevi, İstanbul 1967* **BUHARİ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail,**

-*Sahihü 7 Buharı*, Amire Matbaası, Asıtane 1315 **ÇANTAY, Hasan Basri,**

-*Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1957

CEVZİYYE, İbn Kayyim,

-*İ'lamü'l Muvakkın*, Şirketü't Tıbaatü'i Fenniyye, Kahire 1968 **CEZİRİ, Abdurrahman,**

- *Kitabü'l Fıkh Ala'l Mezahibi'l Erbaa*, *Mısır T.Y. DAR, B. A.,*

-*Kur'an'ın Ahlaki Öğretileri*, (M . M. Şerif (Editör), İslam Düşüncesi Tarihi) Doğan Ofset, İnsan yayınlan, İstanbul 1990 **DÖNDÜREN, Hamdi,**

-*Mukayeseli Hukuk Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri*, *Acar Matbaacılık, İstanbul 1990*

EBU DAVUD, Süleyman b. el-Eş'as,

-*Sünenu Ebi Davud*, Suriye 1388/1968 **EBU UBEYD Kasım b. Sellam,**

-*Kitabü'l Emval*, Mektebetü'l Külliyyati'l Ezher neşri, Kahire 1388 (1968) **EBU**

ZEHRA, Muhammed,

-*Ebu Hanife*, Çev: Osman Keskiöglü, Ankara

Üniversitesi Basımevi, Ankara 1962 -*et-Tekafülü'l İçtimai Fi'l İslam*, ed-

Daru'l Kavmiyye Li't Tıbaati ve'n Neşri Kahire 1964- 1384

-*İslam Hukuku Metodolojisi*, Çev: Abdülkadir Şener, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973

-*İslamda Sosyal Dayanışma*, Çev: E. Ruhi Fıglalı, Osman Eskicioğlu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1969 **ENSARİ, Muhammed Fazlurrahman,**

-*Komünizme Karşı İslam*, Çev: Kemal Kuşçu, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık, İstanbul 1961 **ERDOĞAN, Mehmet,**

-*Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, *Yıldızlar Ofset, İstanbul 1995* **ERGİN, Feridun,**

-*İktisat*, İstanbul, Hamle Matbaası, 1964 **ESPOSITO, John - John Donohue,**

-*Değişim Sürecinde İslam*, Çev: Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, Eko Matbaası, İstanbul 1991

ETE, Muhlis,

-*Para ve Kambiyo*, Bozkurt Basımevi, İstanbul, 1936

FABREGUETTES, M.P.,

-*Adalet Mantiğı ve Hüküm Verme Sanatı*, Çev: Heyet, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1945 **FERRA, Ebu Ya'la,**

-*Ahkamü's Sülteniyye*, Matbaat-ü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır 1966-1387

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri,

-*Kari Marks ve Sistemi*, Yüksel Matbaası, İstanbul 1975

GAZZALİ, Ebu Hamid Muhammed,

- *Mustasfa*, Bulak Mısır-13 22 GIBB, Hamilton Alexander Roskeen,

- *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev: Kadir Durak ve ekibi, Doğan

Ofset, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991 GÖKBERK, Macit,

- *Felsefe Tarihi*, Başnur Matbaası, Ankara 1967 . - *Felsefe'nin Evrimi*, Milli

Eğitim Basımevi, İstanbul 1979 GÜRİZ, Adnan,

- *Hukuk Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985 HAMİDULLAH,

Muhammed,

- *İslam Peygamberi*, Çev: Salih Tuğ, İrfan

Matbaacılık ve Ticaret, İstanbul 1990

- *Modern İktisat ve İslam*, Çev: Salih Tuğ, Ahmed

Said Matbaası, İstanbul 1969

- *İslam Hukuku Etüdüleri*, Çev: Kemal Kuşçu, Zafer

Matbaası, İstanbul 1984

HANÇERLİOĞLU, Orhan,

- *Düşünce Tarihi*, Yükselen Matbaacılık, İstanbul 1970

- *Ekonomi Sözlüğü*, Yükselen Matbaacılık, İstanbul 1976 HAZAR», Paul,

- *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Çev: Erol Güngör, Yüksel Matbaası,

Tur Yayınları, İstanbul 1981

HUDARİ, Muhammed,

- *Tarihi't Teşri'i'l islami*, Saadet Matbaası, Mısır, 1964

HÜSEYİNİ, Muhammed Reşid Rıza,

- *Ulamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*, Çev: Ahmet Hamdi Akseki, sadeleştiren:

Hayreddin Karaman, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974 İBN ABİDİN,

Muhammed b. Emin, -*Reddü'l Muhtar*, Beyrut T.Y. İBN ARABİ, Ebu Bekir

Muhammed b. Abdullah,

- *Âhkamü'l Kur'an*, Mısır 1972 İBN es-SADR, Muhammed,

- *İslam Ekonomi Doktrini*, Çev: Mehmet Keskin- Sadettin Ergün, Haşmet

Basımevi, İstanbul 1978 İBN HALDUN,

- *Mukaddime*, Çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968

İBN HİŞAM,

- *es-Siretü'n Nebeviyye*, Dar-u İhya-i't Türesi'l Arabi, Beyrut Lübnan 1971

- İBN KAYYIM el-CEVZİYYE, Şemsüddin Muhammed b. Ebi Bekr,**
-*İ'lami' l Muvakkı'in*, Şirketü't Tıbaatü'l Fenniyye, Kahire 1968
- İBN KUDAME, Abdullah b. Ahmed,**
-*el-Muğni*, Beyrut 1985
- İBN MACE, Ebu Abdilllah Muhammed b. Yezid,**
-*es-Sünen*, Mısır 1952
- İBN RÜŞD,**
-*Bidayetü'l Müctehid*, Şirket-ü Mektebet-i ve Matbaat-ü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır 1969- 1379
- İBN TEYMİYE, Ahmet,**
-*el-Hisbe Fi'l İslam*, Selefıyye Matbaası, Kahire 1387, s. 9-12.
-*es-Siyasetü'ş Şer'ıyye*, Matbaatü'l Müsenna, Bağdad T.Y.
-*el-Hisbe*, Çev: Vecdi Akyüz, Başaran Matbaası, İstanbul, 1989
- İBNÜ'L HÜMAM, Kemallüddin,**
-*Fehu'l Kadir*, Mısır, Bulak 1315
- İBRAHİM FADIL,**
-*İktisat*, Akşam Matbaası, istanbul 1928
- İSFAHANI, RAĞIB,**
-*el-Miifredat Fi Garibi'l Kur'an*, Mustafa el-Babi el-Halebi Matbaası, Mısır 1381(1961)
- JANET, Paul -Gabriel Seailles,**
-*Metalib ve Mezahib*, Çev: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Haznedar Ofset Matbaası, İstanbul 1978
- KARAMAN, Hayreddin (Hazırlayan),**
-*Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku*, İrfan Matbaası, İstar. 'jul 1972
- İslam Hukukunda İctihad**, Elif Matbaacılık, Ankara 1975
- KASANI, Alaüddin Ebu Bekir b. Mesud,**
-*Bedaiu 's Sanai'*, Lübnan 1394/ 1974 , KUÇURADİ, İoanna (Yayma Hazırlayan),
-*İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, Meteksan Matbaası, Ankara 1982
- KUREŞİ, Enver İkbal,**
-*Faiz Nazariyesi ve İslam*, Çev: Salih Tuğ, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1966
- KUYUCAK, Hazım Atıf,**
-*İktisat Dersleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960
- MAHMUT, Mustafa,**
-*Marksizm ve İslamiyet*, Suudi Tanıtma Bakanlığı, Çev: Yusuf Uralgiray, Ankara 1977
- MANNAN, M. A.,**
-*İslam Ekonomisi*, Çev: Bahri Zengin, Özdemir % Basımevi, İstanbul 1973,
- MAVERDİ, Ebu'l Hasan,**
- *Ahkamu's Sultaniyye*, Mustafa el-Babi Matbaası, Mısır 1966
- MERĞİNANİ, Burhaniiddin,**
-*el-Hidaye*, Mustafa el-Babi el-Halebi Matbaası, Mısır 1936

MEVDUDİ, Ebu'l A'la,

-*Kur'an'ın Siyasi Öğretisi*, Çev: Fatma Bostancı, (bkz. İslam Düşüncesi Tarihi, Editör: M.M. Şerif, İstanbul 1990)

-*Tefhimü'l Kur'an*, Çev: M. Han Kayani, İstanbul 1986

-*Doğum Kontrolü Hareketi ve İslam*, Çev: Osman Eskicioğlu, Ticaret Matbaacılık, İzmir 1967 -*İslamda Toprak Mülkiyeti*, Çev: Mehmet Yaşar Şahin, İrfan Matbaası, İstanbul 1972

- *Tefhimü'l Kur'an*, Çev: M. Han Kayani, İstanbul 1986

MEVSİLİ, Abdullah Bin Mahmud,

-*el-lhtiyar*, Şirket'ü Mektebeti ve Matbaatü Mustafa el Babi, Mısır 1370 (1951)

MİRAS, Kamil,

-*Tecrid-i Sarih Tercümesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973 MOLLA

HÜSREV, Mehmet b. Firamurz b. Ali -*Düreru'l Hukkam*, İstanbul 1972 -

-*Mir'atü'l Usul*, Amire Matbaası, İstanbul, 1890 (1307)

MÜJTEBA, Sayit Rukni Müsavilari,

-*Batı Medeniyeti ve İslam*, Akabe yayımlan, İstanbul 1991 MÜSLİM, Ebu'l

Huseyn b. el-Haccac,

- *Sahihu Müslim*, Mısır 1374/1955 MUTAHHARİ, Murtaza,

-*İslami İktisadın Felsefesi*, Çev: Kenan Çamurcu, Doğan Ofset, İnsan Yayınları, İstanbul 1995

NASİF, Şeyh Mansur Ali,

-et-Tacü'l Camin Li'l Usul Fi Ehadisi'r Rasül, *Dar-u İhyai'l Kütübi'l*

Arabiyye, Kahire 1961 NASR, Seyyid Hüseyin,

-*Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, Çev: Şehabeddin Yalçın, Paşahan Matbaası, İnsan Yayınları, İstanbul 1995

-*Genç Müslümanca Modern Dünya Rehberi*, Çev: Şehabeddin Yalçın, Eramat Matbaası, İstanbul 1995

-*İslam'da Düşünce ve Hayat*, Çev: Fatih Tatlıhoğlu, Orhan Ofset, İstanbul

1988 NEF, John U.,

-*Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, Çev: Erol Güngör, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970 NESAI, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şüayb, - *Sünenu'n Nesai*, Beyrut

Lübnan T.Y. OĞUZOĞLU, Cahit,

-*Roma Hukuku*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1959 ÖZEL, Mustafa,

-*Kapitalizm ve Din*, Bayrak Basım, İstanbul, 1993 ÖZTABAĞ, Lütfi,

-*Felsefe Dersleri*, Yükselen Matbaası, İstanbul 1964 PAŞA, Sava,

-*İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında bir Etüd*, Çev: *Baha Arıkan*, *Yeni*

Matbaa, Ankara 1955 PEZDEVİ, *Fahru'l İslam*,

-*Kenzü'l-Vusul İla Ma'rifeti'l Usul*, *Dersaadet 1308*

ROSTOVV, W.W.,

-*İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, Çev: Erol Güngör, Milli Eğitim Basımevi,

İstanbul 1970 ŞA'RANİ, Abdülvehhab

-*Kitabü'l Mizan*, el-Matbaatü'l Ezheriyye el- Mısriyye, Mısır 1317 SABIK,

Seyyid,

-*Fikhii's Sünne*, Beyrut 1971 SAMUELSON, Paul A.,

-*İktisat*, çev. Demir Demirgil, Mentuş Kitapevi Kağıt ve Basım İşleri A.Ş.

İstanbul 1970 ŞATIBİ, İbrahim b. Musa,

-*Muvafakat*, Matbaatü'l Medeni, Kahire 1970 SCHACHT, Joseph,

-*İslam Hukukuna Giriş*, Çev: Mehmet Dağ- Abdülkadir Şener Ankara

Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977 ŞENCAN, Hüner (Hazırlayan),

-İş Hayatında İslam İnsanı (Homo Islamicus), *Müsiad Araştırma Raporları: 9*,
Aralık 1994. ŞENER, Mehmet,

-*İslam Hukukunda Örf Öğrenci* Basımevi, İzmir 1987

SERAHSİ, Muhammed b. Ahmed,

-*Usulü's Serahsi*, Daru'l Marifet, Beyrut Lübnan 1973-1393

-*Kitabü'l Mabsut*, Daru'l Marifet Matbaası, Beyrut-Lübnan T.Y. SIDDIKİ,

Muhammed Necatullah,

-*İslam Ekonomisinin Temelleri*, Çev: Bahar Gürsan, Akyol Matbaası, İzmir
1976

SİDDİKİ, Selim A.,

-*İslam Dev/etinde Mali Yapı*, Çev: Rasim . Özdenören, Fatih Matbaası, İstanbul 1972 SİRMA, İhsan Süreyya,

-*Sosyal Değişme ve Dini Hayal* (Hazırlayan: Sami Şener), Acar Matbaacılık, İstanbul 1991 ŞİRVANİ, Harun Han,

-*İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare*, Çev: Kemal Kuşçu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1965 SMİTH, Adam,

- *Milletlerin Zenginliği*, Çev: Haldun Derin, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948

TABAĞOĞLU, Ahmet,

- *İktisadi Kalkınma ve İslam*, Acar Matbaacılık, İstanbul 1987

TABERİ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir,

-*İhtilafü'lFukaha*, Beyrut T.Y. TİRMİZİ, Ebu İsa Muhammed

b. İsa,

- Sünenü't Tirmizi, *Mısır 1356/ 1937 TOFFLER, Alvin,*

-*Ekonominin Çöküşü-Eko Spazm* Çev: Mete Atçok, İnsan Yayınları, İstanbul 1991 TUĞ, Salih,

-*İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, *Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1969*

- *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, *Ankara 1963*

ÜLKEN, Hilmi Ziya,

-*İslam Düşüncesi*, Rıza Coşkun Matbaası, İstanbul 1946

-*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1966

ÜLKEN, Yüksel,

-*Fiyat Teorisi*, Hamle Matbaası, İstanbul, 1967 WEBER, Max,

- *Sosyoloji Yazıları*, Çev: Taha Parla, Ercan Ofset Sefaköy İstanbul 1993

YAŞAR, Ahmet,

-*İslam Ceza Hukukunda İdamı Gerektiren Suçlar*, *Beyan Yayınları, İstanbul 1995* YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi,

-*Hak Dini Kuran Dili*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1935 YILDIZ, Dursun (redaktör)

-*Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, *Zafer Matbaası, İstanbul 1986*

YÖRÜK, Abdülhak Kemal,

-*Hukuk Felsefesi Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1952 YÜCEL,

Hasan Ali,

-*Felsefe Dersleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966

ZAİM, Sabahaddin,

-*İslam-İnsan Ekonomi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1992

ZUHAYLİ, Vehbe,

-*İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, Çev. Ekip, Risale Basın Yayın, İstanbul 1994

